

ГРИШНИКИ

РОМАН-ХРОНІКА

Написав

О. Я. КОНИСЬКИЙ.

Ціна 50 кр.

У ЛЬВОВІ, 1895.

Накладом Редакції „Зорі“.

З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка.
під зарядом К. Беднарського.

Книгарня Наукового Товариства імени Шевченка

у Львові, ул. Академічна ч. 8. продає слідуєчі книжки:

„Правда“ письмо літер.-політ. рочи. VI., IX., X. і XII. по . . .	2-00	зр.
XI. (1878) 2 томи 1 зр.; XIII. (часть літературна) . . .	—50	”
„Зоря“ письмо літерат.-наукове рочи. III, V, VI. (1885) без бібл. Зорі	3-00	”
” рочиши VIII. (1887) IX. (1888) X. і XI. по 5 зр., а XII.		
XIII, XIV і XV. по . . .	6-00	”
Д-р Огоновский. Історія руск. літерат. II. 3 зр., III. 4 зр., IV.	1-00	”
” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ”	1-50	”
” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ”	—15	”
Остан Вересай, картина хромолітографічна	—50	”
Михайло Драгоманів, Галицько-руське письменство	—15	”
Куліш. Шекспірові твори перекл. ч. I. (давню 3 зр. тенер)	1-00	”
” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ”	—80	”
” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ”	—50	”
” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ”	—20	”
” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ”	—10	”
Юрій Федькович. Довбуш	—60	”
” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ”	—30	”
” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ”	—30	”
” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ”	—50	”
” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ”	—20	”
” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ”	—90	”
” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ”	1-50	”
” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ”	1-50	”
” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ”	—80	”
” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ”	—50	”
” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ”	—10	”
Ф. Заревич. Бондарівна	—10	”
Дрозд. В гостях добре, дома ліпше (опов.)	—50	”
Евг. Горинький. Орманська Діва, перекл. стих.	—35	”
Гуцул і Гуцулка, дві картини олійні по	—50	”
Намяткове число „Зорі“ в ювілей Русалки Дністрові	—35	”
Д-р Ом. Калітовский. Апокрифічна література	—35	”
О. Партицкий. Провідні ідеї в письмах Тар. Шевченка	—35	”
” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ”	1-40	”
” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ”	—80	”
” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ”	—20	”
” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ”	3-00	”
М. Вовчок. Народні оповіданя, I. 45 кр., II. 35 кр., III.	—30	”
О. Стодольский. Етнографія Славянщини	—12	”
М. Цар. Надельмаер, апостол свободи	—10	”
Н. Устиянович. Повісти	—85	”
Байда. Одисейні плавники	—10	”
” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ”	2-20	”
” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ”	—32	”
І. Грабович. Марта Борецька, оповідане історичне	—50	”
III. Grabowicz. Przegroda w pieśniach ludowych polskich i ruskich	—30	”
І. Н. О вихованю. Підручник для женщин	—35	”
Іван Франко. Жіноча неволя в руських піснях народних	1-30	”
” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ”	1-00	”
” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ”	—35	”
” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ”	—20	”
” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ”	—20	”
” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ”	—30	”
” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ”	—50	”
” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ”	—30	”
Денис. 3 рїкних кравів і народів	—20	”
Гр. Григорієвич. Шляхта ходячкова, комедія	—15	”

2012

B. 1351

Г Р І Ш Н И К И.

РОМАН-ХРОНІКА.

НАПИСАВ

О. Я. КОНИСЬКИЙ.

ВИДАННЕ ВАСИЛЯ ЛУКИЧА.

У ЛЬВОВІ, 1895.

Накладом Редакції „Зорі“.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка.
під зарядом К. Беднарського.

2р

Збірка М. С. ВОЗНЯКА

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР

№ И-35726

ЧАСТИНА ПЕРША.

I.

Утір Куток стоїть на самій межі Степової України, саме на тому розі, де не широка, а глибока і прозора річка Перебендівка вливає свою воду в Дніпер. Ріг той біля Дніпрового порога майже врівень з весняною водою, тільки по середині його випяла ся гонка да сгрімка скеля, немов наумисне ким завітчана на шпилью одінокою, віковішною сосною розлогою. Чим далі від берега ріг той все висшає і ширшає; гоний через двоє ріг піднімаєть ся круто і пишаєть ся розкішними виноградниками на трох широких терасах. За ними йде прехороший сад, облямований зі сходу і заходу липами, кленами та білими акаціями. Перед садом розгорнув ся зеленим килимом двір. З двору дивить ся через сад на Дніпро панський будинок, невеликий та чепурний, вкритий залізним зеленим дахом. З обох кінців будинку двері. Посередині між трома вікнами з обох боків висить широкий ганок, обгороджений дрібними, наче сітка, ґратками. З ганку невимовно чарівний вид на сад, на скелю, на красуню-сосну, на шклявий шлях дніпровий і на безкрай степ задніпанський, щб зникає десь далеко в недосяжному обрії...

Осіиний ранок року 189...

На хуторі тихо наче в усі. Листє на деревах наче залякло, не поворухнеть ся; якось журливо схилило ся воно до низу: звати, що в ночі мороз погладив його по голівці своєю дебеолою, холодною долонею; так погладив, що на кленах та на каштанах аж слъози повиступали; повиступали вони жовтими краплинами... Листє зробило ся накрапним, буцім хто

шафраном його побризкав. Скорботні стоять клени і каштани; шкода їм літечка сьвятого, шкода тепла; прикро їм скидати зелені шати свої, міняти й колір; колір бадьорої надії і вбирати ся в білу одєжу; зима прибере їх в шати срібні: вони й блискучі, та ба, непривабливі; бо нема в них життя... в них довгий лишень сон!...

На ганку сидить господар хутора Артем Пригара. З виду, казав би хто, що Пригарі не минуло ще й чотирох десятків літ: голова його вкрита густою чорновоосою шапкою; час не положив ще свого тавра ні на тіме, ні на чоло Пригари; не посріблів ще йому нижє єдиної волосини ні на голові, ні на вусах. Твар його повна, оливкова, сьвіжа: довгі чорні вуси надають їй бадьорого, вояцького, трохи суворого виду. Глянеш на стрункий стан Пригари, на всю єго постать, на його рухи і не ймеш віри, що то найсмиренїйша людина і що вона переходить вже 50-ий рік свого віку.

Підперши голову долонями, схиливши груди на ґратки, Пригара вставив на південь палкий погляд своїх чорних баньковатих очий. Трудна річ вгадати, на що саме він так щильно задивив ся? Чи на далекий темно-рудий, витоптаний отарами, степ; чи на свою улюбленицю-сосну на скелі? Цевнїйш останє; бо ні на степу, ні на обрїю не знати нічого такого, що приваблювало-б до себе очи того, хто, як Пригара, більш тридцяти років день скрізь день бачить той самий степ, той самий осїнний обрїй. А самїтність сосни нагадує Артемови його власну самїтність, на яку він не сподївав ся ще вчора, лягаючи спати...

Лїг Артем спати щасливим, веселим супругом, а встав!... Він власним оіам не няв віри тому, що бачив, що ніби з неба впало знеацька, що стало ся фактом і чому він ні за що в сьвітї не поняв би віри, коли-б хто вчора, коли він вже лежав на ліжку, став би його впевняти, що станеть ся з ним коли небудь те, що стало ся сььогодні! Учора жінка його, йдучи спати, говорячи йому на добра-ніч, пестила і миловала його так ніжно; ціловала так привабливо; приязно так прохала їхати сььогодні дубом по Дніпру на острів, де стояла їх пасїка. Він заснув щасливим, веселим, спокїйним, а встав... встав удовцем!...

Жінка його жива; вона не вмерла, а про те він овдовів: овдовів тим чином, яким за нашого часу вдовіє сила людий;

жінка його вночі, коли він спав, ні про що лихе не гадаючи, покинула його, відбігла з земським статистиком Дмитром Гайченком, парубком 26 літ!... А вона молодиця 35 літ; вона прожила з Артемом 18 літ не відаючи, що то за сварка між чоловіком і жінкою... вона пів року назад видала за муж свою доню одиначку... З якої-ж речі вона відбігла? Що спричинило ся такому її вчинку?...

От коло сього то питання Пригара, сядячи на ганку, і морочив свою голову.

Пригара, що сили було напручував свою память, силкуючись згадати з минулого свого життя родинного усі дрібнички, на які-б можна було здати ся, яко на причину, що сплюдила такий чудний, зроду-віку несподіваний ним жінчин вчинок. Даремне турбовав він споминки; нічого хоч трохи відповідного вчинку, не можна було пригадати. І коли-б хто став неволити, примушувати Пригару, щоб він розповів те, що свлковав ся тепер пригадати, він нічого-б не розповів; бо й нічого було розповідати! Родинне життя його йшло тихо, спокійно, в любові; в життю тому, за увесь час, не то, сказати, яких драм, а жадної сварки не трапляло ся; не було ніже єдиної хоч би дрібненької пригоди такої, щоб охмарила життя супруже... Навпаки: усе у них йшло досі гаразд; спільна згода ніколи ні в чому не покидала їх до сїєї тяжкої, клятої ночі!... Під кінець першого року супружого життя Пригар небо благословило їх донею; більш дітей у Пригарихи не було. Своєю Іночку Пригари зросили як квітку; вигодували як горличку; учти ся в гімназію не давали. Сам батько з ненею учили її; тільки для німецької і французької мови держали учительок Француженку і Німкнню. І кожний, кому доводило ся знати Іночку, очевидячки тямив, що жадна з наших дівочих гімназій не спромогла ся-б дати їй ліпшої, систематичної осьвіти і розвитку. Ростучи дома Іночка не знала того шкодливого впливу на здорове, того одностороннього впливу на розвиток, яких неминуче зазнає дїтвора по всіх наших гімназіях. Пригара, яко лікар, тямив величезну вагу фізичного здоровя людей, велику потребу зберегти і зміцнити здорове дїтий. „Здорове дїтий — краса і їх і батьків їх, — говорив він: — в здоровому тілі здоровий й дух“. Не менш того тямив Пригара, що наші великі міста, як от Харків, Київ, Одеса, хоч і становлять осередки осьвіти і куль-

тури, але разом з тим вони стоять і ключами усяких фізичних і моральних міязмів: злидні маси великих міст сприяють розплоджуванню антигігієнічних обставин; а останні руйнують здорове людности. Брак обставин вільного соціально-морального життя громадського зрощує по великих містах егоїзм, задрість, підступство і облесливість між людьми. Оберегти шкільну дїтвору, щоб на неї не впливала отся трута мійська, на думку Пригари, — річ неможлива при сучасних умовах життя. Тим то він не віддав свої доні до гімназії. На його думку кожен, хто має спромогу, нехай не квапить ся до великих міст по осьвіту задля дїтїй, а нехай доложити рук вигодовати дїтїй на селї, на хуторі...

Перебравши усї споминки свого життя родинного і не знаходячи там жадного приводу задля жінчиної утеки, Пригара, ніби во зла, стукнув ногою об долівку і голосно промовив:

— Так вже судило ся міні, щоб вік звіковав нї в чому не зазнавши повної владі! До чого тільки не брав ся — скрізь однаково: спершу діло йде дуже добре; бачиш і радїєш; сподїваєш ся, що от-от доведеш до краю і раювати меш в добутоків; аж тут саме тебе наче хто довбнею по голові: усї твої надїї з вітром полетять, наче їх і не було ніколи... Тільки на дні серця твого зістануть ся гіркі, прегіркі споминки!... Одно слово: невдача, невдача і невдача! Наче заворожено: скрізь по цілому життю, в усему те саме: добрий початок — лихий кінець...

Пригару знов всіма сторонами обгорнули споминки пережитого віку...

— Ну, от скінчив я університет, — пригадував собі Пригара; — скінчиз добре, лікарем; за рік був доктором медицини... і що-ж з того? Гадав професоровати — катедри не дали; знайшли якогось Німця; в університетї пановали тоді Німці... Взяв ся до практики; мене якась недовідома сила так відвернула від неї, що я не спроможен став і думати про лікарську практику... Бач, запевнив ся, що наука наша ще в пелюшках; така вона слаба, що лікарювати — значить сьвідомо і несьвідомо дурити і людей і себе самого... Кинув... взяв ся до господарства; пішло добре, але-ж вийшло визволення крєпаків і знов якась незрима сила потягла мене служити визволеному з неволї, але сповитому густою хмарою

темноти, народови. Нива задля роботи здавала ся міні вельми придатною. Я бачив велику, некую потребу, щоб люди інтелігентні, прихильні до народа, кинули ся запомогти йому в справі заведення „установныхъ грамотъ“ і наділа землею... Справа се була занадто трудна: хоча перші мирові посередники нашого повіту тягли руку за мужиків, але-ж мужики не няли їм віри, не няли їм віри і пани. Був великий скрут, чиста сутанія...

І Пригара згадав той дійсне трудний час! Мужики змордовані крпацькою неволею жадали, щоб яко мога швидче зовсім поквитовати з панами; через що не хотіли брати повних наділів землею; відробіток або платню за наділи вони вважали стежкою до нового крпацтва і жахали ся самої думки, щоб через невідробіток або через недоплат знов не зашивити ся в ярмо неволі. Тим то вони охоче брали найменші наділи, аби тільки наділи були даровизною, аби тільки за наділену землю жадних обовязків на панів не справляти. Скоро посередники починали впевняти мужиків, щоб не квапили ся на даровані землі, мужики зараз закидали за те посередника приздою, запевняли ся з того, що він тягне руку з паном, і ставали на дибі проти повних наділів.

— Тяжко вам буде з дарованою землею, — озветь ся оце посередник до громади: — з голоду поухнете...

— То вже наше діло! — загуде темна громада; — ви тільки швидче розв'яжіть нас з панами, а що до землі, то вже наша голова; якось дамо собі ради! Дасть Бог, доживемо до „слушного часу“, отоді наше від нас не втече; а тепер — нічого нас нуждити; випускайте швидче „на царську волю“...

Більшість панів, найлаче панків, те-ж добре не розуміла ваги і інтересів мужиків в справі наділів землею і гадала собі, що чим більш дати мужикам землі, тим ліпше задля панів: мужики більш і довший час робити муть на них і таким чином довше стояти ме крпацтво з своїми обовязками темної маси працювати на лежобоків та на легкобитів. Тим то панки і чимало панів налягали притьмом на те, щоб мужики брали повні наділи і відробляли за них; а викулів панки та й пани спершу по скасованню крпацтва лурали ся.

Пригара тямив спільне недовіре обох сторін. Тямив, що йти на запомогу мужикам навпростець — годі; вони йому все одно, віри не піймуть, скажуть: „Панич, панська душа у його“.

Пригара почав потроху заходити ся коло панів: чи не хочуть препоручити йому складати і заводити „грамоты“. І там, де приймали його услуги, він що сили було, пильнував налягати, щоб мужики брали повні наділи, щоб пани даровали мужикам п'ятину викупу і вимагали переходу на обовязковий викуп... Праця була не з легких.

— Що-ж вийшло з того? — голосно мовив Пригара: — за два роки завів я сотню грамот; а на сто першій — не поталанило: якось вирвало ся зпід язика щире, правдиве, але остре слово проти панів і за те слово почало ся слідство, політичний процес, тяганина, нарешті — три місяці арешту і два роки догляду поліції!...

Пригара плюнув...

А споминки, раз він їх зворушив — не давали йому спокою і роєм літали в голові у його. Він згадав земство... Вибрали його повітовим „гласним“. Щиро він взяв ся до земської праці; але що вийшло з неї? „Спершу ославили мене чоловіком „безпокойнымъ“, а далі ще гірше!.. Став я доводити, що організація земської медицини зовсім невідповідна інтересам сільської маси. З того вивели, що я хочу, щоб мене зробили земським лікарем. І справді, покликали мене на лікарську посаду: я відрік ся; тоді мене ославили „божевільним“, що й сам не тямить, чого він домагаєть ся... Почав я налягати, щоб земство, яко мога швидче, організувало по селах каси позичкові; а потім р. 1881 вдав ся до земства з поданням заложити повітовий земський банк, щоб допомогав мужикам купувати землі; і що-ж?... За се зробили з мене „соціаліста“. От тобі й добутки земської праці...

— Та се ще не все... Виступив я з поданням, щоб по школах народніх вчили мовою народною, а одну двокласову школу назвали школою Шевченка, та щоб завели перехожих учителів науки сільського господарства... Транило ся се з початку р. 1882. Повітового маршалка так злякали отсі подання, що він не дав земству й радити ся про них. А за кілька місяців прийшов з Петербурга приказ: викинути Пригару з „гласних“!... Ніхто, ніже єдиним словом не запротестовав проти такої нечуваної події! Де там: усі відчахнули ся від його, наче від чуми!... „Ближній мой далече мене ста-ша!“ Предивна річ: хто вдавав з себе найбільшого ліберала, той найдалше почав від мене втікати!... А найближший мій

друг, червоний радикал Ванько, дак той так відскочив з переляку від мене, що коли часом де зустрінеться при людях, дак не признаєть ся, що й був знаємим!"

З того часу вже кілька літ сидить Пригара в своєму хуторі під потайним доглядом маршалка, поліції і парафіяльного попа. Не можна сказати, щоб Пригара, позбувшись прилюдної праці на громаду, сидів на хуторі згорнувши руки, да нудьговав! Нудьги з безділля він ніколи не зазнав. Така нудьга тікала від його працьовитої та жвавої вдачі. Він, не покладаючи рук, працював коло саду, коло хліборобства, коло осьвіти і розвитку своєї Іночки. Хліборобську культуру на своєму невеличкому хуторі він підняв до високого ступня: півтора сотні десятин землі давали йому зиску більш, як в иньшого п'ять сотень. Нудити ся — у Пригари не було часу: от тільки останнім часом, коли Іночка його, пішовши заміж, лишила хутір і з своїм чоловіком-лікарем з фльоту переебрала ся до Севастополя, Пригара почув, що у його ніби щось відірвало ся від серця; ніби почало залазити до його в душу щось таке, що скидаєть ся на нудьгу і тягне до лінощів: Але Пригара не піддавав ся і силковав ся бороти ся, розважати себе бесідою з людьми. Треба сказати, що бстрах, що нагнав на людей прогін Пригари з „гласних“, повагом тупійшав і трохи-по-трохи люди вертали ся до Артема; хоч і озирали ся на задні колеса, але вже без бстраху. Одначе Пригара не вельми кидав ся на зустріч отим, як він їх прозвав „блудним дітям“. З усіх своїх старих знаємих, що знов стали повертати до його, він не відцурав ся одного тільки Василя Ведмедика, присяжного адвоката. З останніми-ж, хто тільки не завитав до його „з блудних дітей“, він не оновляв знаємости і поводив ся з ними гордовито. За те він радо витав у себе на хуторі нових знаємих, людей молодого покоління. І в літку хутір його зробив ся чимсь, наче санітарна станція. З квітня і до жовтня не було такої днини, щоб на хуторі у Пригари не гостювало кілька чоловіка. Кожен, хто приїздив до Пригари, чи приїздив він до його першим ще разом, чи ні, все однаково почував себе, наче у власній господі; ніхто і ніщо його не варовало; кожне жило собі по уподобі... Коли трапляла ся така сила наїзду, що в домі нігде було усім ночувати, Пригари лишали в домі жіноцтво; а мужчини йшли ночувати хто в клуню, хто в комору... Артем вставав

вельми рано і зараз ішов на роботу по хазяйстві. Спочатку 8-ої години дзвінок скликав робочих на сніданне. Тоді й Пригара вертав до дому чай пити і любив, щоб усі гості його разом сходилися до чаю. Після чаю гостям була повна воля аж до півдня. Опівдня робочі люди обідали, а Пригари з гостями снідали і знов розходилися і робили, що кому подобалося до обіду; а Пригара тоді зачинався в кабінеті і працював коли не над книжками, так коло писання. Обідали спочатку 6-ої години і вже по обіді Пригара не покидав своїх гостей і заводив з ними розмову про всячину; більш за все про справи життя сучасного. Життя сучасне, найпаче простованне без визначеного простовання, брак ідеалів серед молодого покоління, млявість і пригнобленість молодіжи, брак серед молодого покоління роботи позитивної, сила фразерства, ростиц в основних принципах, блукання думки, брак морального виховання і характерів міцних, недостача морально-громадської дисципліни і повнісенський брак виховання політичного — вельми вражали Пригару. Він не таївся з своїма скорботними думками про сучасну молодіж; докоряв її часом остро, але тепло, огрійливо ганьбив її. Разом з тим він підбадьорував молодіж; заохочував її до праці позитивної на ґрунті демократично-національному; доводив їй неминучу потребу простати національну самосвідомість і глумився з тих, иньчих вже „блудних дітей“, що в головах їх куйовдяться чудернацьке питання: „Хто ми? Чим нам бути: чи Українцями, чи Москалями, чи „общеруссами“, чи „общечеловѣками“?... Таких „блудних дітей“ Пригара рівняв до тих волоцюг, що коли їх зламає де поліція і питає, хто вони, так вони відповідають, що вони й самі про те не відають, що вони: „непомнящіє родства“.

Бесіди про такі речі викликували палкі змагання. Останнім літом більш за всіх змагався з Пригарою Дмитро Гайченко. Він на хутір приїхав ще в косовицю і перебував у Кутку цілих три місяці. Що дня він здійснював змагання про питання етичні. От і вчора, [вчора на хуторі опріч Гайченка гостей нікого не було] він цілісенський день не давав Пригарі спокою, все заводячи змагання про питання морального змісту. Зранку почав він з того, що природа створила людей не на те, щоб вони бідовали, а на те, щоб вони раювали користуючись з усіх обставин життя. Тим то кожен чоловік,

коли він не дурень і тямить, на що він родився на світ, то й повинен користуватися з усього, що тільки може надати йому хоч хвилину раювання; але повинен уважати тільки на одно: не шкодити матеріяльно другому.

— Тільки матеріяльно? — спитав його Пригара.

— А то-ж ще як?

— А морально?

— Морально! Моральна шкода — річ чудна, просто марево, що вигадали люди самі собі на шкоду... Моральна шкода!... Ви добре тільки подумайте над тим: що таке моральна шкода? як її зміряти? як її зважити?... Да на сам кінець скажіть мні: як можна морально пошкодити?

Пригара зумився і вставив в Гайченка свої великі очі.

— Коли ви не жартуєте, — мовив він, — дак я просто не тямлю вашої теорії...

— Признаюсь, вона не моя, а загальна... да треба сказати, що я жадної теорії не признаю. На мою думку час би людям, хоч би спершу освіченим, виплутати ся з того, що зоветься принципами да теоріями...

Пригара похитав головою, а Гайченко говорив:

— Мене дивує, що ви сьому дивуетесь! Подумайте, що таке оті моральні, соціальні, політичні і всякі инчі принципи? Пута та дурниці! На світі — одна тільки „теорія“; один тільки принцип: „Живи по впадоби; зривай з життя те, що здається тобі квітками і райом... От усі основи життя. Да правду сказати, коли ми покопаємо ся глибше, до самого корня, так запевнимо ся, що усі ми реально тільки отсю одну „теорію“ і признаємо; тільки її і реалізуємо; але-ж ми такі омглені, так повиті густим туманом, що соромимо ся, боїмо ся признати отсю єдино певну правду реальну, і дуримо і себе і других клеплючи язиками про всякі там „теорії“; про „принципи“ філософії, політики, моралі і т. ин... Вигадали якісь там партії... Кат зна що таке...

Пригара слухав і ушам своїм не няв віри.

— Се вже навіть не нігілізм, — промовив він, — а щось таке инче; не тямлю, як його й назвати...

— Се — реальна правда, і більш нічого... Придвіть ся добре до життя практичного і запевнитесь самі, що се правда. Зауважте: як переменяють ся усякі „теорії“, наче калейдоскоп, як трохи не що дня виникають нові партії, як люди

перебігають з однієї партії до другої!... Да інакше й не можна, скоро ми будемо справляти блуканину по шляху, шукаючи учорашнього дня, чи як кажуть: ідеальної правди і справедливости. Нема їх, ніколи не було й не буде... В головах усею людського життя стоїть сьогоднішній день і те, що кожному подобається особисто...

— Се-б то егоїзм? — перебила Пригариха.

— Називайте як хочте; діло не в назві... Ну дак от сьогодні подобають ся міні, не хочу казати, „теорії“ а бажання радикалів — я й тягну до їх „партії“... За ніч я передумав, міні більш до вподоби бажання яких будь иньчих із мів, я до них і т. д. і т. д... і простую собі туди, де досягну, здається, швидче і більшого раювання...

Пригара згадав собі нині, як вимовивши отсю течію слів, Гайченко заплющив одно око, цмокнув губами і випрямив ся на цілий свій зріст... Постать його була гарна, стрімка; молода, свіжа твар була здоровем і красою, з усіх його рухів наче цівкою лив ся достаток молоді сили життя фізичного...

Далі пригадав собі Пригара, що по обіді Гайченко, за приводом якоїсь жінчиної фрази про вдячність, більш години доводив, що вдячності ні від кого й ні за що люди не повинні сподівати ся, тим паче не треба її вимагати.

— Вдячність, — говорив він, — один з елементів властивих невольникам, рабам. Тим то ми й вимагаємо вдячності, що ми до мозку, кісток наших зневолені, засліплені, затуманені рабством...

Нарешті пригадав собі Пригара, як учора у вечері за чаєм Гайченко знов пристав до його, питаючи: яким чином можна заподіяти моральну шкоду своєму ближньому?

— Міні аж тричі чудно слухати отакі питання, — відповів Пригара: — хіба таки ви сього не тямите? Ну, от, на приклад, візьму я тай цуцу про вас яку будь неславу, покліп... Хіба я тим не нароблю вам шкоди моральної?

— А ні на крихту... Гм! неславу, кажете!... А що міні з тієї слави? Хіба мені не все одно єдино — чи славу, чи неславу говорять про мене... По міні, нехай що хочуть верзуть про мене, аби міні добре було жити...

— Ну, що таки ви говорите, — змагав ся Пригара: стали-б на приклад говорити, що ваша праця нікчемна, що

ваша робота статистична, — тільки переводня земських грошей...

— Ба, ба, ба! — перебив Пригару Гайченко: що-ж міні з того? Міні зовсім байдуже, чи моя праця земству „чемна“, чи нікчемна. Міні аби гроші за неї платили; бо без грошей жити не можна. А взяв я сю працю тому, що лучшої не було: нехай завтра трапиться яке діло більш користне, я статистику кину... от і все... Ну те далі, що скажете про шкоду моральну? — допитував ся Гайченко буцім дратуючи Пригару.

— Що скажу... те скажу, — відповів зо зла Пригара, що таким чином і крадіжка не буде ділом неморальним...

— Як коли! — відповів спокійно статистик: — коли я візьму собі, нехай по вашому „вкраду“, яку таку зароблену вами самими річ, ну от гроші, чи що, що вона вам зайва; приміром у вас є сотня карбованців і я, запевнившись, що тут десять карбованців зайвих, се-б то що вам їх не потрібно зовсім, заберу їх собі, дак крадіжки тут не бачу я...

Пригара тільки рукою махнув...

— Однече Гайченко не спинив ся і довго доводив, що шкоди моральної чоловік чоловікови заподіяти не може. Пригара вже не слухав його; „нехай плеще“, думав він учора: напала на чоловіка потреба чухати язиком піднебіне і нехай чухає...

Але сьогодні, згадавши те „чухання“ Пригара зрозумів, з якої речі виникла та „потреба“ і до чого вона була.

— А я то, я то дурень старий! — скрикнув Пригара, випрямившись на цілу постать, і вдарив себе долонею по чолі. — Дурень! як єсть дурень... Ціле літо годував такого... А він за те ціле літо наповав мою Ольгу отакими поміями... Хоч помії, та нові!... Просто помії!... Тьфу...

Пригара не здержував вже себе і висловлював такі епитети, які приходили з афектованого мозку...

— Що-ж і спокусив молодлицю! Не диво! така течія думок, коли не буде зневагою такі помії називати думками... все більш та більш ширшає поміж молодістю; забризкує все більше людей!... А вона забула, що вона мати замужняючої дочки... зневажила честь; просто на сьмітник її викинула... зрадила, утікла...

Пригара стис голову долонями, вийшов в салю і почав широкими ступнями ходити з кутка в куток. Краплі холодного

поту виступили йому на чолі... Перегодом він знов зупинився перед дверми на ганок і дивлячись на самотню сосну, мовив:

— Ні, дивного, чудного тут нічого нема: що-ж що вона 18 літ була вірною; може тому тільки й не зраджувала, що не траплялося нагоди, не було диявола-спокусника; а от явився він в особі Гайченка, вона й зрадила; бо вдатна була зрадити і не вдатна була не зрадити! Вже коли людина вдатна до зради, вона неминуче зрадить; не тепер, дак в четвер. Тут діло тільки в часі... Так, бач нова атмосфера; нові „в'янія“... віяння смороду, зрадливості, безпринципності, розпусти і лицемирства!... Трудно було і їй в такому душному, пиянковатому смороді, в такому одурливому чаді не вчадіти... А Гайченко ціле літо курился їй отим смородом... Та хіба у нас тепер один такий Гайченко?!... Ой, Господи, Боже, до чого ми дожили! куди завели нас такі проводирі, як з одного боку тьмяна хмара реакції, а з другого — країни ідеї анархізму! Скільки розлилодося у нас лютого зла; скільки людей загрузло вже в смердючому бруді, прикритому блиском модних фраз!... Скільки завелося замаскованих лицемирів серед молодіжи!... Громадське здоров'я чисто попсоване; течія зради, розпусти і еґоїзму не зустрічає певного спротивлення з другого боку; та й де вона його зустріне, коли у нас нема де висловити те спротивлення?! Де нема волі слову і духу, там інакше й не може бути... Хто і де у нас висловив за останні десять років бажаний сучасний ідеал дужого духом чоловіка? Хто показав ідеал дужої морально і духово родини??... Да взагалі хто показав нам ті бажані про всіх однаково ідеали громадського життя, які можливі на нашому ґрунті? те прямування, що повинно стати обовязком кожного Українця, кожного горожанина Росії?!

Власть темноти, болото розпусти глибшають і ширшають; хмара віроломства, нещирости, зради — густішає; в такій атмосфері, натурально, неволя міцнішає... Голосу людського не чути; кряки самі каркають, кажани серед дня хмарами літають і затуляють сьвіт і сонце... Тьма еґипетська! духота, сморід, гніт неволі...

— Господи! Батьку! — скрикнув несамовито Пригара: — в такій атмосфері не можна жити... сили не стає...

Пригара не помічав, як афект більш, а більш зростає, обгортає і сповиває його мозок і почуття, як трохи по троху

зникає культурний чоловік і вилазять пазурі лютих інстинктів озьвіреної людини...

— Проживши цілий вік в згоді, в любові — і отак зрадити, так знехтовати честь, втоптати в брудне болото добре імя!... А хто-ж тобі, Артеме, — сказав, наче хто шепнув йому на ухо, — що й попереду не було зради? Що замість згоди да любови, ти жив в густому тумані обманства?... Тільки що ти був сліпий, не добачав!... Дійсне так воно було!... може й Інночка!...

Пригара рвонув себе за волосє — і з стогоном скрикнув:
— Годі, годі мордовати ся в сьому пеклі! Годі жити! На що? Для кого, для чого жити? Для зрадників!... Округи сама тільки зрада...

Він заскреготів зубами і побіг до свого кабінету. Тут, вхопивши з гвіздочка ключі від шухлядок, Пригара кинув ся відмикати середню шухлядку в столі. Ледві підняв він сукно, що вкривало його стіл, як побачив, що шухлядка незамкнена і трохи висунена: він смикнув її до себе, глянув і подав ся назад... В шухлядці усе було жужмом і не було револьверу.

— Еге! — мовив Пригара: — дак от воно що! Значить вона й тут хазяйновала! Добре-ж я спав, коли й не чув нічого!... На що-ж вона забрала револьвер? на що він їй здав ся?... Обороняти ся, чи що?... Від кого? Може гадала своєю нерозумною головою, що я пожену ся за нею?... Не діждеш сього, тварюко! — процідив він скрізь зуби: побігла, дак і біжи собі на всі чотири вітри!... Я зроду не держав на привязі собаки, а то-б то людину, своє колишнє подруже!... Бач, револьвер їй треба!... Бери! бери! обійдусь і без його!...

Пригара глянув на другу шухлядку; та була засунена: він почав закладати ключ але не спроможен був попасти в замкову дїрочку; рука його так тремтіла, що ключ танцював в руці і не попадав в замок. Нарешті Пригара придержав лівшою правшу і сьак-так попав ключем в замок. Ключ не ворочав ся. Пригара дернув до себе з такою силою, що шухлядка вискочила до краю і впала на долівку.

— Не замкнена!... значить і тут хазяйновала, — промовив Пригара і нагнув ся підняти шухлядку з долівки. Але в очах йому потемніло; в голові закутило ся і він повалив ся на долівку несвідомим...

II.

Минуло більш години. До кабінету ніхто не приходив: покоївка з куховаркою, з сторожем і з кучером сиділа в пекарні, та людським звичаєм перебирали з усіх боків „такий нечуваний, невиданий вчинок“, який оце заподіяла Пригара, утікши серед ночі з молоденьким паничем.

— І хто-б його на таке сподівав ся! — говорила куховарка: — жили-жили наче два голуби в своєму кубельці; любили ся, кохали ся, та й на тобі, на старости-літах...

— Як там вони й любили ся?! То тільки тобі так здавало ся, що вона вірно пана кохає, а я з самісеньких жнив помічала, що вона з паничем стежку в гречку протоптує. А вже після Спаси!.. ігі! пан ледві погасить у себе світло — вони в садок... Я бачу, да мовчу: яке міні діло, я не шепотиниця; я знаю своє діло, щоб в світлицях у мене було чисто поприбрано, а до всего иньчого міні байдуже...

— Коли правду сказати, дак і міні приходило на думку: чого оце пані з паничем усе в двох в балку ходять?... А потім думаю собі: вже-ж нічого більш, як по ягоди; бо де-ж таки!... хіба вона йому пара!... гріх і подумати!... у її от-от внуки будуть... Знов, раз якось, пішла я гороху тичкового на обід нарвати; рву собі стручки; за горохом мене з княхів нікому не видно; аж чую, щось тихенько гомонить... Я зирк! аж пані з паничем. Ну, кажу собі на думці: може вони прийшли княхів наламати; нехай лоляють... Хотіла таки прислухати ся, про що вони гомонять, і була-б таки прислухала ся і придивила ся, дак же як на те — стало мене за живіт брати, я собі швидче до пекарні...

— Еге! — обзиваєть ся сторож, трусячи з різка табаку на ноть великої пучки з лівої руки. — Чи не хитрі-ж і голови у них! Ціле літо й ознаки не подали і вибрали на втеки саме темну та холодну ніч!

— Тим то ти й не встеріг! — глумливо мовила куховарка. — Славний з тебе сторож!

— Піди вже ти встережи!... — відповів сторож; в голосі у його чути було ноту ображеного достоїнства!.. — Не встеріг, кажеш ти, Химо; а як ти свого хатнього злодія встереш!?! У мене все було як слід: брама на замку, фіртка

на цепо; собаки поспускані — і сам цілу ніч ходив з клепалом; чого тобі ще!...

— Як же-ж ти нічого не чув, не бачив? Вже-ж вони не пішки втікали! — допікала Хима сторожа Андрія, старенького вислуженого салдата.

— А ти хіба бачила, що не пішки? — спитав Химу Андрій, трохи в серцем. Йому таки колело, що він не чув, не бачив, як пані втікала; самолюбство і свідомість обов'язків сторожа були гаком зачеплені. Андрій тямив — що, що не кажи, а такі є і його „недогляд“; і він пильнував і викручував ся, доводячи своїм розмовникам, що за ним „жадної вини тут нема“. Куховарку Химу питане його трохи наче припинило було, але на підмогу їй озвав ся кучер Клим і мовив, хвиськаючи по долівці батіжком:

— Піди подивись на дорогу біля брами, дак і побачиш: чи вони пішли, чи кіньми втікли! Слід свіжевенький: четверки коний і шинованих коліс.

— Та хіба-ж можна на собі понести стільки манатків, скільки вона взяла? — вставила своє слово покоївка Марина. Усе чисто-до-чиста з комодів і з шафи позабирала, ще й дві подушки взяла...

— По хазайськи значить, — іронізує Клим, виймаючи з зубів носогрійку: — догадлива голова у неї; знає, що треба буде десь спочити, заснути, дак вже-ж не класти кулака під голову...

— Ну, то треба-ж було все те повиносити з дому на дорогу, на віз; вже-ж за один раз всего його не понесеш... Як таки не доглядіти, не помітити... — дорікала Хима.

— А ти-б догляділа? Ти-б помітила? — огризав ся Андрій. — В отаку темну ніч і з вовчими очима нічого не побачиш! Ще коли-б не оті кляті соняхи, що взяв да під самісенькими вікнами цілий гай їх розплодив... І казав же я панови і остерегав, наче душа моя чула, що з тих соняхів буде не олій, а лихо. Не заводьте, казав я панови, отакого гаю; або хоч поступіть ся геть далі від дому, — не послухав ся!... Се, казав я йому — просто наче пуща, наче петри; звірюка може завестись; а про злодіїв луччої угоди й не видумати!.. От воно на моє й вийшло... Еге, і придали ся соняхи, набили з них олію, та ще-ж чи не олій!...

— Гіркий олій, що й казати!... — мовив Клим.

Львівська бібліотека

АН УРСР

№ 11-35726

— Не смачний, а їсти треба...

— Я певен, — говорив далі Андрій, — що скоро пан заснув; вони розчинили вікно, повикидали через вікно у соняхи свої клуночки; ну, а тоді вже соняхами на дорогу... От воно, як було...

— Колеса-ж таки торохтіли... — почала говорити Хима, але Андрій зараз зрозумів, до чого вона річ веде і не дав їй далі говорити, мовлячи:

— Торохтіли!... Може в кого в голові й тепер торохтить... По піску колеса торохтіли!... Ти-б подумала, Химусю: чи злодії, коли й по груді їдуть, дак чи торохтять? Чи гомонять?... Отак і вони: пані з паничем, нишечком духа притаївши; бо вже-ж вони тямилі, що коли-б я злапав їх з клуночками, дак би не розбирав — хто вони: чи пани, чи не пани; а взяв би їх за злодіїв, та й почаствовав би гірлигою по голові; а Хвятько з Рябком покоштовали-б їх литок... От як би воно було... А вона — „торохтіли“... Торохтіла-б своїм клоччяним язиком коло печі, а в чуже діло не втручалась би...

Хима образила ся і мовила:

— Я свою піч і без тебе знаю; а от ти своє діло не хтуєш, не достеріг!... Хіба не правда?...

— Сама суцця циганська правда... Не достеріг! Свого злодія, Химусю, не встережеш! Я певен, що вони виносили ся і поїхали тоді саме, як я ходив в клуню шукати свого ріжка. Се було так, як перед другими півнями. Я вийшов „на калавур“ — ще в пана сьвітло горіло; а в панії вже темно було... Тричі обійшов ся скрізь. Усе гаразд! Став собі біля брами: дивити ся не можна; темнота така, хоч око виколи; да чую, що й холодом проймає; я на часиночку зайшов в будку погріти ся; накинув на плечі кожушанку, а тут як потягло мене на сон, дак тягне і тягне, так, що очи злипають ся. Кинув ся я до холяви, щоб табаки понюхати, да сон розігнати; лан до холяви — а за холявою ріжка кат-ма. Еге, думаю собі: се-ж я його рішив ся або в будці в саду або в клуні на засторонку... Зараз у клуню, на засторонку. Давай помацки шукати його... Е, знайшов ріжок на тому саме місци, де я у вечері на сні спочивав... Взяв ріжок, понюхав табаки, сон трохи перебив і ту-ж мить на „калавур“... Ото-ж, певен я, що тоді саме вони соняхами і повтікали... Як же міні тут було встергти їх?...

Кучер витрусив з люльки попіл, запхнув люльку за ховляву і мовив:

— На все воля Божа і його святе попущеніє!... Нічий тут вини, опріч самого пана, нема. Сказано: „кобилі в полі, жінці в домі — не давай волі“. А він на се не вважав... Одначе у мене ще коні не наповані, давно-б пора було напоїти... А от Арсен, як вернеть ся... Грімати ме... Ну, його...

Клим пішов з пекарні, а Хима сиділа в кінці столу, схиливши голову на руку і глибоко зітхнувши, промовила:

— Такий справді дурний розум у нашої сестри.

— А вже-ж дурний, — сказав Андрій; — тим то ти й кажеш, що „торохтіли колеса“; а воно й мале хлопя тямить, що по піску, як по перині, колеса не торохтять...

— Та годі вже, годі тобі! Зачепи тільки тебе, дак і до вечера не відкараскаєш ся. А я кажу, що вона хоч і пані, а нерозумно зробила...

— По жіноцьки! — додав Андрій.

— Хіба вже всі жінки втікають? — спитала Марина, дзьобючи соняхи: — от я ніколи-б-ніколи не відбігла-б від свого чоловіка; хоч би як міні з ним погано було жити, а жила-б...

— Так воно і слід, — авторітетно промовив Андрій: — закону ламати не можна...

— Не тямлю я, чого їй замануло ся! — мовила Хима: — сказав би — вдова; ну, то пнъча річ, а то-ж чоловік є і при здоров'ї ще... Правда, паничик молоденький, красюк... спокуса....

— А наш пан хіба не красюк!? — перебив Химу Андрій. — Да коли-б на мене, дак я-б десятъох таких блазнів не взяв за його одного!... Наш... ігі!... хоч би тобі в гвардію, дак на правому-б флянгу стояв; а той блазень — що!? Утрі ніс — більш нічого; ну, вже коли-б я його тепер де й зустрів під темний вечер або в балці де, я-б його почаствовав! Я-б його навчив, як у чужу пазуху гадиною лазити! Знав би він у мене...

— Воно, Андрію, і те сказати: коли-б не було на те її волі... — мовила Хима.

— Звістно, звістно...

— Так вже Бог нашу сестру сотворив!...

— А вже-ж так; се ти правду кажеш!... Да треба-ж

і йому, блазню тому, честь знати... Горять тобі очі — знайди собі дівчину, чи вдовицю; а до чужої жінки заськи!... Сказано: „на чужий коровай очий не поривай“!... Знайди собі, звичай ся і живи!... А то бач, його тут, здасть ся, від самого Петра й Павла поїли й кормили, а воно взяло, да от як віддячило?... Хіба се по людськи? Чисто по злодійськи!... Так не можна; таким ділом гидовати ме останній пройдисьвіт...

— Шкода й міні; живий жаль бере за пана, — озвала ся Марина, струшуючи з фартуха лущинне з соняхів, що дзьобала.

— Що й казати... — мовив Андрій.

— Ох, та й годі!... Одначе, охай, не охай, а їсти треба; я й досі ще не питала ся у пана, що сьогодні на обід буде; треба йти питати ся.

З сим словом Хима встала і почала обемикати на собі корсетку і поправляти плахту, що інде повилазила знід пояса.

— Не до обіду йому сьогодні, — відповіла Марина.

— Чи до обіду, чи не до обіду, а я своє діло повинна справляти... Піду, спитаю ся, де пан?

— Мабуть на ганку, — відповіла Марина: — був там, як я йшла сюди.

Марина глянула у вікно і додала:

— Ні, тепер на ганку нема; мабуть де в сьвітлиці або може в саду розвіває свою журбу.

— Треба йти, — сказала куховарка і пішла.

— Піду і я повимітаю і сьмітте по вітру пушу, щоб вони не вертали ся отак, як той порох, — додала Марина, йдучи у слід Хими.

III.

Хима війшовши в кабінет, жахнула і несамовито скрикнула:

— Ох, міні лихо! Ратуйте!

Марина, почувши в прихожій Химин крик, прожогом кинула ся до кабінету.

В кабінеті на долівці лежав Пригара. І Хими і Марині здало ся, що він помер.

— Паночку, голубоньку наш сизий!! На кого-ж оце ти нас покинув?!... — заголосили слуги.

Її крик і голосіння, немов розбудили Пригару: він лупнув очима; з грудий у його вилетіло довге та глибоке зітхання. Він повів очима навкруги. Здивований погляд мутних очий давав знати, що Пригара не при собі, що він силкується пригадати, зрозуміти, де він, що й через що з ним сталося?

— Води! — ледви промовив він.

Марина прожогом кинула ся по воду.

— Да коли-б свіжої, холодної, чуєш, Маринко, — гукала у слід їй Хима, вибігши в прихожу: — витягни з колодязя, да швидче; не початої принеси!...

Доки принесли воду, Пригара трошки більше очунав; пізнав Химу і Марину. Напившись холодної води, він казав полити йому водою голову, умити лице. Вода освіжила йому голову; він прохав підвести його. Хима з Мариною взяли його легесенько під плечі, провели до отаманки і бережно положили.

— Може, паночку, за лікарем нехай Клим поїде? — питала ся плачучи Хима.

— Не треба, не треба; минеть ся й так! — відповів Пригара.

Марина нагнула ся прибирати на долівці шухлядку і збирати папери і иньче, що повипадало з неї.

— Не руш, Марино, нехай так! — промовив опісля Пригара. — Возьми тепле одіяло або кожух, да вкрий мене...

Тим часом про недуг Пригари довідав ся кучер Клим; він і собі прийшов в кабінет і щиро прохав Пригару, дозволити йому їхати по лікаря.

— Я його духом примчу... — говорив він.

— Не треба! — промовив Пригара.

— Дак хоч би попа!

Пригара нічого не відповів...

— Їхати, пане? — допитував ся Клим.

— Не треба...

Пригара ніколи не бояв ся смерти; а тепер він бажав її; він тільки не хотів смерти з недугу, не хотів мучити ся. Він почував, що у його ніщо не болить; голова тільки трохи важка, наче оловом налита, да сили покинули його... Знесилений він небавом заснув.

Довго спав Пригара. Сонце вже стояло на вечірньому пруві, коли він прокинув ся і почув в собі силу підвести ся,

встати і ходити. Він встав і хотів вийти на ганок, але скоро вдарила йому в вічі шухлядка на долівці, наче його по жилах хто косою підтяв; він мусів сісти на отаманці, щоб знов не впасти на долівку. В домі стояла гробова тиша. Пригара, не при звичаєній до неї, зроду вперше почув, що він — самотина, що він приголомшений, наче стелею придавлений до землі, образений і безпомічний...

Афект, що зранку обгорнув був Пригару і пік його, наче гарячим приском, і досі не минув; він тільки втихомирився; з гострого, повного обурення, він перейшов на тихий. Думка про образу, про зневагу, — думка про те, що тепер, коли йому зрадили найближші до його люди, нема йому на що на світі жити, — отся думка не пекла вже його так, як пекла вранці; за те вона тяжко давила, приголомшувала його.

Сидячи понуро на отаманці, Пригара вже не палав полум'єм обурення; він тепер, наче й розважно, міркував собі:

„Чого вона втікла? На що їй було втікати, отак нишком, крадькома, серед глукої ночі? На що було заповідати і собі, і міні і дочці отакий страшний скандал? Хіба не можна було їй просто признати ся, що вона покохала Гайченка, що хоче з ним жити, та й їхати собі принародно на всі чотири вітри!... Ні, на се ні у неї, ні у коханника її не хватило честної сміливости... Добре; так чому не можна було, не признаючись про своє кохання, з'їхати знов таки не по злодійськи, а прилюдно... Вже ліпше-б була взяла та збрехала, сказала-б, що куди в гості поїде, чи на прощу до Києва, а то отак, по злодійськи... та ще й револьвер украли!... На що він їм здав ся? Стріляти ся?... Ова! Такі, як вони, злодії, не стріляють ся...“

Однак, як там не думав Пригара про втеки жінки і Гайченка, як не затуманювала йому духового світу образа, а про те він добре тямив і виразно бачив, що життя його на віки тепер поломане, покалічене. „Усе, усе, говорив він собі на думці, що становило істоту його особистого і громадського життя, пішло в нівець; просто — пропало!... Знати, що як не було вдачі змалку, не буде її і до останку. Що тепер?... Хіба починати нове життя? Так яке-ж те нове життя? Які-ж його нові основи морально-соціальні?... Хіба: прелюби, кради, бреші на друга твого, кради його жінку, спо-

кій; покаліч його душу, отруївши її длявою трутою зради... — Хіба такі нові основи?... У Гайченків — певно, що такі вони... Бо не можна ісповідати: „не побажай жінки ближнього твого“, а нишком-тишком спокушати ту саму жінку і красти її від чоловіка; треба вибирати що небудь одно: чи Бога, чи чорта!... Бога! Гм!... Бог у Гайченків... Який-ж Він з них?... Певна річ, що Він у них не Бог братолюбя, щирости, правди; ні — хіба Бог лицемрства, зради, брехні, егоїзму!...

Ну, та хоч би й такий, так же й такого не треба зраджувати, не треба глумити ся над ним, висловлюючи принципи Бога супротилежного!... Нещирість, брехня, лицемрство, облесливість — се найгірше лихо; і воно, на превеликий жаль — зростає, більшає за нашого часу. Взяти хоч би життє родинне — мало хіба, і я по отсій нашій околиці знаю жонатих Гайченків і Гайченчих, що шлюб і родину — вони вважають за намет тільки, а намет той вкриває найпаскуднішу розпусту... Витягни з того намету один малесенький кілочок, він упаде... Потягни за один вузлик нитки, якою зшито той намет, і він увесь розлізеть ся... Геть чисто за останні роки усяке життє моральне у нас зруйновано!... Гадюка руїни залізла і до мого затишку... Що-ж... Поступ!... Поступ неволі да темноти иньчим і не може бути! Які принципи соціальні і моральні кермують наше життє? Ніякі, окріч принципу безпринципности! Замість релігії з її першою основою християнською — волею і толерантною — у нас релігійні утиски і приневолювання до обрядового православія... Замість моральности — маска лицемрства... Зламати віру, присягу, слово чести, зрадити — стало у нас за річ звичайну... Оману, облесливість, підступтво — доведено до культу і вважають їх трохи що не за закон звичайний... Хіба-ж люди такими повинні бути?... Ні; неволя духа, неволя слова, неволя життє, неволенне совісти — такими їх зробило; а допомогла тому легкодушність наших молодших віком за нас братів і сестер. Брак добрих традицій; брак свідомости про особисте, національне і взагалі людське достоїнство; брак не то що почуття, навіть інстинктів, достоїнства! — Вихованне в темному льоху, моральна блуканина помацки викоренила і ту невеличку завязь, те паросте, що пустили були люди років 60-их. Роки 60-ті виготовили були хоч і не цілком певний, але-ж все таки добродійний ґрунт задля зросту життє принципіального. Реак-

ция збила-звела людей з того ґрунту на ґрунт розпливчавості; остання, зовсім натурально, силодила необрозумлені компроміси: честноти стали йти на компроміс з розпустою; етика почала погоджувати ся з душегубством і розбишацтвом; братолюбіє і рівність — з каторгою і неволеєм; кохання йде на компроміс з полігамією... Отакі компроміси і довели нас до атмосфери, де опріч фалшу, нічого нема!... Скрізь і все йде на фалшиві монети, а то й гірше — на фалшиві векслі фалшивої честі, що пішли на компроміс з зрадою і крадіжкою!... Етика знехтована, втоптана в болото... в болоті жити не можна!...

Злість знов закипіла на серці у Пригари і він пхнув ногою шухлядку, що лежала на долівці біля отаманки. Шухлядка відлетіла геть на бік; на тому місци, де вона лежала, Пригара помітив слойку і свій замшовий пояс,¹⁾ де він ховав свої замозольовані збереження. Він нагнув ся, взяв слойку, промовив: „Оце добре!... Бач: револьвером тим я так забив собі памороки, що про все иньче вже й забув ся...“

Він вийняв з слойки заткальце, кинув його на долівку і почав трусити з слойки біловатий порошок на долоню лівши...

— Де в біса добре! і тут невдача! — мовив Пригара, дивлячись на малесеньку щіпочку порошку, що натрусив на долоню. — Вельми мало; з сієї дози тільки мордовання собі задаси, а до skutku не дійдеш!

Він кинув на долівку слойку знід морфія так кріпко, що з слойки по всій долівці полетіли шклянки.

— Невдача!... Чи нема чого иньчого; здаєть ся, був десь мишак?²⁾

Пригара нагнув ся і став перегортувати папери, що повипадали з шухлядки. Мишаку не було. Замість того він помітив, що пояс його розшнурований і порожній.

— Еге! — промовив Пригара: — спорожили! Усе забрали; міні й на завод не покинули... Та про се не вельми міні нудно; взяв чорт батіг, нехай йому і пужално... вже-ж з голими руками не втікати... Одна підлота неминуче тягне за собою й другу... Дарма! Споживайте!... Шкода тільки, що крадькома взяли; хіба їй не можна було просто сказати міні: „Я не хочу далі жити з тобою; іду з Гайченком. Я прожила

¹⁾ Замша = шкура з оленя. ²⁾ Мишак = аршенік.

з тобою і як уміла робила трохи не двадцять літ; ми обое придбали оті збереження; тепер поділимось... Було-б просто і чесно...“

Пригара швиргонув пояс у куток і знов сів на отаманку і знов в голові його завихріла думка: „Чого, для кого й на що далі жити? Хіба на те, щоб мордовати ся?... Годі: нема револьвера, нема трути; знайдемо налігач; нехай тільки стемніє!... Круча да сосна дадуть міні ради...“

Пригарину думку перебила Марина: вона прийшла в кабінет сказати Пригарі, що до його прийшли люди з Варварівки.

Пригарі не до чужих людей було в ту саме хвилину... Люди з сусідніх сіл і хуторів доволі часго приходили до його за тією, чи иньчою порадою. Скрізь по своїй околиці люди вельми Пригару шанували і слухали ся його; за останні літ 10—15 він надбав собі між простими селянами великої поваги і титул „праведної душі“. Ніколи нікому він не відмовляв своїй поради і заповоги... Але-ж, очевидна річ, що тепер він чув себе неспроможним ні до чого.

— Чого вони прийшли? — спитав він Марину.

— Не скажу, не питала ся; кажуть: діло до пана є, та й годі!

— Хто-ж саме прийшов?

— Я тільки одного з них і пізнала — Павла Дзюбу; останніх нікого не знаю.

— Скільки-ж їх там?

— Не скажу: щось багацько; мабуть чоловіка з десятих буде.

„Значить, щось таке не-аби-яке; — подумав Пригара: — вже-ж по дурному не пішло-б стільки народу... Треба, значить, побачитись з нами; а бачити ся міні не легко...“

— Спитай ся у них, Марино, — мовив Пригара: — чи не можна-б їм другим разом? Може у них таке діло, що можна відложити?

Марина пішла і зараз же вернула ся, кажучи, що люди вельми просять Пригару зараз вийти до них; бо діло їх не терпляче, не можна відкласти.

Пригара звелів Марині зараз готувити самовар; сказати Химі, щоб зварила прихожим людям вечеру; а сам підвів ся і повагом, помаленьку рушив з світлиці на рундук, де дожидали ся Варварівці.

IV.

Варварівка — се був доволі великий хутір багатирів, панів Пашенків. Усієї землі панської було тут більш трьох тисячів десятин глибочезного чернозему. Але колишні крепаки Василя Пашенка, — тепер їх шістьдесять дворів — жили занадто убого і більш за все через своє малоземелля. Підчас визволення з крепацтва і наділу крепаків землею Варварівці заталя ся, не схотіли взяти повних надлів; чого вже не робив, як не усовіщував їх Пригара, не пристали на його пораду, не послушали ся і взяли дарові наділи. Літ десять по крепацтві, сяк-так перебивали ся Варварівці; а як побільшало людей да подорожшала платня за аренду землі, тоді вони стали потроху розуміти свою тяжку помилку, да полагодити вже її не можна було. Коли-ж помер Пашенко, а спиртку, доню його — Антоніну — забрала до себе в Петербург опікунка дячина її, якась багатирка, генеральша, Варварівкою стали правити наймити-управителі. Отсе вже третій управитель сидить: років зо три сидів якийсь Поляк-шляхтич; чимсь він не догодив опікунці і вона прислала на місце його якогось Литвина з Гори-Горецької школи. Не довго й сей посидів — помер; тоді приїхав за управителя молодий Українець, родом з Харківщини, Панькевич-Говоруха, — людина з висою агрономічною освітою, придбаною в Петрівській академії. Літ вже більш десяти править Говоруха хутором Пашенківни. Усі отсі управителі дбали про одно тільки: набрати з Варварівки яко мога більш прибутків і переслати їх спершу до опікунки, а потім просто до Пашенківни, коли остання дійшла до повних літ. Через те управителі одно знали: що року побільшували платню з орендарів за землю і довели до того maximum-а, що орендарі брали землю тільки через те, що не брати не можна: не бравши — сиділи-б зо всім без хліба; а більше, опріч, як у Варварівці, їм нігде було брати. Сусідили з ними німецькі зайди; вони навкруги посупляли в подуанків усі землі і не віддавали їх в аренду нікому. Останніми часами стала кружити гутірка, що зайди заходжують ся купити і Варварівські землі у Пашенківни.

Привитавши Варварівців, Пригара спитав їх:

— Що скажете, люди добрі?

— Ратуйте нас, паночку! Ратуйте, милуйте, жалуйте

і ратуйте! — говорив старійший з людей, Микита Лисак. — Лихо на нас упало, да таке лихо, що коли Бог да і ви не поратуете, дак не тямимо, що тоді й буде з нами...

— Тоді таке буде, — озвав ся слідом за Лисаком Павло Дзюба, — що жінок і дїтвора пускай в старці, а самі — ножі в холяви да на великий шлях промишляти...

— Більш нічого буде діяти... — додав Іван Белебень. — Знати, чимсь ми так прогрішили, чимсь так Бога прогнівили, що Він відвернув ся від нас і попустив нас на поталу Говорусі...

Пригара давно знає Варварівців; знає, що вони взагалі люди не говіркі, а найпаче отсі Лисак, Дзюба і Белебень не люблять пускати слова на вітер, не стануть балакати дурниці і гнути з ним теревені. А вже коли вони отак говорять про якесь лихо, значить, те лихо справді не-аби-яке!... Пригара так переняв ся увагою до Варварівців і до їх лиха, що своє лихо — власне, наче трохи йому поменшало; наче не так стало йому давити в голову, не так пекти на серці; наче йому полекшало.

— Та яке-ж там таке лихо вас постигло? — мовив він. — Ось сідайте лишень гарненько, да розкажіть хто з вас усе до ладу. От хоч ти, Микито!... Тільки, будь ласкав, не розводь вельми, а коротенько; бо, не вам, кажучи, щось і міні на здоровє не добре...

— Та чули, чули і ми про ваше лихо, — обізвало ся разом кілька голосів: — чули і вболівали... Боронь Боже, від такого лиха всякого хрещеного чоловіка..

Пригару кольнуло в серце: він бачив, що про його нещастє вже всі знають... Не сховаєш ся, значить.

— Ми добре тямимо, паночку, озвав ся Белебень, — що вам тепер не до нас; тямимо, що ніяково вас тепер турбувати; але-ж і нас так притисло до стїни, що, коли ви не поратуете, дак через три дні усьому нашому хутору — капут буде...

— Ми, довідавшись про ваше лихо, — додав Лисак, — довго отут у вашому дворі радши ся, чи обявляти ся до вас, чи вернути ся до дому? Бачимо, що й туди круто, і сюди в проваллє! Що його діяти? Коли-б не такий короткий час, звістно не турбували-б ми вас під таку годину; підждали-б. Дак же-ж, поздоров Боже вас, не можна ждати... Милуйте

і жалуйте і не гнівайтесь на нас... Не ми вас турбуємо, а лихо наше тяжке...

— Та добре-ж, добре, — мовив Пригара, — але не гайте ся, не дуйте ся, а розкауйте швидче...

— Ось я зараз, усе як на долоню вложу, — відповів Лисак.

— Ні, стрівай трохи, — перебив його Пригара: — щось мене наче холод зза плечий бере... Ходім до хати; на дворі холодно... А ти, Арсене, — обернув ся він до молодшого з Варварівців, — бігай швидче до пекарні, да гукни на Марину, нехай духом дає самовар... Напемось теплого, дак може й нагрію ся...

Коли вони всі перейшли в сьвітлицю і посідали округ столу, Микита почав говорити:

— От, пане, яке у нас лихо: учора вранці прибігли до нас на хутір судовий пристав і земський начальник і, не кажучи лихого слова, так і вкрили нас мокрим рядном: „Чому не платите? Чому не квітуєте з економією? Ви відпросили ся у нас до другої Пречистої, ми вам, наче добрим людям, поняли віри, що ви на Пречисту поквітуєте економію; а тепер і Покрова минула, а ви як поквітували? Ми кажемо їм, що ми-б душею й тілом раднійші, так що-ж, коли не спромога наша. А вони нам: коли не спромога, дак ми будемо грабувати і ціновати вашу худобу. От вам чотири дні: як що за чотири дні не поквітуєте, не заплатите в економію за землю тисячу карбованців, да за насінне дві сотні з половиною, да ще там якихсь судових, да на виїзд, да ще за щось.. Одно слово: цілих півтори тисячі, дак усю худобу поцінуємо... Да взяли й віддали волосному старшині в арешт увесь наш товар, усіх коний, щоб ніхто нічого не продав; навіть запрягать не можна; тим то оце ми до вас пішки... От, яке лихо, пане наш любий! Ратуйте! Кажіть, що нам робити, що діяти?“

— За що-ж се вам треба платити? — спитав ся Пригара.

— Суд присудив, да земський... Бачте, брали ми, як звичайно беремо в аренду землю панську... Позаторік Говоруха взяв та й знов накинув по коповику на десятину... вийшло воно вже по сім карбованців... Ну, нехай би вже брав, коли-б земля родила; а то Господь покарав нас недородом... Що-ж, — з Богом не бить ся і позивати Його не підеш!.. Його сьвята воля на все...

— Виходить, Микито, — перебив його Пригара, — що Бог винен, що земля не родить?

— Винен, не винен; — не нам Його судить; а вже-ж і нашої вини нема.

— А я вам кажу, що нічия більш вина, як не ваша...

— Наша? — спитали ся разом здивовані усі Варварівці.

— А вже-ж ваша...

— Яка-ж наша вина, коли земля чисто виснажила ся, вияловила, а цілини економія або зовсім не дає нам в найми або править по 25 карбованців з десятини.

— Земля виснажила ся, кажете ви... Нехай і так!... Та й не можна їй і не виснажити ся. А се-ж ви тямите, що не можна без відпочинку волами орати? Тямите, що чи вола, чи коня на те, щоб він добре робив, не треба затагати в роботі і треба добре годувати... Отак і земля... Вона вас годувала; а ви її годували? Гноїли ви її?

— Радійші-б, паночку, дак вічим: товару у нас зовсім на омаль: гною і на наші городи не стає; а вже-ж не можна нам свої городи лишити без гною, да годувати панські пиви... Коли-б вони були наші, то ще-б суди й туди... Не вивозив би який рік гною на коноплище, а повіз би на нову... А то гноїти чужу землю!... Сього року я її підгною, а на той рік Говоруха візьме та найме кому иньчому; за підгноєну землю усяке дорожше дасть...

— Так, пане; він правду каже, — озвав ся Дзюба: — коли-б у нас свої землі були, а то-ж, самі знаєте, яка у нас тіснота?.. Вже й городи пошматовали; а двори такі стали, що й возом нігде повернуть ся... Страх і подумати, яка тіснота!... Людий намножило ся... Велике безземелле...

— А хто тому винен? На чий душі гріх за те? — спитав ся Пригара. — Може не забули, як вводили грамоти?

— Ми тоді дітьми були, — обізвали ся молодші.

— Нехай ви й так; а от ти Микито, і ти Дзюбо і ти Йване: ви-ж не забули може, як я налягав, щоб ви брали повні наділи; а громада, що тоді?

Старійші глибоко зітхнули... Дзюба мовив:

— Правда, пане, правда, що й казати! Дурна була тоді наша громада, а тепер тільки й чуєш: коли-б були послухали Пригариної ради, зазнали-б відряди...

— Ну, та годі про се! Говори Микито, як там далі було? — мовив Пригара.

— Добре, зараз... А на чому-ж, пак, я став?

— Та на тому-ж, що позаторік не вродило, — нагадав йому Федір Швець.

— Еге, так, так! Дак ото позаторік не вродило; ми й не спромогли ся розплатити ся. „Торік, спасибіг Говорусі, наняв землю нам по тій самій ціні, яка була позаторік, вже не покидав нічого... Так же знов такий недорід, що треба було у його-ж у Говорухи позичити на насіннє... Хто позичав, а хто на відробіток брав. Добре, добре, та не зовсім... Після нового року Говоруха й пристав: „Платіть міні зараз і за позаторік, і за торік“. — „Нічим“, кажемо. — „Дак я вас в суд позивати му“. — „Воля ваша, позивайте, а нічим нам платити. Ми не відказні, знаємо, що треба платити; буде спромога — заплатимо“. — „Коли-ж вона у вас буде?“ — питаєть ся він. — „Як Бог поможе, тоді й буде; а тепер самі здорові бачите, до чого ми дожили ся: двори у нас пообгоджувані вітром; хати наші покривані небом; в печі топимо духом; зимою гріємось на сонці; сьвітимо в ночі місяцем; а нема місяця — сидимо без сьвітла; худобу годуємо туманом в степу, та вже й туману мабуть бракує; бо починає товар дохти... От, яке наше життє... Він, Говоруха той, і подав позов і в суд і до земського... Ну, що-ж, думаємо ми громадою: суд судити ме по Божому, ми платити не відказні, да не спроможні... Ми й адвоката поставили в суд...“

— А кого? — считав ся Пригара.

— Та вже-ж нікого більш, як не того брехунця Машкевича... І ждемо собі. Перед косовицею прибігають приста-ви: так і так, суд присудив, платіть... Ми сюди, туди: давай благати-прохати Говоруху, щоб підждав до Пречистої, доки в полі обробимось, а люди наші повертають ся з заробітків: хто в Таврию ходив, а хто на Кубань в заброди. Думка була: грошенят принесуть, да хліба намолотимо... Спасибіг, він і згодив ся; а тепер бач...

— Чом же ви не заплатили? — перебив Пригара, щоб швидче дійти до краю.

— Хто-б його не заплатив, як би було з чого! Самі знаєте, пане: ті роки нічого було продавати, а сього року ціни нема на хліб: 20 коп. жито, 30 коп. пшениці пуд...

А з заробітків люди наші ще перед Іллею повертали ся бо-соніж...

— А хто в нових чоботах пішов, отак, як я, — перебив Микиту Швець, — дак тільки чоботи перевів... Ось бачте! — він виставив ногу наперед і ударив цінком по чоботу, звязаному мотузками. — Дивіть ся: пальці повилазили, їсти просять... Ні за що підшов купить, щоб нові підкинуть... Переди ще добрі, а підшви такі, що йдеш в чоботах, а слід босий...

— Дак от ратуйте, пане! У нас тільки й надії, що на Бога, да на вас другого...

— Чим же я вас поратую? Діло таке швидке, а тут саме наче на лихо... Пригара не договорив.

— Вже як собі хочте, а поратуйте. Першим ділом — чи не зарадили-б ви нам гроший; друге — допоможіть нам, навчіть, як нам вибити ся з безземелля? Чи нам кинути Варварівку, да на Амур кудись плентати ся, чи що?...

— Ох, ох! — промовив Белебень: — де то той Амур? Кажуть десь за Сибіром ще... і земля кажуть там добра, родюча... Так же і далечина і чужина!... А воно не легка річ старі кістки нести ховати на чужину!... Могили батьків і дідів кидати...

У слід за Белебенею покотило ся округ столу тяжке глибоке зітханнє. Пригара сидів мовчки: уся твар його покрила ся журбою...

— Ще, пане, — мовив Дзюба, — кажуть люди є тепер якийсь банк, такий, що позичає нашому братови гроші купляти землі. Чи воно правда? Чи не можна-б і нам позичити у його?...

Отут, чи хогя, чи нєхотя, а не можна було Пригарі не згадати про ті свої гроші, що взяла з пояса жінка: в якій би великій пригоді знадобили ся-б вони тепер! „Цілий хутір би спас, думав він; а вона їх переведе на тринькибриньки; прожире з отим голоштаньком!...“

Не знаю, люди добрі, — мовив Пригара, — що вам казати, що вам раяти: голова у мене замакітрена, а все-ж таки розумію, що на Амур нічого вам брати ся: країна далека, а ви голоруч... А от справді — позичити гроший з банку да кушити землі, се иньча річ; але про неї треба добре подумати: раз те, де купити? Чи захоче Пашенківна продати...

— Отут то, пане, ви-б і стали нам в головах! Нас вона може й не послухаєть ся, да ми не тямимо, як до неї вдати ся і де вона? А через Говоруху щоб... так про се нічого й думати: він топче стежку, щоб Німці купили Варварівські землі. Еге! а от коли ви, пане, обізветесь за нас до Пашенківни, дак вас вона послухаєть ся, — вона-ж ваша хрещениця; скажете їй про наше бідованнє, скажете, яка у нас нездержка, то вона й зглянеть ся на нас. Поратуйте, пане! — благов Лисак.

— Не яка там вона моя й хрещениця, — відповів Пригара: — я її під хрестом не держав; тільки стояв в другій парі, як в віру її вводили... Де вона тепер — і я не знаю... Літ з десять вже буде, як ми з нею не переписуємось... Ну, та се кажу вам, річ далека; хвятькома її не втнеш... Тепер треба гоїти там, де більше щемить... От як нам упорати ся з отсім оплатом, що тепер жорнами на шию наліг?... У мене гроший нема! От вам хрест съвятий; хоч би хто різав, дак би й десяти карбованців не знайшов, щоб відкупити ся... Хоч і заприсягти, дак не гріх.

Останні слова Пригари в кінець охмарили Варварівців; вони сподівали ся, що він поратує їх позикою... Варварівці кілька хвилин сиділи мовчки, похнюпившись, спустивши голови до низу... Остання їх надія десь в ірій полетіла!

— Що-ж нам робити? — озвав ся нарешті Микита придавленим скорботним голосом: — значить: пропадать!... Грабовати муть і цїновати муть нас...

— З дорогою душею поміг би вам, — сказав Пригара. — так же Бог съвідок, що нічим! Чи ймете, чи не ймете віри, а от вам перед образом съвятим...

— Годї, годї, пане! — не дав Дзюба Пригарі договорити: — ми й так йmemo вам віри; ми не з учорашнього дня знаємо вас!...

Знов усі замовкли. Пригару тепер двічі пекло на серці і своє лихо і Варварівців; він кілька хвилин не спроможен був слова вимовити або певнійш сказати — силковав ся не вимовити того слова, що пекло йому груди і рвало ся з грудий при чужих людях. Перемігши поривання обуреного серця, Пригара мовив:

— Гроший нема і продати нічого. Тютюн ще не кладений, на пшеницю цїн нема, а більш нічого й продать! Ква-

солі-б може й побрало ся-б пудів сотень зо три, дак що-ж з тих грошей: три сотні карбованців, а тут треба в пятеро більш... Позичити? Навкруги ні в кого, а до міських жидів не встигну з'їздити...

Варварівці слухали і тільки зітхали. А Пригару все більш мордовало: з одного боку бажання і моральний обов'язок допомогти людям, виратовати цілий хутір; а з другого — свідомість, що він не спроможен того зробити.

— Просто — хоч ляж, та й плач! — промовив хтось перегодом.

— Плачем тут нічого не поможеш... Се в таке вскочили, що хоч з кручі да в безодню..

— Не великої з того користи, — мовив Лисак; — сам пропадеш, а жінки й дітий не виратуєш; вони мучити муть ся.. Просто, пане, біда...

— Коли-б ще хоч до бунту не дійшло, — промовив Белебень; — а то, скоро почнуть коров грабовати, жінки так не попустять; озвірять ся; повиходять з рогачами, да таку ворохобню піднімуть, що без різок, а то й без Сибіру діло не обійдеть ся...

Пригара тямив, що Белебень говорить правду: відібрати у господаря останню корову, відняти у дітий останній корм — се така річ, що жадва мати не попустить байдуже. А воно на те йшло... Пригара німо мовчав і сумно дивив ся. Нарешті в голові у його мигнула ясна, може й спасенна, думка — і він мовив:

— Остання рада моя ось яка: коли вже вона не вивезе, тоді нічого не вдіємо. Завтра я поїду до Говорухи; прохати му його, щоб відрочив вам оплат ще хоч до Різдва...

— Ні, сего він не зробить; на се нічого й сподівати ся, — відповіли Варварівці.

— Ось цитьте бо, да слухайте мене, — мовив Пригара: — коли Говоруха на се не пристане, прохати му його взяти мою поруку за вас, доки продам тютюн. А як і на се не згодить ся, тоді вже я вам не грач, не помагач...

— На се може й згодить ся. Спасибі вам, паночку наш, батечку! — дяковав Лисак.

— Помнож вам, Боже, здоровля!

— Продовж вам, Господи, віку!

— Віддай вам десятицею і сторицею... — дякували Варварівці.

— Дак отак нехай і буде. Завтра я навідаю ся у Варварівку і що скаже Говоруха, перекажу вам; від його я заїду до тебе, Микито!

— Дак може я на той час покличу до себе людей, щоб усі вони подякували вам? — спитав ся Микита у Пригари.

— Ні, не треба; людей не скликай, — відповів Пригара: — ще не вгадати, що скаже Говоруха: може він і не згодить ся; а тоді не дай Боже, прокинеть ся у вас яка колотнеча: от і покотить ся зараз покліи, що Пригара приїздив баламутити Варварівців...

— Правда ваша, пане, правда...

Варварівцям трошки полекшало: у них виросла нова надія. Хто зна: чи вона справдить ся, може вона тільки одну нічку тішити ме їх, а завтра — й зникне; а про те все ліпше жити з надією хоч одну ніч, ніж зовсім її не знати.

Довго ще Варварівці дякували Пригарі, і нарешті стали прощати ся з ним. Пригара не пустив їх без вечері; а по-вечерявши порадив їм переночувати у його на хуторі, а в до-світа рушати до дому.

— Чого вам серед ночі плентати ся? Поспішати — нічого... Завтра неділя, роботи нема; спочиньте, виспіть ся гарненько, да вранці на сьвіжі ноги й рушайте...

V.

Випровадивши Варварівців, Пригара роздяг ся і ліг спати в кабінеті. Але сон його не брав. Він чув себе геть більш втихомиреним; перви притихли, не буяли так, як у ранці. Тепер його опановала иньча думка. Думка про те, що не варто жити, ні для чого жиги, тепер наче зникла; принаймні не бентежила його. Навпаки, тепер перед ним стояло заданнє: хоч би що, а допомогти Варварівцям! Помогти їм вийти на ліпшу стежку побуту економічного; допомогти їм купити у Пашенківни землі; допомогти їм полатати ту помилку, яку вони зробили відцуравшись від повних наділів... Пригару опановала думка, що тепер він, опріч Варварівців, людина ні для кого не потрібна; чом же йому не віддати ся тепер суцільно самим Варварівцям? Чом не послужити їм, що сили є у його?

Чом не віддати усіх його сил на поліпшення матеріяльного і духово-морального побуту Варварівців?... Визволити більш трьох сотень людей з яремної неволі, злиднів і темноти, та се-ж таке діло, що задля його варто жити і треба жити...

— А чи стане на се діло у мене умілости, здоровя і сили? — питав ся сам у себе Пригара. — Не вгадати, а про те: „чи втік, чи не втік, а побігти можна“. Та й треба; се-ж мій найпростійший обовязок, скоро я свідомий син України і горожанин...

Отся нова думка, наче те старе добре токайське вино опиянила Пригару, не давала йому очий заплющити, не кидала його ні на одну хвилину і стала йому певними ліками проти ранкових думок, сплоджених і викликаних жінчиним вчинком. В голові Пригари один по одному зростали плями, як і чим треба пособляти Варварівцям: він добре тямив, з чого треба починати; да не можна було йому дійти до краю, на чому скінчити! Обміркує оце він одно, — з того одного вилазить друге нове; з другого третє, і т. д. без краю!... Без краю стояла перед ним драбина поліпшення життя хуторян: він переходив думками з одного щабля на другий і ніяк не спроміг ся побачити останній верхній щабель поліпшення!... Пригара марив по безкрайому океану людського поступу.

Другого дня, так як в годині 10-ій Пригара своїм звичаєм, сидів на ганку і любовав з Дніпра, з своєї скелі, з сосни. Аж ось по дорозі заголосив дзвоник. Пригара глянув на браму і побачив, що з повозки злазить приятель його адвокат Ведмедик. Пригара незвичайно зрадів йому і пішов швидко на зустріч.

Ведмедик учора по якомусь ділу був у земського начальника і від його довідав ся про Пригарине лихо: замість того, щоб їхати до міста, Ведмедик повернув на Куток, щоб провідати свого приятеля і вивірити ся, чи правда те, що він чув про Пригариху від земського і чому не ням віри.

Побачивши Артёма, Ведмедик власним очам не ням віри: одна доба страшенно переіменила Пригару: вуси побіліли, голову наче хто попелом потрусив, очи позатягало, під ними висіли торбинки...

Глянув на Артема Ведмедик і замість звичайного привітання, промовив;

— Значить, Артеме, правда те, що я чув?

— А що ти чув? — сумним порваним голосом спитався Пригара, стискаючи йому руку.

— Що... бупім, Ольга Антонівна...

— Не договорюй! — перебив його Пригара. — А від кого се так швидко почув?

— Від земського начальника; я учора по обіді був у його...

— Швидко-ж до його долітають звістки... Правду сказано: „лихі вісти не лежать на місці“.

— Та на те-ж земський начальник і єсть „власть близкая кь народу“, щоб швидко довідувався про все, що де діється в його околиці... Він розпитував мене про Гайченка; хоче почати проти його процес...

— А йому яке до сього діло?! — скикнув Пригара: — се моя справа особиста, хатня; всякому начальству до неї дзуски...

— Так і я йому казав. А він каже: коли голодний чоловік вкраде лусту хліба, ми його вчинок беремо яко вчинок соціально-злочинний, судимо і караємо; а коли земський статистик з жиру да з нечевя вкраде у чоловіка жінку, спокій, честь, дак ми гукаємо, що се діло хатнє; що воно соціального характеру немає... От які ми ліберали, які заступники „меншого“ голодного і холодного брата... Чуєш, Артеме! Отак о... слово в слово і каже!... Коли хоч — правду каже...

— Хоч нехай вона буде раз преправда; а се не його діло! Зась йому: в законі нема сього, щоб земські начальники ловили і карали тих злодіїв, що крадуть жінок чужих, — мовив Пригара.

— Та вже, коли вчинок Гайченків уважати соціально-злочинним, дак і тоді се діло не земського начальника... Але що ти з ним зробиш? Отся нова інституція осою лізе до всего, в усе втручається... Одначе ти, Артеме, вельми подав ся...

— Подаси ся — хоч не схочеш...

— Та як же се стало ся? Така чудасія!! Що спричинило ся? Посварили ся ви, чи що? — розпитував ся Ведмедик.

— І не думали сварити ся, — відповів Пригара: — лягаючи спати, прощали ся, цілювали ся, немов на другий день по шлюбі...

Побалакавши ще про своє лихо, Пригара мовив до Ведмедика :

— Слухай, Василю, чи не багатий на гроші?

— При собі маю — карбованців 20...

— Тут не двадцятото діло пахне. Міні треба 2000 або хоч півтори; але притьмом треба; до зарізу треба... Хоч умрай, а до середи треба...

Ведмедик здивовав ся, що Пригара, ніколи не бідкавшись грішми, тепер позичає їх і мовив :

— Хіба в тебе нема?

— Були да... — Він не договорив; він не відважував ся навіть близькому приятелеви признати ся, що жінка нишком забрала всі гроші. — Нема! — промовив він ніби з серцем: — коли-б були, дак би я й не прохав: міні не на довго й треба. Продам тютюн та пшеницю — і верну... Коли є, позич; вельми поратуюсь.

— Бідна моя голівонько, не тямлю, що й робити з тобою. Дома у мене може-б з тисячу й назбирав; а останні хіба позичити у кого...

— Позич, братіку!.. і не сказати, як треба...

— У кого-ж би його позичити? Хіба у Біловода? Не знаєш його? Се наш „присяжний повѣрний“. Він роздає гроші на проценти, тільки й дере! У! у!! гірш за всякого жиди. Батькови рідному не дасть менш, як за 30%...

— Дарма, — кат його бери; я заплачу...

— Дак не встигну-ж я на середу; подумай: сьогодні неділя; завтра в вечері приїду до дому; вівторок — пропадає — доки позичу.

Пригара вельми задумав ся.

Ведмедик не відважував ся спитати, на що йому гроші так пильно треба. Йому здавало ся, що Пригара хоче розвіяти своє горе, свій сум і думає поїхати куди небудь; на те й гроші достає. Він спочував такому бажанню і раднійший був запомгти Пригарі.

— А може, Артеме, обійдеш ся, доки що тисячею; дак я тобі у вівторок у вечері і примчу; а потім, може розживу ся, дак перегодом дам ще... — сказав Ведмедик.

— Ні, не можна; менш як 1500 не обійду ся... Ти обідати меш у мене?

— А вже-ж у тебе; до самого вечера у тебе пробуду, а коли що, то й переночую.

— От і добре! Міні треба з тобою ще побалакати про позичку грошей з хрестянського і дворянського банків...

— Та що се ти задумав?

— Потім розповім усе; а тепер скажи міні, чи довгого часу треба, щоб заставити в банку мій хутір?

Ведмедик ще більш зумив ся, одначе й виду того не подав і відповів:

— Твій хутір — чистий як скло, довгів нема на йому; дак тут справа не забарна; місяць, багацько — два...

— Добре... А з хрестянського як? От приміром би хрестяни які заходили ся купити мій хутір, дак як тоді? Швидко?

— Нехай три місяці... Да ти, Артеме, щось чудне міркуєш... Я радив би тобі не хватати ся; з опалу нічого не робити такого, про що потім сам жалковати меш...

— Ні, я не з опалу; а розважно... Да тривай, усе знати меш; без твоєї поради і заплемоги тут не обійдеться ся... Але підожди трохи... Все розповім, вернувшись з Варварівки. Міні туди зараз треба поїхати... А ти тут вже без мене побудь... Там у мене велике, але не забарне діло.

VI.

Годин через дві Пригара був уже в Варварівці. Управитель Говоруха був знаємий з ним і приязно повитав його. Він вже відав, яка пригода скоїла ся в Кутку, але не подав того й виду, що відає, тільки лукаво мовив:

— Не що давно ми бачили ся з вами, саме в косовицю, а як швидко ви посивіли? Чи дужі ви?

— Дякую вам, — зовсім дужий... Час посивіти: міні зтого на шестий десяток поверне. Да інколи чоловік посивіє за один день більш, як за рік.

Перекинувшись ще кількома словами, Пригара висловив Говорусі, чоґо в : до його приїхав.

Говоруха — людина ліберальна; зараз, як вийшов з Петрівської академії, він „за народ“ ходив аж в Акмолинську область і, пробувши там три роки, вернув ся на Україну: якась протекція допомогла йому, що опікунка Пащенківни взяла

його яко ученого агронома за управителя в Варварівку. В сільському господарстві він був справді людина тямуща; господарював добре на користь Пащенківни. Беручи 10% з чистого доходу, він, річ натуральна, пильно пікловав ся, щоб з Варварівки Пащенківна брала яко мога більш доходів, і за час його управительства доходи з Варварівки побільшали на цілу третину, дарма, що за той час аж двичі був значний недорід.

Говоруха з першого слова Пригари згодив ся з ним, що побут варварівських хуторан злидений і запомогти їм треба; але „запомогти треба не паліятивами, а чимсь радикальним“.

— Малоземелле має тут, — говорив він, — велику вагу; одначе, хто-ж тому винен? Ви ліпше за мене про се знаєте... Та й з тією землею, що мають Варварівці, геть ліпше можна-б жити, коли-б вони не були такі темні, ліпше її обробляли, завели-б ліпші плуги, ліпший товар, переміяли насінне, не держали ся адамівських звичаїв: господарювати на три роки...

— Вигону у них перш за все бракує... — перебив Пригара.

— Потроху бракує, але-ж хіба їм не можна наймати у нас землю під вигін!... Темнота тут усему голова...

— Школи нема на хуторі, — знов перебив Пригара.

— Так чом же земство ваше не заведе? От ви кілька років були гласним, а не подбали про школу у Варварівці, — кольнув Говоруха Пригару.

Пригара скривив ся; одначе здержливо відповів:

— Не кажіть так, пане Говорухо: дбав я і запопадливо дбав, та не слухало мене земство. У нас, кажуть, по великих селах ще доброї половини шкіл нема; а про хутори — нехай вже наші внуки дбати муть...

— Ну, от ваше земство! Та й взагалі, що наше земство! До народу йому байдуже!... З земства у нас зробили богадільню, де коштом народа харчуєть ся і живе та інтелігенция, що зоветь ся членами управи, земськими статистиками, асекураційними земськими агентами, субагентами і всякими иньчими!... Цілу отару назбирали дармоїдів, що годують ся з народа!... Гляньте самі: що наше земство за 25 років зробило реально користного задля народу? На цілу хліборобську губернію воно не спромогло ся ніже на єдину, хоч би аби яку, хліборобську школу...

— Що правда, то правда, — мовив Пригара.

— Еге, а послушайте, як ваші земці на зібраннях вболівають, да плачуть ся про тяжкий побут народу! А що-ж вони зробили задля його? А нічогосінько!... Податки тільки побільшують з його, да дбають більше розплодити усяких „субіків“... Да от хоч би й сієї зими: знов вигадали побільшити натовп управських дармоїдів і взяли, чисто на пенсію, Кусенка... Кому потрібна ота його робота?... Та годі про се!... Е, ні, таки ще скажу: за що торік голові земської управи дали нагороди три тисячі? За те, що двичі їздив до Петербурга з візитою до міністра, чи до кого там?... Кому, опріч його самого, треба було тієї поїздки і того „ходатайства“?...

Пригара не змагав ся і сумно поводив очима; а Говорусі здавало ся, що й Пригара однієї з ним думки і він довго ще нарікав на земство за недбалість його про найперші нужди народа. Нарешті повернув на варварівських хуторян і мовив:

— І темні вони, і пють здорово горілку... При такій темноті і земля їм нічого не pomoже, хоч скільки її їм дайте!...

Пригара, маючи на увазі перш за все той оплат, що треба на середу, не хотів змагати ся і вступати ся за Варварівців, щоб не дратувати Говорухи і давши йому волю наговорити ся, мовив:

— Радикальне поліпшення економічного побуту нашого мужика — дійсне річ не можлива без доброї осьвіти; одначе будемо пікловати ся про те що саме оце зараз на черзі... про середу... Середя задля Варварівців — „день страшний, судний“; треба якось відвернути від них „прихід антихриста... і ангелів його“. От про се я й благаю вас?

Говоруха стиснув плечима, глянув у вікно і мовив:

— На превеликий мій жаль, в сьому разі не можна мені нічим запомогти Варварівцям!... тут не моя воля...

Пригара зумив ся; не всидів на місци, встав і вставивши в Говоруху пронизливий погляд своїх баньковатих очий, спитав ся:

— А чия-ж, коли вже не ваша?

— Воля Антоніни Василівни. Вона знає, що Варварівці не заплатили, і двичі писала до мене, щоб швидче справив її гроші... Що-ж тут я вдію?... Тепер саме їй пильно треба гроший, вона збираєть ся за границю в грудні...

Пригара не був певен, що Говоруха каже правду;

одначе-ж жадного приводу і права не було за ним висловити те. Він, подумавши трохи, мовив.

— Коли вже так, так я послав би телеграму до Антоніни Василівни... Де вона тепер?

— Залевне не скажу; не то в Петербурзі, не то в Москві, а може і в Варшаві. Останнім разом писала до мене, що виїздить на недовгий час, але з початком листопада вернеться...

Пригара зрозумів, що Говоруха не хоче, щоб він вдавав ся до Пашенківни; та він і без того був певен, що справа з хрестянами цілком в руках Говорухи.

Бреше він, думав собі Пригара, лукавчує. А ну, зайду ще з иньчого боку.

— Одначе-ж, — мовив він: — ви певні, що Варварівці не платять не тому, що не хочуть, а тому що ні з чого! Що-ж ви тут вдієте цінованнем і продажем?... Тільки зруйнуєте їм і ті злидні, які є. Та ще й на те вважайте: у кого заберуть останню корову, у другого одну коняку... коли-б не викликало якої колотнечі?

— Ми про се з земським начальником балакали, — відповів трошки всміхнувшись Говоруха: — він звелів, щоб урядник про всяк злучай був тут у середу взявши з сусідніх сел десятків зо два соцьких да десятицьких...

Обачна-ж ти людина, подумав Пригара; тебе не вколуши; сам ти добрий Колупаєв... Ну що як я його не вгамую, яке лихо може він скоїти! Хрестяни з доброї волі худоби не дадуть; почнуть відбивати ся; земський накличе москалів; піде бійка, екзекуція... Москалі переможуть, Варварівців полюбють; худобу пограбують, да потім Варварівців ще судити муть і карати муть „за сопроотивленіє властямъ“...

Пригара почув, що з самої думки про можливість таких подій, тіло його покрило ся холодним потом крапельястим...

Вже як собі хоче, а мусите, — мовив він до Говорухи, доложити рук, щоб відвернути ту густу хмару, що насуваєть ся над Варварівцями... Коли-б у самого мене не таке лихо, коли-б... — він зущинив ся і здержав ся... Коли-б, одно слово, були у мене гроші, я їх зараз би заложив вам за хрестяня; а то-ж у мене нема за душею і 10 карбованців... Позичити у кого на середу я не встигну... Чи не приймете ви мої поруки?...

— Коли-ж Антоніна Василівна їде за границю...

— Вона ще в грудні, кажете ви, їде; я до грудня заплачу... Сам себе віддам жидам в застанову, а заплачу... Чуйте? Я даю свою поруку; на себе беру до грудня оплатити...

З Пригариного голосу знати було, що нерви його починають не слухати ся його; що Говорушина упертість до краю його дошкулила. Пригара став проти Говорухи і міряючи його очима, спитав:

— Дак що-ж, як ви?

— Трудну ви загадку мені загадали: послухати ся вас, — не вгоджу Антонії Василівні...

— Та годі вам з нею! — нездержливо перебив його Пригара: — ви кажіть за себе...

— Коли-б то моя воля..., чи я-ж би був проти хрестян?! Не вже ви, Артеме Олександровичу, не відаєте моїх думок, моєї прихильности до народу?

„Не призывай „всує“ імени Господа Бога“... подумав Пригара. А Говоруха далі:

— Хіба не я за народ... Е, та що про се!... Хіба я сам не тямлю, яка завирюха може скоїти ся... і все лихо може на мені окошити ся... Губернатор і без того на мене зпід лоба дивить ся... Але-ж і мені їсти треба... Антоніна Василівна!... Та вже-ж... може згляньєть ся... Нехай буде по вашому... Я прийму вашу поруку... От і документ зараз спишемо...

У Пригари немов гора з плечий упала; немов він з темного і смердячого льоху вийшов на свою любу скелю у своєму саду... Він зітхнув на повні груди і крикко стис Говорусі руку.

Підписали документ і приятелями попрощали ся.

VII.

Заким Пригара єднав Говоруху, Варварівців біла пропасниця дождання. Ще Пригара не рушав з свого Кутка, як вже усі Варварівці знали, що він приїде сьогодні до Говорухи; а скоро помітили, що „Кутківський пан пробіг до управителя“, Варварівці почали купками збирати ся на улиці. Найбільший гурток зібрав ся біля Микитинового двору. Вже чого не робив Лисак, чого він не казав, щоб не збирали ся, як вже він не прохав, щоб порозходили ся, люди не слухали

ся його. Оце й розійдуться, розіб'ються, — хто соб, хто пабе, аби-ж Микита в хату, люди знов до його тину. Тай трудно їм було здержати сл; вельми кортіло їх швидче довідати ся, „що виїздить кутківський пан у Говорухи?“ Не проста цікавість бентежила людей: Варварівці тямилі, що над ними повисла темна, аж синя хмара і коли „Кутківський пан“ — так звали вони Пригару — не відверне її, з неї лине такий буйний ливний дощ, що, може, геть чисто зруйнує їх життя... Може скоїти ся така колотнеча, що без крові, а то й без убитого, не обійдеться ся. Микита і його товариство, що ходили в Куток, потаїли ся перед Пригарою, не признали ся, що вони громадою прирадили одностайне стояти і не давати грабовати і ціновати худоби. Вони прирадили, щоб чоловіки й парубки вночі проти вівторка, увесь, який є на хуторі, товар, і усіх коний, перегнали куди будь далеко в степ, да там де в глибокій балці і отаборили ся і щоб кожен взяв з собою сокиру і косу, прибуту до кісся, як у косовицю. А вівці, свині і телята лишити в хуторі, щоб жіноцтво да дівчора... не доводили їх ціновати і продавати. Тим то Варварівцям дорого було не втеряти часу і так улаштувати ся, щоб у ранці у вівторок увесь варварівський товар і коні були геть далеко в степу. Ото ж не диво, що їх брала тепер нетерплячка. На що вже Микита Лисак, чоловік старий, степенний, здержливий, а й він з нетерплячки дрижаки їв: і він чув як у його „і душа і вся утроба метушить ся“... Посидить оце він на лаві, перейде на піл; сяде на ослоні; походить по хаті, тай пошле свого хлопця на вулицю „визирнути, чи не їде Кутківський пан“. Коли останнім разом хлопя задляло ся на вулиці, Микита й сам не всидів в хаті. „Ач! подумав він, капосне хлопя як забарило ся!“ Надів шапку і вийшов за ворота.

— Савко! — гукнув він: — де ти! Савко! забув, що я тебе послав!

Попід тинню назбирало ся чимало людей.

— Ну, що оце ви робите?! — гримнув Микита: — ні сорому, ні стиду у вас нема! Чи я-ж вас не прохав, чи я-ж вас не благав, чи я-ж вам не казав по-чеськи: не збирайте ся отарою; а ви, наче навмисне, наче на ярмарку біля ятки! Гетьте зараз, розходьте ся... А ви, чого тут? Вам яке діло! — гукнув Лисак на натовп хлопців, що притаїли ся в рові під плетнем. — Нехай би вже старійші, а то й вони безштаньки —

сюди-ж свого носа!... Тікайте міні зараз, а то я як почну вас пугою хви́ськати, дак знати мете тоді!

Хлопці, одним духом, наче згряя горобців шугнули через тин на городи...

Біля Микитиноного двору не стало нікого. Аж ось тим самим ментом заголосив за вербами біля ставу дзвоник:

— Пан їде, пан їде! — почуло ся всіма сторонами і за кільки хвилини вулиця проти Лисакового двору захрясла народом всякого віку... Микита наче оторопів, наче його хто придавив, наче він стеряв ся; він не гукав вже, щоб люди розходили ся, а стоячи серед вулиці махав шанкою і собі кричав: „Пан їде, пан їде!“

Не встиг Пригара злізти з брички і привитати ся, як округ його залунали голоси:

— Що, паночку? Що? Кажіть швидче, що? Грабовати муть? Не ціновати муть?

— Дякуйте Богови — ні! Нічого не буде. Управитель зглянув ся на вас, — відповів Пригара.

— Пошли йому Боже, здоровля доброго, да віку довгого! — говорили старійші хуторяни хрестячись.

А дітвори шугнула вдовж вулиці і поперед неї лунали тоненькі голоси:

— Не грабовати муть, не ціновати муть...

Пригара з Микитою, з Белебенем і ще з двома дідами пішли до Микити в хату.

Микита був один з заможнійших хуторян: у його був плуг волів, конячка, корівчина і з десяток овець. Одначе в хаті було гольцем голо... Лавки голі; стіл прикритий стареньким настільником; на полу замість постелі і подушок — солома, прикрита рядном; на жердці над полом стара жіноча свитина... Пригара згадав, що років чотири назад, він був у Микитиній хаті і тоді не смерділо такими злиднями. Була тоді повна жердка одежи, стіл був засланий килимом. Де-ж все те подівало ся? Куди діли ся ті подушки, замість яких тепер в головах на полу лежить куль соломи; Микита-ж — не паниця; він горілки з роду і в рот не бере. Пригара висловив свою думку Микиті. Микита махнув рукою і мовив:

— Поїли, пане, усе поїли за останні роки! Усе, що було і в скрині і в хижі — все пішло на хліб... Земля не

родила, хліба не давала; треба було тягти з скрині — що на хліб, що на податки... Оплат великий, росте да більшає, а тут земля не хоче родити; заробітків нема; їсти і платити треба... От ми і поїли і подушки і одежу... Все поїли...

— Навіть плахту мою материнську з'їли, — озвала ся Микитиха: — ще мати моя в тій плахті під вінцем стояла... І я в ній вінчала ся... Як я берегла її, хотіла, щоб і наша Ганнуся під вінець її наділа... Не вберегла... Мусіла жидівці в застав віддати; там вона й дуснула... Що я за нею, паночку, сліз вилила — і не сказати...

— Та чи одна-ж ти, Насте! Усім довело ся покоштовати полину з перцем. Увесь хутір знівечив ся; зашиятив ся, мабуть на віки... Напозичали ся усі стільки, що мабуть і до віку нашого з довгів не виліземо... От і у вас, пане, скільки то ми перебрали!! Скільки напозичали ся у вас і хлібом і грошима!... А коли то ми з вами розплатимо ся! — говорив зітхаючи Белебень.

— Бог дасть, колись поквитуємо! — відповів Пригара, пильнуючи звести бесіду на що иньче.

Він сам на себе жалкував, що спитав ся у Микити так необережно про його зубожіння: раз — що тим розвередив болячку, що ще й не заструпіла; а друге — зовсім йому не по серцю було слухати, як Белебень напочав згадувати про його запомоги хуторянам. Перекинулись ще кількома словами. Пригара казав хуторянам поради ся громадою, скільки-б вони бажали купити собі землі з запомогою селянського банку, та не гаючись навідати ся до його.

Ідучи до Говорухи по Варварівці і вертаючи тепер, Пригарі не можна було ні про що більш думати, як не про убожество Варварівців. Хутір страшенно зубожів, чисто оголів!... Пригара перекинув ся думкою літ за 30 назад, відколи він памятає Варварівку... Ніколи злидні над хутором не зяляли так нахабно, так виразно, як тепер... Тяжко було Варварівцям за крпацтва; але як порівнати тодішнє життє їх з боку економічного з теперішнім, дак то був просто — рай! Панувала в тому раю неволя; часом людям ніколи було й Богу помолити ся, але-ж такого страшного убожества, яке панує нині, тоді не було. Старий Пашенко, хоч обтяжав хрестян роботами. — звичайно на тиждень давав їм на себе робити тільки два дні, а чотири на його, — за те-ж хрестяни не платили

нічого; землі давав їм стільки, скільки хто спроможен був упорати; податки сам усі платив... „Стріхи тоді так не плакали, як тепер плачуть; хліви не були пообдирані так як тепер“, думав собі Пригара... „Одначе ні, ні: ні за що в світі не вернулись би Варварівні до крпацтва; хоч би їх хто озолотив, не вернули ся-б“... Яюсь торік Пригара зняв про се бесіду з Микитою, як приїздив той на хутір, і Микита тоді сказав: „Тепер, хоч як нам тяжко, а про те душі наші вольні, а тоді у нас і душі власної не було; вона була панською“... „Є, таки у нашого народу“, думав собі Пригара, „почуте волі особистої, не викоренили його ні неволя, ні убожество!... Під грубою скоринною похнюпости і приголомшености сидить десь на дні почуте чоловіка вольного!... О, дайте нашому народови світ да хліб!... Коли-ж облягла його густа темнота така, що й не проглянеш... Усякі податки, усякі оплати придавлюють його, а заробити — ні з чого; землі людям бракує, а земель навкруги пустує ціле неосяжне море... Ба, чий-ж то землі?... Коли-б вони вернули ся до свого приржеденного господаря!... Вернуть ся, певна річ, да коли то те буде і яким шляхом вертати їх?... Пани банкрутують... Правда, але землі їх переходять до рук жмикутів... От, де лихо!... Як спекати ся народови отсього лиха?... Я не економіст, не тямлю тут нічого; одначе-ж і міні здаєть ся, що еволюция права власности на землю повинна зійти на иньчий шлях. Право власности особистої в тій формі, яка нині панує, здаєть ся, доживає свої дні; але що, які форми замінять його?... Який у нашого народу світогляд про сю річ? Які у його на сей раз ідеали?... Про се ніхто ще не відає... Процес аграрного оновлення, певна річ, іде, хоча здебільша йде незримо... Міні здаєть ся, що отсе загальне зубожінне нашого народу ніщо більш, як не один з елементів розпаду сучасного аграрного устрою і сподіваного неминучого оновлення... Еволюция всего на світі йде повагом; люди зазнають з її процесу часом вельми тяжких мук; але-ж поступовий рух іде і „за собою день веде“... Так то воно в теорії, так!... Але доки той день прийде, житте реальне дине слізми да кровю... Глянеш навкруги і народне бідованне — так тебе стисне за серце, що забудеш усі теорії, а тільки й думаєш про той стогін народний, що сьогодні ріже тобі уши, крає твоє серце!... Теорії — добра річ; але не добре те, що величезна більшість нашої інтелігенції живе самими тільки теоріями про по-

ліпшання народного побуту; а практично — майже не дбає про те!... Доки ми купаємося в теоріях, розлітаємося думками по всіх усюдах, ми не впливаємо зовсім на життя практичне і воно йде своїм шляхом без нашої керми: іде або самопас або під кермою темної сили темних слуг диявола, ката народнього.. Так не можна! Кохати ся в теоріях треба, але-ж треба і треба що дня реально працювати. працювати кожному по спроможі, де можна і як можна, аби на користь рідному краю і народови... Зернятко до зернятка і збереться на цілі пригорщі...

— Так то воно, так, — причуло ся Пригарі, що хтось шепче до його на ухо: — думки твої добрі; а чи справляв ти їх в життя? Чи не марновав і ти часу на „словоизверженіе“... Було, було і се! — зітхнув Пригара. Каю ся, каю ся і присягаю ся спокутовати свій гріх..., гріх властиво не мій тільки; гріх громадський, прищеплений і до мене!... Прегрїшив і я!... Може за його оце і карає мене Немезида, пославши на мене карою Гайченка!... Може..., та не може, — а дійсне так..

— На ваше здоровлє! На ваше здоровлє, пане! — почув Пригара голоси біля себе і прокинув ся з своїх думок. Гурток Варварівців, чоловіка з десять переважно молодого віку, справляв біля шинку „свѣято“. Один з них був учора у Пригарі: він держав в одній руці пляшку з горілкою, в другій чарку.

Пригара журливо і докірливо похитав головою і мовив:

— І не соромно вам? Чи так же годить ся добрим людям?

— Годить ся, пане! — відповів напів п'яний голос з гурту. — За останні немо на ваше здоровлє! Коли-б не ви, дак би з нас кров гарячу пили, бодай би їх п'явки пили... А то от ми тепер горілку немо! На ваше здоровлє!

— Поганяй! — мовив Пригара до кучера.

VIII.

Вернувшись на хутір, Пригара розповів Ведмедикови, чого він їздив до Говорухи і що виїздив і прохав його перш за все позичити йому 500 карб. на дорогу; а потім з усієї сили пошльовати, щоб на перший день грудня заплатити гроші Говорусі; коли Арсен, його Пригарин, прикажчик, не

встигне до того часу попродаати тютюн, лен або пшеницю, тоді треба за який хоч процент позичити гроші і заплатити. Нарешті прохав Пригара Ведмедика клопотати, щоб заставити в дворянському банку або продати кому його хутір.

— Я, — мовив він, охотнійш продав би його; але-ж кому? Першому, хто трапить ся — се значить, збути його за пів ціни; а ждати охотника на його — довгий час. Хутір мій, сам добре знаєш, хоч невеликий, але дорогий: яку силу я вложив у його і праці, і знання і гроший!.. Культуру хліборобську я довів до високого ступня. Тим то й шкода-б була продавати хутір в невідповідні руки; ліпше заставити, доки знайдесть ся добрий купець..

— Да ти скажи міні поперед, куди ти поїдеш? — спитав ся Ведмедик.

— Куди — скажу: але скажу так, щоб опріч тебе ніхто иньчий про те не довідав ся... Поїду я до Петербурга; а чого? про те не питай, не скажу; колись довідаєш ся... Одного не думай, прошу тебе, не думай, щоб я погнав ся за жінкою.

— Така думка міні і в голову не приходить... — відповів Ведмедик: — куди за ними гнати ся? Тобі одна дорога — а їм десять...

— Не те тільки!.. Знаєш мою вдачу: що з воза впало — те пропало... Кохав я її... О, ще як кохав..., але за отсі два дні в моєму серці не лишило ся з того кохання нічого, опріч гіркої трути... За отсі два дні буцім переродив ся, не той став... Колись; да як — колись, позавчора ще, — міні-б страшно було й подумати про розлуку з жінкою, а тепер... — Пригара не договорив і скривив ся... Помовчавши він сказав: „Тепер міні все одно...“

Але Ведмедик з його голосу, з його очий, з того дьоргання, що перебігало по Пригариній твари, добре бачив, що Пригара сам себе хоче дурити, що йому „не все — одно...“

— Позавчора, — мовив знов Пригара, — коли-б міні прийшло на думку про відбіганне жінок, я був би певен, що у нас з жінкою, коли ми прожили трохи не цілих 20 років, ні разу не посварившись, така річ цілком неможлива... А через ніч я вже бачив на собі повну можливість такого діла!.. Що буде зо мною далі? Як я жити му одиним — не скажу!.. Одно тямлю, що се трудна річ... Учора я трохи-

трохи не наложив на себе рук.. Здурів був... Вони-б тому й раді були... Спасибіг Варварівцям — не дали; прийшли тоді саме, коли я йшов на скелю, щоб отам-о, на отій сосні, повісити ся... Доки вони пересиділи у мене, дурниця минула; нерви притихли і добре!... Тепер я жити му; тепер я хочу жити, і бачу, що треба міні жити, хоч би на те лишень, щоб спокутовати гріхи свої... Але-ж тепер усе останнє життє моє повинно належати тим, хто відвів мене від смерти: моїм сусідам Варварівцям, а за ними і взагалі Варварівцям..

— У тебе доня є... — перебив Ведмедик.

— Що-ж — доня?... Інночка... Вона тепер людина доросла, самостійна. Чоловік у неї розумний, добрий, матеріально забезпечений. Я дав їй усе, що батьки повинні дати дітям: освіту і вихованнє... Видав за муж — за кого вибрало її серце. От і все. Від мене більш їм нічого й не треба. Інночка тямить, що вона не має права нічого більш від мене вимагати...

— А спадщина... — знов перебив Ведмедик.

— Нивідь що кажеш ти!... „Спадщина“... Спадщина се і єсть той корень, на якому зростає усяка громадсько-моральна трута. Ні, хоч би й не трапило ся того нещастя, що зненацька впало на мене; все одно — Інночка моя знає, що після мене на спадщину їй не сподівати ся і тямить, через що так тямить, що так само й повинно воно бути... Не так я гадав повернути своє добро, як тепер поверну, але все одно — ніколи-б не повернув його ні Інночці, ні нікому иньчому особисто... От коли-б учора не спасли мене від петлі Варварівці — не тямлю, як би воно було з моїм добром, бо на сором самому собі досі не списав заповіту... Спасибіг, доля зглянула ся, послала до мене саме в пору Варварівців... Чи давно се було? А як далеко тодішні мої думки від сьогоднішніх!... Та що я кажу: „думки“... Хіба то були думки? То були рефлексї недужого мозку, ображеного самолюбства, втопані в бруд чести покраяного серця!... Спасибіг, спасибіг Варварівцям!... Коли-б не вони — сьогодні-б десь отам на розпутті закопали-б мене; а завтра отут би орудовав Гайченко!... Тепер я не той став... Наче мене вимили Варварівці в сьвіжому, радісному мителю; наче хто незримою цівкою налив до мене в серце нового почуття... Я зрозумів — в мозку бач розвиднило ся, що не повинен кінчати петлею...

Се-б значило, що я страхополох, що я втік з поля боявища, що я дурень був і не тямив, що перед мене ще велика нива для праці, де я овсім на омаль працював, де я і „півкопи“ не нажав... І я тепер став, дякуючи Варварівцям, на тому: що для себе годі жити. Від нині, сказав я — жити му, і всі сили свої віддавати му єдине для нашого темного, зневоленого і зрабованого народу...

— Велика в тебе душа, Артеме! — мовив Ведмедик обіймаючи і цілуючи Пригару.

— Не кажи сієї дурниці... „Велика“ вона тим, що округи її такі пігмеї, що менш за них вже не може й бути!... Та ще й сліпі вони і здеморалізовані... Нема в світі, голубе мій, гірш здеморалізованої інтелігенції, нема менших пігмеїв з горожансько-патріотичним почуттєм, як наша українська інтелігенція!... Не богацько треба, щоб серед таких пігмеїв зробити ся „великим“ чоловіком!

Пригара замовк і широкими ступнями ходив з кутка в куток сьвітлиці. А Ведмедик, дивлячись на його, говорив собі на думці. „Він правду каже! Де наші патріоти, де наші горожани? Де наші Українці сьвідомі почуття національного достоїнства? Де навіть у нас просто люди сьвідомі почуття людського достоїнства, почуття самоповаги?“ І він згадав собі, як не що давно, в одному „сугубо“-ліберальному кружку Українців один приблуда-технолоґ з Суздальщини зняв бесіду, що „жадного українського народу нема й не повинно бути; а через те і жадної української ідеї нема... а є сама дурниця“. Нарешті той „осьвічений радикал-космополіт“ Іоанно-Крестителевський про родовід України висловив таке, що гидко й соромно згадати!! А Українці сиділи, та слухали... Між ними не знайшло ся нікого щоб“...

— Дак отсе все, про що я прошу тебе, Василю, ти справиш?... — перебив Ведмедикови думку Пригара, — а за два три дні я заїду до тебе, візьму гроші і на залізницю...

— Справляю! От тобі рука і слово!... Але чи знаєш що, Артеме?

— Не знаю що...

— Мене дивом дивує, що в тебе гроший нема... Невже ти нічого не зберегав? Про тебе-ж навіть вороги твої — кажуть, що ти людина ретельна, ощадна... Довгів у тебе не було?...

— Зроду не позичав, — відповів Пригара; — оце в перше доводить ся... А зберегати я зберегав і зберіг був за цілий свій хуторний вік десять тисячів карбованців; але-ж...

Артем не договорив.

— І де-ж вони?

— Де?... Не питай... не питай, Василю, де вони: правду сказати мінї надзвичайно тяжко, а брехати перед тобою — не буду... Не питай, нема їх... От і все.

Довго ще приятелї балакали, аж доки Ведмедиків кучер не нагадав йому, що час рушати, що конї довго стоять запряжені.

IX.

Минуло три дні.

Пригара встав ранійш звичайного. Він бажав раніше виїхати, щоб на ніч приїхати до міста.

Ранок виняв ся якийсь похмурий, журливий. Небо було всіма сторонами охмарене. Сиві олов'яні хмари висіли і над Кутком і над Дніпром. По тім боці Дніпра за густим туманом нічого не видко було. Осінній холодний дощик починав сіяти. Журливо і тьмяно було і на душі у Пригари. Глянувши у вікно і побачивши, що Кузьма пораять ся біля тарантасу і лаштуєть ся запрягати коний, Пригара почув, що на серце до його хлинула ціла хвиля жалю!... Шкода йому стало покидати Куток, своє люблене гніздо, де проминули найліпші літа його віку... „А хіба не тут проминули і найгірші, найтяжчі твої дні“ — буцім хто шепнув на ухо до Пригари. „Та й не на віки-ж я його покидаю!“ — думав він, і кинувши з вікна погляд навкруги, побачив, що біля рундука стоїть верховень — земський почтар. Пригара думав, чи не привіз він листа від Іночки. Дійсне почтар подав йому листа; але адреса була написана не Іночкиною рукою. Пригара глянув на поштоветавро; місця не визначено, стоїть тільки „почтовий вагонт“... Пригара розпечатав і зразу пізнав живчине писаннє. Він затремтів і опустил руку з листом; не було у його спроможности зараз перечитати. „Сама не відважила ся написати адресу — подумав Пригара — мабуть думала, що я пізнавши писаннє її не буду й розпечатувати!... Помилула ся; тільки довела, що знає кіт, чие мясо з'їв“...

Коли перше збентеженнє трощки втихомирило ся, Пригара сів біля столу, положив лист на стіл і читав:

„Вибачте міні, Артеме Олександровичу, що я поїхала з хутора вашого не попроцавшись з вами, навіть не сказавши вам, що я їду. Інакше міні не можна було. Куток ваш я покинула на віки: будьте певні, що ніколи не верну ся; жаден узник, вернувшись з тюрми, не вертаєть ся до неї з доброї волі; хіба його злапають де, да вернуть. Але я певна, що ви мене не злапаєте і не поженетесь за мною. Ви добре тямите, що в найлучшому разі се була-б марна праця!... Я покинула і Куток і вас через те, що Куток трохи що не 20 років був моєю тюрмою, а ви — моім тюряжником... Згадайте, що я робила у вас на хуторі?... Хіба я жила, так як усї люди живуть?... Чи хоч раз на нашому віку ви повезли мене, коли вже не за границю, так хоч би до столиці, щоб там показати міні, як живуть люди?... Ви зробили з мене снершю мамку, потім нявьку, нарешті учительку!... Опріч смердячого Харкова ви не показали міні ні одного європейського міста... А я хотїла жити.. Чуєте — хотїла жити, так, щоб по всїх моїх жилах чутно було життє; щоб звати було, що я живу... Доки Інночка не пішла замуж, я ради неї терпіла... Та може-б і до віку вже терпіла, коли-б Мати Божа не зглянула ся на мої муки і не послала до мене честного чоловіка, що зрозумів моє бідованнє, подав міні руку, взяв і повів мене з тюрми на сьвіт Божий, на волю випустив мене, щоб я задовольнила потреби людського життє... Сподїваю ся, ви зрозумієте мене. Живучи такий довгий час в глухому закутку, возячись тїльки над вихованнєм Інночки [се можна було залюбки зробити і без мене, віддавши її або в інститут або в гімназію] нївечачи свїй час і здоровлє біля науки чотирох, чи пяти мужичевят, навчаючи їх читати, да голкою колупати. [Знов таки се лїпше за мене зробила-б школа, коли-б ви її завели, да взяли учителькою не мене, а добру спеціялістку]. Я за сією працею, мало користною, не бачила жизнерадісних днів життє; не визнала їх, дійшла до інертности і трохитрохи зовсім була не одеревенїла. Знайшла ся добра зряча людина: вона розігнала густий туман, оброзумїла мене, що коли вже чоловік не з'умів до ладу по людськи прожити свого віку, дак нехай же він принаймні подивить ся, побачить, як живуть иньчі люди...

„Се все ви повинні розуміти і тямити, що життє дано людям не на те, щоб вони отак, як ми з вами, чевріли в глухому безлюдному закутку, а раювали, упиваючись з життя... Кажу вам: я досі не жила так, як повинна жити ж е н щ и н а - ч о л о в і к... Я досі була тільки самкою... Годі так! Усякий там поступ, цивілізація і культура не варто й мідної копійки, коли вони не стають людині джерелом особистого раювання... А де-ж моє раювання?... В минулому — його не було, я його не зазнаю... Треба-ж міні зазнати його хоч в пришлому... Я не така вже стара, щоб двері людського життя вільного, дійсно культурного, були на віки вже зачинені про мене... Аби воля, хіть і бажання, вони ще відчинять ся; а коли сама не спроможу ся, допоможуть добрі люди... Вони, спасибіг їм, показали міні, як люди повинні жити. Я жила в хмарах; тепер міні вяснило ся; і я тепер пильновати му, щоб хоч трохи вернути і зазнати того загально-людського життя урівноваженої людини, якого ви міні не давали, заївши мій вік!..

„Прощайте! Дяковати міні вам ні за що; а дорікати не хочу. Люди культурні і поступові повинні стояти висше всякого дорікання...

„Вибачте, що я взяла ваш револьвер. Я його верну до вас поштою. Ще взяла я з вашої шухлядки десять тисячів: ви без них обійдетесь, а міні не можна-ж сидіти не пивши, не ївши... Се ви зрозумієте.

„Ще раз прощайте! Вороговати нам ні за що, властиво — не треба вороговати; вороговання — вдача людей некультурних і ні до чого доброго не веде...

„До Іночки я те-ж пишу... *Ольга*“...

Німо сидів Пригара, дочитавши листа; а що діяло ся у його на душі, на серці — те легко було вгадати, глянувши на його твар, на його тремтіння.

— Коні готові! — промовила Марина.

Пригара підвів голову... „Коні готові!“ — переговорив він і згадав, що треба їхати. Він автоматично засунув в кишеню жінчин лист; автоматично одяг ся, вийшов з дому, сів в тарантас і мовив до кучера:

— Рушай!

Поїхали... Осінній дощик сів, наче з густого сита. Пригара німо поводив очима навкруги... Туман і більш нічого...

Рука Пригари полїзла в кишеню, витягла лист, Пригара вдруге перечитав його.

„Се не вона писала; вона так не вмїє писати; та вона й не написала-б такої відважної, нахабної брехнї... Се Гайченко проказав їй... Він її збив з шляху... Кажуть — у жіноцтва майже все залежить від того, з ким і за якими обставинами вона зустрїнеть ся на шляху свого життя... Може й так... А що до Ольги... прокинула ся друга молодїсть... тоді саме зустрїла ся з нею „культурна“ животина... От і все! Все, да не все... А на якому ґрунті зросла? Чим вигодовала ся отся „животина“?... І знов Пригаринї думки перейшли з жінки і з Гайченка на громаду взагалї, на простованнє того поколїння, до чого належав Гайченко. Ґрунту у їх нема; не стоять вони, не ходять по суходолу, а плавають і то не в водї, а поверх води... Легко плавають, наче пухирі; через те їм здаєть ся усе, що тїльки не їх — особистим, легким, чим перехожим!... Чужа честь, спокій — їм байдуже... Їгоїзм доведено до нахабности; гольцем гола їде та нахабнїсть, нікому не звертає, та ще й гукає: „Гетьте з дороги!... Я йду!... Я жити хочу, жити-раювати!... Цинїзм!“...

Довго-предовго мїркував на сю тему Пригара, аж доки думка його не перейшла на його подорож. Йому не можна було не заїхати до міста, він би його і обїхав, так же треба було взяти гроші у Ведмедика. А він тямив, що в містї тепер вже всі знають про те, що стало ся в Кутку: як не знати, коли про се знає земський начальник, а „знає кума — знає пів села“. Знають — і на всі лади судять, пересуджують і пащюкують. Тим то Пригара не хотїв ні з ким, опрїч Ведмедика, бачити ся в містї. Він хотїв приїхати, коли не присмерком, дак хоч не пізнійше 8-ої години; взяти гроші і швидче на залїзничий дворець. Поїзд на північ їшов раз тїльки на день і їшов о годинї 11-їй в ночі. Але-ж степова дорога так розкисла, що хоч як Кузьма не налягав на „Невиволоку“, що їшов в оглоблах; як він не бадьорив, часом і пугою „Чайку“ і „Смоктїя“, а про те до міста доплентали ся вони ледві в першїй годинї ночі.

Мїсто вже спало. Мусїв Пригара не тїльки почувати, але й днювати. Тїшив себе він тїльки тим, що ніхто не бачив, як він приїхав; ніхто значить і не знає; а завтра цілїсенський день він сидїти ме у Ведмедика і нікуди не вихо-

дити ме; значить нікого з людей цікавих не бачити ме, і ніхто з них своїм жалем да вболіваннем не вередити ме його болячки. Пригарі здавало ся, що він таким чином убезпечив себе і ніхто не довідасть ся і не знати ме про приїзд його. Але-ж він вельми помилив ся...

В 10-ій годині зранку голова земської управи Яловець, йдучи до управи і приходячи через ту улицу, де жив Ведмедик, зустрів Кузьму, щó тоді саме вів коний до води. Яловець зрадів і зараз до його:

— Здоров був, Кузьмо! А з ким ти тут?

— З паном...

— А де-ж пан? У Ведмедика?

— У Ведмедика.

— Що-ж у вас на хуторі? Всі живі, здорові?

— Дякуючи Богови.

— А пані ваша тут? — допитував ся Яловець.

— Ні, не тут.

— А де-ж тепер ваша пані?

— Пані, кажете ви?

— Еге, де ваша пані?

— Я про те не звістен...

— Як не звістен? Тут кажуть, що вона утікла, покинула пана... — додав Яловець нишком.

— Не скажу... Я при тому не був і не бачив, щоб наша пані втікала... — відповів флематично Кузьма і рушив далі до колодязя.

— А Гайченко де? Його у вас на хуторі нема? — допитував ся Яловець, йдучи з Кузьмою.

— Нема.

— Кажуть, з ним пані і поїхала...

— Не скажу, не був я при тому; то не моє діло; я собі знаю коний да стайню, а про все инче міні байдуже.

Яловець повернув ся і тюнцем збіг на рундук Ведмедикового дому. Він подзвонив. Відімкнуті двері пішов сам Ведмедик.

— Добрий день! Я оце йдучи до управи, — говорив Яловець, — завернув умисне поради́ти ся з вами... Завтра, як ви знаєте, у нас зібранне дворян... Є у нас одна вельми важна справа; дак треба до неї поради: тямущого чоловіка, доброго юриста, отакого як ви.

— Готов служити вам, — відповів Ведмедик; — сідайте!

Яловець сів на канапі саме проти дверей в кабінет, де був Пригара. Двері були відчинені.

— Ба, ба, ба! — скрикнув Яловець угледівши з канапи Пригару в кабінеті: — от добра несподіванка! Сам Бог послав вас, Артеме Олександровичу! — і з сім словом Яловець вийшов в кабінет.

Пригара почув наче по шкурі у його лазить якась комаха. Він подав руку Яловцеві і кивнув головою.

— Притьмом міні вас треба, — говорив Яловець: — коли-б оце тут вас не зустрів, був би завтра або послав до вас або сам поїхав. Скажіть, будьте ласкаві, чом ви досі не проженете з свого привабливого хутора отого лежебоку Гайченка?! Згляньте ся ви на нас, доки він сидіти ме у вашому Едемі?

У Пригари аж піт виступив на чолі, так йому трудно було здержати, щоб не завдати Яловцеві брехні. Не дивлячись на твар свого розмовника, Пригара, якимсь ніби придавленим голосом відповів:

— Гайченка у мене на хуторі нема; вже з тиждень буде, як він поїхав.

— Куди? — спитав ся Яловець, вдаючи з себе здивованого, буцім він і справді не знає, не відає, що Гайченка в Кутку нема. — Де-ж він дів ся? І в нас його нема... Де він блукає?... Оце дак штука!... Після Пречистої він навідував ся в управу; випрохав-виблагав за два місяці наперед платню... Звістно, не можна було дати йому стільки грошей з земської каси; але я відважив ся.. Що-ж тепер буде? Що, як він не вернеть ся? Документи свої він забрав, сказав, що йому притьмом треба їх, забув я, на що... Оце так! Тоді — я... плати за його.

Пригара мовчав, тарабанячи пучками по столу.

— Де-ж нам його тепер шукати? — питав ся Яловець.

— Ніде не треба шукати, — відповів Ведмедик: — він же людина вольна, не схотів більш служити і годі!

— Добре! Служба його у мене за ухом не свербить; аби мовляв корито... А от гроші земські... Хіба так можна, Артеме Олександровичу?

— Мабуть можна, коли так роблять, — відповів Пригара.

— Можна, кажете ви?! По якому-ж се буде? По нашому — дак так не можна; хіба що по соціальному, дак про те не скажу; я не соціаліст і добре відаю, що ми живемо під державними законами і волею нашого любленішого монарха...

Ні Ведмедик, ні Пригара на те нічого не відповіли.

— Отакі то ваші ліберали! — процідив Яловець, притискуючи на слові: ваші.

— Чії се „ваші“? — спитав ся Пригара.

— Звістно, чії?! Тих, хто рекомендує до нас таких, як Гайченко.

— А хто-ж його рекомендовав?... Вже-ж не я...

— Ні, не ви... Хто? Дай Боже памяти... Еге, згадав, згадав... Князь Осипов... Ну, нехай же він і платить тепер за його...

Яловець встав, взяв свого портфеля і став прощати ся, говорячи:

— Треба швидче бігти в управу, ніколи, а за порадою я вже завтра вранці забіжу до вас.

— І бреше! — мовив Ведмедик, провівши Яловця: — жадної поради йому від мене не треба було... Забіг просто, щоб побачити тебе...

— І звідкіль він довідав ся, що я тут? — мовив Пригара.

— Тепер усе місто рушить до тебе...

— Ні вже, Василю, що хоч, те й роби; де хоч сховай мене, а щоб ніхто мене не бачив... Хто прийде — бреші, що нема мене або хорій лежу...

В 11-ій годині вечера Пригара сидів вже в вагоні і нетерпляче дожидав, коли рушить поїзд...

Подзвонили втретє... Ведмедик вибіг з вагона. Льокомотива свиснула; поїзд рушив; у Пригари полекшало на серці...

ЧАСТИНА ДРУГА.

I.

Було вже близько, як опівдня; але в Петербурзі в той день без годинника не можна було вгадати, яка саме пора: чи то тільки ранок похмурий осінній починаєть ся, чи то вже вечоріє присмерком і день лягає спати. Вся столиця була закутана в густу намітку сивого туману. По невмитому небу ледві-ледві рушала оловяна вайловата, важка маса хмари і сунула ся вона так низько, що здавало ся — чоловік, ставши поверх даху якого будинку, досяг би руками до хмари. Часом падало якесь пластате пухке клоче снігу і, впавши, зараз брало ся водою. Сираво лізло до людей скрізь рот, скрізь ніс; лізло очима, ушима, проймало поза одежою; пронизувало чоловіка попід шкурою... Бридко було; суцця гидота була на дворі. Чоловік почував, ніби його обгортає щось важке, слизьке, огидливе...

Під таку саме негодь прийшов в столицю московський поїзд почтовий. З вагону 2 кляси вийшов з клунками в руках знаємий наш Артем Пригара.

„Еге! — думав він, проходячи пероном в натовні публіки до салі: — а куди-ж його їхати? де заквартировать? Я тут зроду вперше... От яка моя дурна голова замакітрена! Щоб було розпитати ся у кого з пасажирів... Не гаразд...“

З такою думкою вийшов Пригараз салі: тут його зараз обступила ціла зграя післанців з ріжних готелів та мебльованих покоїв. Кожен запрошував до себе; кожен вихваляв вигоди свого готелю.

— Просимо до нас, до нас! Нема й краще, як в Ольги Антонівни! З усього будете задоволені!

Немов імпетом вдарило Пригару вимовлене наймення: він аж затремтів, почувши жіночне наймення. „Невже-ж таки се вона!? — мигнуло у його в голові: — Ні, ні; що се я?! Річ неможлива; де-б таки так швидко... а про те!... та цур їй тій Ользі Антонівні! Все одно: чи вона, чи не вона; досить і того, що Ольга Антонівна...“

— Хіба таким панам до твоєї Ольги Антонівни їздити? — глужливо і докірливо обізвав ся другий післанець. — Ви, пане, от до нас жалуйте, до Анфиси Асигритівни; дак так! До віку дякувати мете! От, бий мене сило небесна; провалить ся міні на отьому місци; коли де в сьвітї є сьвітлиці ліпші і дешевші, як у нас!... А сама господня... кров з молоком!... Просимо, пане вельможний, до нас, до Анфиси Асигритівни.

Пригара нехотя усміхнув ся і мовив:

— Гаразд! Поїдемо до Анфиси Асигритівни.

Коли вони з'ушинали ся проти одного з будинків на Гороховій улиці, високий, молодий і чепурний швайцар відчинив двері і спитав ся у Пригари:

— Сьвітличку потрібуєте?

— Сьвітличку, — відповів Пригара.

— Єсть, єсть! Просимо в контору, ось на право; там сама господня... У нас такий вже звичай: сама, господня стрічає гостей...

В конторі на зустріч Пригарі встала з кананки, оббитої вишневим оксамітом, огрядна, тілста молодиця, літ 30, і з привітною, ледві помітною усмішкою, мовила:

— Якої сьвітлички потрібуєте?

— Та щоб добра була і не вельми дорога.

— А вже-ж!... Вам, звичайно, з двома ліжками?

Пригара стенив плечем і подумав собі:

„Та що се-ж вона: чи книть, чи дороги питає“; і відповів:

— На що міні з двома ліжками, коли я сам...

— А може хто з знаємих довго засидить ся та й захоче переночувати, — мовила Анфиса Асигритівна, прядучи і очима і ушима.

— Ні, — відповів Пригара: — у мене тут знаємих нема...

— То беріть собі й з одним ліжком; звісно, дешевше буде...

Показавши сьвітличку, Анфіса Асигритівна спитала у Пригари:

— А „вид“ ваш де? Певне-ж маєте?

— А вже-ж маю: та тільки він у мене далеко запакований...

— Байдуже; я зараз кажу принести до вашої сьвітлички пакунки ваші; слуга вам розпакує, дак ви й дістанете... У нас, знаєте, вельми строго: аби чоловік поріг переступив — першим ділом — давай „вид“... А без „виду“ й не думай приймати!... Вельми строго... та й не можна інакше. Отих соціалістів да нигілістів завело ся такого їх, що вже, кажуть, повнісенські тюрми; скоро і в Сибірі за ними тісно буде...

— Так богацько?! — усміхнув ся Пригара.

Умившись з дороги і напившись чаю, Пригара ліг на кананці і почав мірковати, з чого і як розпочати йому свою роботу в Петербурзі. А вся робота його, яку він завдав собі, була в тому, щоб прихилити Пащенківну зглянути ся на злидений побут Варварівців. Він бажав усовістити її подарувати Варварівцям ті гроші, що правив з них Говоруха; продати їм десятин триста землі дешевою ціною і завести в Варварівці добру школу. Опріч того, він гадав клопотати, щоб швидче заставити в банку власний хутір і з тих грошей, що візьме в позику, допомогти Варварівцям купити землю. Коли-б Пащенківна не згодила ся продати землі Варварівцям, пришло б Пригарі на думку подарувати їм свій Куток; в сьому разі одно тільки спиняло його: Варварівці муіли-б тоді переселити ся до його на хутір; але на се треба чимало коштів і надільні землі їх в Варварівці завічечать ся. Взагалі переселити зразу 60 родин — річ не легка. Нарешті культура у його на хуторі така висока, що Варварівці через свою темноту не спроможуть ся тримати її без підунату і таким чином погибне чимало з того, що проковтнуло велику силу його праці. Одно слово, як не митиковав Пригара, а виходило, що подаровавши Варварівцям свій Куток, він не здобудеть ся тих скутків, на які заходжуєть ся. Геть зручнійш і користійш купити землю у Пащенківни. Всіма сторонами так зручнійш. Нарешті, подаровавши хутір Варварівцям, він зможе тільки 60 родинам, і вже у самого його не буде спромоги грошевої

послужити голоті де інде, опріч Варварівки. А коли він за-
 поможе Варварівцям кунити у Пашенківни 300 десятин, зна-
 чить двічі більш, ніж у його в Кутку, тоді хутір його да-
 вати ме йому кошти на иньче ще діло, на те „апостольство
 народа в народі“, яке сплодило ся у його в думці, і якому
 він надавав величезної ваги. „Якої користи, — думав він ле-
 жачи на канапі, — добудуть собі Варварівці з мого будинку,
 з мого саду? Жадної: на що їм той будинок? На школу
 хіба? Дак доки вони спроможуть ся на школу, будинок, сто-
 ячи порожним, запустіє, заівечить ся без доброго догляду
 і лагодження. На школу він придатен, та тільки з часом можна
 буде завести в йому не елементарну, на одну класу, а добру
 хліборобську школу“. І в Пригари вироїла ся нова думка —
 повернути Куток на школу хліборобську. Але се можна зро-
 бити з часом; а тепер не треба розливати ся, а пильовати
 скільки сили стане, щоб ублагати Пашенківну продати хуто-
 рянам землі і таким чynom не дати їм покинути рідний край
 і рушати сьвіт за очи на Амур.

Одначе, як же підступити до Пашенківни? Так просто
 прийти до неї, розповісти справу і прохати? Добре-б! Але-ж
 яка у неї вдача? Яких вона думок? Може вона така дударка,
 що й підступу нема до неї? Може вона чисто спанїла? Більш
 на те треба сподівати ся. Взяла її до себе в столицю дя-
 дина-генеральша, дука, тоді, коли вона була ще піллітком;
 з того часу минуло трохи п'ятьнайцять літ... За сей час він
 ніже єдиним разом не бачив ся з Пашенківною; і вона ні разу
 не навідала ся на могили батьків... Варварівку — певне й за-
 була; або знає її тільки лишень яко криницю, звідкіль упра-
 вителі присилають до неї гроші. Що вийшло з Пашенківни?
 Яка людина? Якої вдачі? Пригара сього не тямив: і з якого
 боку не мірковав собі — виходило більш на те, що Пашен-
 ківна повинна бути людиною спанїлою; зовсім байдужою до
 народу і до його нужденности і до його некучих потреб.
 Столиця повинна була вигодовати з Пашенківни ту молоду
 людину нашого часу, що одно знає: „жизнерадісно раювати
 з життя“... Отже, думав собі далі Артем, з такими людьми
 зразу нічого не вдієш, а часом ще поспеєш справу; сказано:
 „поспішиш — людей насмішиш“... Треба, значить, проквіль-
 но, а не ханцем; щоб рук не понекти. Треба, першим ділом,
 добре розвідати, що за людина Пашенківна? Які у неї по-

гляди, думки? З якого кінця до неї зайти на те, щоб вийти від неї не з порожніми руками, а з повними? Добре: але-ж як, від кого про се довідати ся? В столиці, думав Пригара, велика сила Українців; але-ж він нікого з них особисто не знав; не відав, що вони за люди, а кільки разів доводило ся чути, що скоро Українець перебереть ся до столиці, там патріотизм його роз'їдає фінський туман; зносить його в Неву і він розпливаєть ся по „общерусскому“ морю непримітними крапельками; а коли в якого Українця й лишить ся якийсь робачок, що нагадує йому про Україну, дак і той робачок прокидаєть ся тоді тільки, коли Українець уминає вареники. „От, коли-б були живі Данило Каменецький або Микола Костомарів, вони показали-б міні стежку, кудю йти!... Я їх знав особисто; вони якось гостювали у мене на хуторі. Царство їм небесне!... Невідмінно треба піти на гробовище да поклонити ся їх кісткам... Дак як його бути? з чого починати?“

Міркуючи Пригара не помітив, як на його спустив ся Морфій і обгорнув його своїми крилами...

Утомлений трома добами безупинної їзди Пригара спав довго. Коли він прокинув ся, в світлиці було зовсім темно: тільки через шкло, що було в дверях над гловнем,¹⁾ зазирає невеличкий світ газового ріжка, що блимає собі в коридорі.

Пригара засьвітєв свічку, глянув на годинник і мовив: — Отакої утні! Отсе спав, дак спав!... Девята година! Славно, Артеме! Приїхав до Петербурга висипляти ся... Куди-ж міні тепер ніч дівати? Що я з нею робити му? На дворі негодь, та й куди його йти серед ночі у чужину, та ще в такому здоровенному місті.

Пригара подзвонив.

Прибігла вертка, чепуренька покоївка.

Пригара казав дати йому самовара і газету.

II.

Другого дня, коли Пригара прокинув ся, сонечко заирало до його в світлицю. Він вельми зрадів... Три дні він не бачив сонця... Його потягло швидче на улицю. Туману не було. Хоч під ногами було мокро, але знати було, що в ночі

¹⁾ Гловень = перекладина над дверми, що звизує лутки.

був морозець. Петербург немов умив ся, наче причепурился і дивив ся, хоч і суворо, але не так понуро, як учора. На улиці стояв якийсь німий гомін, гудіння, торохтіння коліс. Пригара рушив оглядати столицю. Перш за все кинула ся йому в вічі золочена баня „Ісакіївського собору“: вона аж очі сліпила, сяючи в безхмарному, блідо-голубому небі. Пригара підійшов до церкви; обійшов її навкруги, потім зайшов в середину і добре роздивив ся на неї. Собор не сподобав ся йому: „Тільки що здоровенний, думав він; правда — занадто багатий, розкішний, але тьмянний, важкий, мало зграбного в йому, взагалі сувора, непривітна озія; не підносить вона чоловіка високо в сферу волі і щастя людського, а навпаки придавлює чоловіка до землі, пригнічує йому духа... Так і стоять тут у тебе перед очима: Петро з своєю дубиною і Микола з своїм оловяно-холодним, безсердечним поглядом неймовірно суворого фельдфебля...“

Приголомшеним вийшов Пригара з собору і рушив на набережжя Неви. Блідо-голубим лискучим настільником розстелила ся красуня-річка. Нерухомо стояла вона, але дивила ся весело. Налюбовавши з Неви, йдучи по набережжю, Пригара несподівано почув, як зненацька для його гуркнула гармата. Він здригнув, спинив ся і підвів очі в гору. Погляд його зустрів Архангела на високому шпилі Петропавлівської фортеці: одним ментом в думках Пригари воскресла історія Росії і відносини її до України і до Українців, починаючи з того часу, як цар Петро заходив ся кістками наших предків гатити финське болото і прорубувати „вікно“ в Європу.

Перед очима Пригари стояла безкрая лава Українців і не-Українців, починаючи з Полуботка і кінчаючи людьми останнього часу, що коштували перебування під Архангелом. Споминки минулого, факти життя сучасного починали бентежити Пригарині нерви; він не хотів дати їм волю, швидче покинув Архангела і ідучи набережжям Неви думав:

„Прорубав Петро „вікно“ в Європу, да міри не вгадав; вельми воно мале, мабуть і таке тісне, що через його ніяк не може протовпнати ся сьвіт і дух життя європейського... От вже небавом мине дві сотні літ, а вони все по той бік „вікна“; в Росію не пролізуть... Лутки у „вікні“ тісні, чи що!... Мабуть доведеть ся прорубати не „вікно“, а двері в Європу... Де-ж той майстер, що-б взяв ся прорубувати? Щось не видко

його; а сучасним майстрам здаєть ся і те „вікно“, яке є, за-надто для Росії широке, що треба повузити його... І вони його потроху звужують; нові, вузні лутки вставляють... Може небавом ще й ґратки зроблять залізні, щоб з „вікна“ можна було тільки бачити Европу, дивити ся на неї здалека, а про-скочити в Европу не можна-б було... Дечого такого, що на-гадує залізні ґратки тюрми, останніми часами доволі зробле-но... Не кажу вже про цензурні ґратки, а от хоч подвоєнне платні на паспорти за границю, хіба се не ті ґратки, що спи-няють дорогу в Европу? Добре ще, що тільки подвоїли, а не взяли десятириницею, як була про се звістка по газетах...“

Нирнувши в такі думки, Пригара не помітив, коли дій-шов до академії художеств. Тут немов з ясної Неви винир-нув перед ним образ Шевченка... Пригара аж зубами заскре-готів... Усе передумане ним кілька хвилини перед тим знов приском гарячим упало йому на серце...

Кріпацтво, Моринці, Шираєв, Енгельгардт, Гребінка, Брюлов, „Сон“, „Кавказ“, Київ, „Брацтво“, Петров, Юзефо-вич, Орлов, Дубельт, Мангашлик, казарми, — і все отсе ото-чає великомученичу постать найліпшого сина зрабованої і зневолоної вдови України...

„Свої діти гірше ката її розпинають“, — промовив собі на думці Пригара; сів швидче на дріжки і поїхав до ресто-рану обідати.

Минуло з тиждень. Пригара що дня вештав ся по сто-лиці; оглядував те або иньче; заходив в дворянський і в хре-стянський банк; розпитав ся там про все, що йому треба було знати; розжив ся на адресу Пашенківни; але за діло ще не брав ся, бо й досі ні з ким не спізнав ся з таким, щоб можна було розпитати ся за Пашенківну і скласти собі певний плян, з якого боку треба починати заходи, щоб дове-сти справу до бажаного skutku. Прикро було Пригарі, що час іде марно а діло не рушає. І не чуєш ся, як стукне в двері грудень і придавить Говоруха... А ще гірше — Па-шенківна вїде за границю і тоді, де її шукати?

У вечері, зайшовши в контору, щоб заплатити Анфисі Асигритівні за прожитий тиждень, Пригара, сівши біля столу, заким Анфиса зводила рахунки, перегортував адрес-календар Петербурга. Дійшовши до „Міністерства внутр. справ“ При-гара машинально водив очима, почавши з міністра і вище,

і ось очі його прочитали: „Притика“... „Знаєме призвище“, подумав Пригара і прочитав далі проти Притики „Василь Захарович“... Цить лишень! — мигнуло в голові Пригари: — а який се Притика? Може той самий, з яким ми росли і вчили ся? Певне, що він; я добре памятаю його і батька його... Батька його звали Захаром... Так! він і є!... Еге! та який же він тепер великий птах!... і не підступиш до його.

Анфиса подала рахунок. Пригара, глянувши на його, подумав: „Здорово дере баба; коли вже у неї така дорожнята, дак що то робить ся по иньчих готелях!... Туди, значить, нашому братови і носа не показуй“. Він мовчки виняв гроші, поквітовав і пішов до своєї сьвітлички.

А Притика не йшов з Пригариної голови. „Чом міні не навідати ся до його? В усякому разі цікаво. Не прийме — Господь з ним! Страти жадної не зазнаю з того; а прийме — цікаво побачити, як фінсько-московське повітре впливає на Українців, що воно робить з тих людей, щó колись здавали ся і честними, і розумними і палкими патріотами... Я не забудь, властиво тепер тільки оце пригадую собі, як і Притика випивав ся „Основою“. Памятаю, як вона веселила його, наче той старий та добрий спотикач... Давна то річ... Тим більш цікаво спостерегти перемену... Піду до Притики.. А що, як він мене прийме так, наче цебром води холодної лине?... Дарма, нехай! Міні з ним дітий не хрестити. Піду раз — не гаразд, не відважусь в другий раз... А все таки раз піду... Цікаво, далєбіг, цікаво... Се не те, що Пащенківна: там треба озирати ся на задні колеса, щоб не попсовати діла; виграти у неї справу Варварівців; а у Притики — що! Сама цікавість... Варто вдовольнити її“.

Пригара ліг спати; але думка, роздратована цікавостю, довго ще не давала йому заснути. Думка про Притику розбудила в голові у його чимало споминок з його віку шкільного і він марне силковав ся прогнати ті споминки...

Діждавшись другого дня, Пригара опівдня був вже на під'їзді того будинку, де в адрес-календарі була показана Притичина квартира. Величезний, розкішний будинок якось спинив Пригару: „Чи йти, чи не йти?“ — подумав він. Через скляні двері він побачив на сходах антре коштовний килим і ще більш став вагати ся, чи не вернути ся назад? Може-б воно так би й стало ся, коли-б швайцар побачивши,

що перед дверми стоїть якийсь пан, не відчинив перед Пригарою дверей. Було ніяково повернути назад. Мусів Пригара вступити в антре і не роздягаючись почав розпитувати швайцара, чи тут живе Притика? Швайцар відповів, що „Гго Превосходительство генерал Василь Захарович Притикин живуть тут в белстажі“. Пригара дістав з кишені коповика, сунув його в руку швайцарови і знов став розпитувати, коли „генерал“ буває в господі, коли приймає, коли саме найліпше зайти до його? Швайцар чи з природи, чи через коповика показав ся людиною вельми говіркою: розповідаючи Пригарі, він одначе не спускав одного ока зі сходів: знати було, що він бажає і Пригару вдовольнити і не прогавити, коли хто йти ме з гори; бо по пухкому килиму зовсім не чуто було ступнів, коли хто йде.

Пригара знов починав мірковати: „Чи йти на гору по сходах, чи в двері назад?..“

— Да от і вони самі, генерал! — перебив його думку швайцар і кинув ся до кальоші, щб цілою лавою стояли по під стіною.

Пригара опинив ся, як кажуть, ні в сих, ні в тих! Біля його стояв Притика. „Що його діяти? Чи привитати ся, чи що?..“ — думав Пригара.

— Се вони до Вашого Превосходительства, — мовив швайцар, становлячи біля Притичиних ніг кальоші.

Притика підвів голову, ніби сподіваючись, що скаже незнаємий йому чоловік, гадаючи, що се певне хтось з приятелів в якій будь справі урядовій. Але глянувши нильно на Пригару, він, розводячи руки, голосно мовив:

— Пригара! Артеме! Чи се-ж ти?..

Пригара не то зрадів, не то з'ушив ся, і відповів:

— Пізнаєш, Василю?

— Ще-б не пізнати! — говорив Притика, цілюючись з Пригарою: — та я-б тебе і облупленого пізнав! Вже один голос твій такий, що почувши його, зараз вгадаєш, що се Пригара Артем. [Пригара дійсне говорив незвичайно м'яким, ласкавим, оксамітовим баритоном]. Яким же вітром тебе сюди занесло?

— Отак, як бачиш! Приїхав до столиці, та й до тебе оце йшов...

— Спасибіг, спасибіг, що не забув товариша! Ти по ділу сюди?

— Та вже-ж не без діла.

Притика ледві помітно скривився. Він страх як не любив, коли земляки приїздять до Петербурга „по ділу“, да турбують його прозьбами допомогти де в урядових сферах — чи протекцією, чи порадою, або що. Він злякався, що й Пригара оце до його по протекцію і, надівши кальшні, мовив до Пригари:

— Невимовно рад Артеме, що бачу тебе; ще радійший буду побалакати з тобою.... Але вибач мене, голубе, що не можна міні зараз тебе прийняти... Бач! — він кивнув очима на годинник — саме половина першої години. А сьогодні міні під кінець першої треба бути з докладом у міністра... Іван Миколаєвич людина акуратна, наче Німець і не любить, щоб ми пізнилися..

Розмовники вийшли на улицю.

— Та куди тепер? — спитався Притика.

— Нікуди! — відповів Пригара: — так собі вештати мусь по столиці.

-- Так ходім разом; проведеш мене до міністерства і розкажеш по дорозі, яке тут у тебе діло?

— Діло?... Якого будь урядового діла, — відповів Пригара: — у мене Господь миловав, — нема; моє діло до людей приватних...

Притиці полекшало на серці: значить, подумав він, сей землячок не турбовати мене жадною урядовою справою; і вже веселішим і приязнішим голосом Притика спитався:

— Як же тобі наша столиця подобається? — і почувши Пригарину відповідь, мовив:

— Ти бо так голосно дуже не говори... Хіба не тямиш, що у нас не тільки біля кожної брами сидить — он ото в кожусі — глянь, — „охранитель“, а навіть і німі стіни мають хист усе чути, усе бачити...

Коли вони дійшли до „Большаго театру“, Пригара мовив:

Ну, дак ти, Артеме, сьогодні обідати меш у мене? Будь ласкав, приходь; о годині 5-ій я звичайно вже в господі; хіба вже яка несподівана екстренна справа трапить ся, дак

трохи спізню ся... Приходь... Але ні, тривай; ліпше я сам зайду до тебе. Ти де заквартировав?

Пригара відповів.

— Ова! — У Притики аж за ухом засвербіло. — Зараз і знати, що ти вперше в Петербурзі...

— Хіба що?

— Те, що у Анфиси тіє...

Притика договорив щось нищечком... Пригара з тих слів аж з'упинив ся і мовив:

— Оце так! Оце вскочив! Утяв до гапликів! Дак нехай же їй, коли так, три мірки з верхом усяких чортів... Я зараз покину її і переберуся де інде. Порадь, куди ліпше?

— Нехай вже завтра перебереш ся; у вечері про се побалакаємо. От як зробимо: скоро виїду я з міністерства, зараз пішлю до тебе дві-три слові. От й знати меш, що я вже в господі; тоді на дрожки та й до мене. З Горохової до мене за десять хвилин добіжиш.

Розмовники попрощали ся до вечера і розійшли ся.

III.

Під кінець години шестої Пригара сидів з Притикою в кабінеті і згадували колишні злучаї і людей з свого шкільного віку.

— Час і тоді лихий був, осоружний, да люди були якось ліпші, жили приязнійш, більш по товариєски, — говорив Притика. — От згадай хоч наш невеличкий гурток: певно, здоров єси, не забув їх!... Де то вони тепер? Чи живі-здорові?... Тепер не те!...

— Не ті годи, не ті люди, — додав Пригара.

— То-то! Тепер не те! — зітхав Притика: — тепер збереть ся який гурток знаємих, дак глянеш на них і не тямим, чи се живі люди, а коли живі — дак чи не німі вони? Сидять мовчки, та один на одного звірять ся... А все через те, що ні товариєського духу, ні єдності думки, ні єдності бажання нема, братіку Артеме, нема. Часом зійдемо ся і не тямимо, чого ми зійшли ся... А вже, що до молодіжи, так ліпше й не говорити про неї. Не відаю, як там у вас на провінції, а у нас...

Притика розпучливо махнув рукою і встав закурити цигаро.

— У нас просто Содома і Гомора, — договорив він далі, прилігши на отаманці: — серед молодіжи така нещирість, роз'єднаність, що їм мабуть ні про що й говорити!...

— Паскудний час!... — мовив Пригара: — а хто-ж тому винен? Де корень?

— А ти-б думав як? Хто винен? Де корень? Знаю я, що ти скажеш; усі ви провінцияли в одно: „Уряд всему винен, реакція, школа, вихованне... Так?

— А вже-ж так, — відповів Пригара.

— От бач, я вгадав!... Уряд!... Гм!... А з кого-ж береть ся той уряд, як не з тієї-ж самої громади, яка винуватить уряд за реакцію і нарікає на його!... Ні, Артеме!... Притика встав і почав ходити. — Не уряд, а сама громада всему корень; уряд тільки справляє те, чому громада симпатизує... Хіба не громада постачає земських начальників? Згадай: петиції дворян бесарабських, астраханських, самарських, катеринославських, рязанських... Ну, що?... „Яка пані, такі й сані“.

— Дак то-ж дворяни; не самі-ж дворяни становлять громаду... Сила не в дворянах, а в земстві...

Притика зареготав ся і мовив:

— Ой Артеме, Артеме!... Простосерда ти людина!... Земство, кажеш, а хіба не земство палило статистику?... Нарешті скрутили земство, обтяли його, зробили з його канцелярію губернатора, напхали в земство самого дворянства да трошки забілили його „демосом“ темним і голодним... Що-ж?...

— Зиівечили земство... — перебив Пригара.

— Нехай і зиівечили, але хто проти того протестовав? Або хто бажав такої реформи? Самі-ж земці!... Уряд тільки вволив їх воли...

— Що ти кажеш, Василю?! — озвав ся Пригара: — де-ж се, коли і яке земство прохало такої реформи?...

— Формально — не прохало; але хіба Іван Миколаєвич не з земців? Хіба він не ліберальничав яко голова земства? Памятаєш?... Еге!...

— Одначе-ж режим усему дає уряд?...

— Знов ти на уряд; а я знов кажу: „Які пані, такі й слуги“... Хто пан: громада, а уряд — її слуги. Режим,

режим тяжкий; я за його ні слова; але-ж коли-б такий режим був не під мисли громадї, вона-б його не терпіла. Коли-б більшість інтелігенції переняла ся думкою, що треба иньчого режиму, вона-б і вимагала його і не послухати ся її не можна-б було...

— Вона і вимагає...

— Де, коли і як? Вимагає його жменька людей, а не більшість...

— Сього ми не відаємо; цензура та поліція усім уста замкнули...

— Ні, Артеме! „Не в тому сила, що кобила сива, а в тому, що воза не везе“. Сила в тому, що серед нашої інтелігенції величезна більшість не має ще коріння, не має потреби свідомої иньчого режиму. Інтелігенція російська — звістно, я кажу про більшість — не зростила, ще не виплекала такого покоління, щоб иньчий режим був такою його потребою, якою є для людини їжа, питво, повітря... Така потреба єсть добуток міцного, глибокого здання, а само зданне єсть знов продуктом не нервів, не почуття, а добутком стільки-ж льогічним, скільки і фізіольогічним!... От що!... Одначе їсти хочеть ся, час обідати.

Притика подзвонив. Прийшла вельми чепурна і вродлива дівчина.

— Вася прийшов? — спитав Притика.

— Ні, Василь Василевич ще не приходили, — відповіла слуга.

— Дак доки-ж ми його ждати мемо? Давайте, Марфушо, обідати.

Марфуша пішла; а Притика знов мовив:

— Так то, Артеме, нема у нас такого здання; у нас на все свій сезон: був ото сезон червоного, а тепер сезон темного коліру. Тоді ми плескали, гукали; тепер нишком кречемо; а завтра новий сезон... — знов гукати мемо... А було-б у нас суще зданне, глибоке... Еге-ге — не переходили-б ми так легко з одного сезона до другого... Ти глянь тільки, подумай, який ми тепер сезон справляємо? У вас там на провінції, певне, гніт сього сезону не так почувасть ся, а у нас... — крий Боже! Сезон розпусти моральної, підступности та шпіонства опановав у нас усіх... Усі один одного доглядають гірше, ніж поліція... Звідкіль же уряд вер-

бує собі таку силу усяких доглядачів? Вже-ж не звідкіль, як не з нас самих. Сторож доглядає за всіма, хто живе в дворі, хто йде в двір і з двора; так само швайцар доглядає за домом; слуги — за панами і за гостями їх; син за батьком, батько за сином... Жінка підставляє ухо до дверей кабінету свого чоловіка; дочка стежить коханців матері і т. д. з низу до самого верху; нема чоловіка, щоб його не доглядали, не стежили, не підслухували...

— Ну, я певен, що на пр. тебе, а тим паче Івана Миколаєвича, ніхто не стежить, ніхто не доглядає, — мовив Пригара.

Притика знов зареготав.

— Івана Миколаєвича стежать — його товариші. а мене — мої помічники, моя куховарка, моя Марфуша... — Останнє слово Притика промовив голосніше.

— Я тут, — обізвала ся Марфуша, відчиняючи двері в кабінет.

Притика глянув на Пригару і спитав:

— А що?

Пригара зрозумів питання і мовчки похитав головою.

— Марфушо, ви під дверми стояли? — спитав Притика.

— Ні, убий мене отут хрест сьвятий, коли я її думала... Я в салі була, квітки поливала... Чую, ви кажете: „Марфуша!“ Я думала, що кличете мене, покинула поливати і швидче до вас...

— А обід?

Готовий... Вже подала.

Притика з природи був людина говірка і доволі щира, хоча не менш того і обережна, сторожка. За обідом чарка горілки і шклянка друга доброго вина ще більш розв'язали йому язика. Він говорив:

— Чи тямш ти, Артеме, як ти мене звеселив, порадовав! Я чую, що я помолодшав; чую, ніби з плечий у мене звалив ся увесь той час, що минув після нашого життя шкільного!... Ой, ой, що то за люба година була! Ну, згадай хоч Олександра Хуторного! Чи не чоловік, чи не товариш! А питуха, а їдуха який з його був! Памятаєш: Вовкова мати було на десятьох на нас поставить одну миску вареників з вишнями; ми не з'їмо всіх, а Хуторному самому дасть таку-ж миску і він один її вичистить, та ще й позирає: чи не ли-

шило ся чого ще і в нашій місці. Уже їв, дак їв, поздоров його, Боже, коли він жив...

— Жив ще, — мовив Пригара; — але-ж спараліжований, язик відняло йому...

— Шкода! — мовив Притика: — а Солонини! памятаєш? От, брате, питухи були; не то що ми з тобою: сидимо, сидимо відколи вже, дивимо ся на пляшку, очі видивили на неї; а у неї все таки денце не сьвітить ся. Ось ну, Артеме: на твоє здорове! Продовж, Боже, тобі віку! Спасибіг, спасибіг тобі, що не забув про мене!

Приятелі чокнули ся і випили. Притика знов налив. В памяти його, підбадьореній вином і споминками віку молодого, жвавого парубочого віку, встала Україна. Кора, що напластовав департаментський бюрократизм, дець тріснула, дала щилину і в ту щилину визирнув щирій Українець; але Українець попсований, інстинктивний тільки...

Приятелі доїдали вже останню страву, як ввійшов молодий чоловік в студентській одежі з білим підбоєм. На його, хоч би в якому великому гурті людей, не можна-б було не звернути уваги: високий зростом, широкоплечий; стан — хоч перещипни; твар клясично гарна, тонка, строга. Високе біле чоло облямоване чорними матовими кучерями; спускали ся вони так хупаво,*) неначе бажали і соромили ся зазирнути в вічі, широкі, голубі очі; ніс прямий, довгий, буцім виточений: губи червоні, тоненькі, первові; верхню губу буцім присипано чорним пушком. Але на тварі браковало сьвіжостий твар була бліда, поношена, наче помята. Відбивало ся на нї; щось похуже на пригнобленість, перемішану з задирливістю. Очі дивили ся буцім через шкло; буцім з них визирали разом і нахабність і полохливість.

То був Притичин син Василь, парубок на 25-ім році і студент правник з перед-останнього семестру.

Молодий Притика важкими ступнями підійшов до столу і, якось наче неохоче, поціловав ся з батьком. Батько познаємив його з Пригарою і спитав:

— Обідав, Василю, чи нї?

— Коли-ж би я обідав? Часу не було; та сьогодні і вігде не було... Я гадав, що ти підождеш мене...

*) Хупаво = зграбно.

— Ми й так довго ждали, аж поки не захотіли їсти так, що аж шкура боліла.

Студент налив чарку горілки, проковтнув і взяв ся працювати біля закуски, що стояла на другому столику. З того, як жваво він працював, знати було, що він добряче таки згоднів.

— Таганцев читав? — спитав батько у сина.

— Не скажу; я в університеті не був... — відповів син наливаючи собі вина.

Старий Притика трохи скривився і глянув на годинник, щоб Пригара в очах його не спостеріг того, що заворушило ся у його на серці. Потім Притика мовив до Пригари:

— От соловей, дак соловей, отої Таганцев! Не читає, а сьпіває!... Чарує, просто чарує!... Знаєш, що читає він сухе право, а слухаєш наче яку художественно-поетичну поему! Добре читав у нас, пам'ятаєш, Артеме, небіжчик тепер вже, Пій Никодимович; але де йому до Таганцева!... Ну, Васильку! — повернув ся Притика до сина: — ти, вибач нас: сам, на здорове, дообідаєш; а нам не борони вставати!

З сім словом старі приятелі встали зза столу і пішли до кабінету.

— Марфушо! — обізвав ся Притиченко, коли Марфуша, стоячи біля його, переменяла йому страву; — виште? Я наллю...

— Не хочу; не видала вашого вина, — відповіла Марфуша гнівно.

— Чого-ж се ви гніваєте ся? — спитав Василь; — на мене, чи що? Дак за що-ж?

— Ще й питаєть ся, наче сам не тямить! — відповіла Марфуша, беручи в руки повну шклянку вина. Випивши вино, вона мовила:

— Ви там лицяетесь десь з своїми сьпівачками; а ти тут — жди вас; да по двичі роби те саме діло: то-б я одним заходом віддала обід, за й спочивала-б собі; а то от — подавай двичі...

Марфуша закопилила губу.

— Ну, годі, годі вам гнівать ся! — мовив Притиченко: — ви ліпше поцілуйте мене.

— Оце так як раз! Зараз оце — все покину, да заходжу ся ціловати ся!... Саме в пору, та ще коли у вас усї

губи в страві!... Саме міні до смаку буде... — відповіла Марфуша і відійшла на другий край стола.

Притиченко витер губи і мовив:

— Ну, от і чисті; поцілуйте!...

— Не буде сього... Хіба я здуріла, чи що, щоб дурно ціловала — та ще тепер... На все є свій час... Он там за дверми може старий все чує, або може навіжена ота Маруся покинула піч, да отам з прихожі сочить нас...

— А Марусі яке діло?

— Таке... їй до всего діло; вона лютує на мене, що я бачила, як вона з швайцаром обнімала ся...

— Нехай собі лютує, а ви таки мене цмокніть...

Притиченко встав і подав ся до Марфуші; але Марфуша порхнула за двері говорячи:

— Нехай покортить; смачнійше буде...

— Та годі тобі жировати з паничем! — озвала ся до Марфуші куховарка Маруся, коли Марфуша вскочила в прихожу.

— Хто там жирує! — відповіла дівчина почервонівши.

— Ще й „хто“!... Наче я не чула... Вже лучче-б мовчала і не „хтокала“... Жду, жду, щоб давала посуду перемивати; а їй і байдуже; вона собі з паничем жирує, а ти жди, доки вони нажирують ся... Наче не тямить, що і я людина; і в мене руки і ноги не собачі, а людські, і хочуть спочинку... То-б я за одним заходом усю посуду перемила, прибрала в пекарні і беркиць собі на ліжку, а то — жди її...

— Та годі вже вам, годі! Ви до всего додивитесь...

— На те Господь нам і очи дав...

— Я-ж вам нічого не кажу, коли ви...

— Що я?

— Наче самі не знаєте...

— Не знаю! Кажі що?... Се ти на догад чого?...

— Думаєш — не скажу, побою ся вас! Овва! Не з таких я; і в мене є і очи, і уши і язык!

— Ну, дак що? Говори! Не злякаю ся... Мене всі знають, що я людина певна і вірна...

— А Сергій?

— Що-ж Сергій!... У всякого свій Сергій і свій клопіт... Ти знай свого, а я — свого... Бог про всіх однаково милосердний...

IV.

Тим часом Притика, прийшовши по обіді в кабінет з Пригарою, мовив до його :

— Приляж, Артеме, де тобі до вподоби : чи на канапі, чи на отаманці; і я приляжу, та й балакати мемо. От я досі добре не розпитав тебе, як ти живеш. Розкажи, будь ласка!

— Та нема що й розказувати, — відповів Пригара : — живу собі на хуторі, як і всі люди; всяково бувало; а про те — взагалі кажучи, гріх нарікати...

Пригара короткими словами переказав своє минуле і додав :

— От свою одиничку видав замуж, небавом дідом буду.

— Та й годі? — спитав ся Притика : — усе?

— Чого-ж тобі ще?... Усе...

— Отже й не все... Бач, який ти нещирій; не все кажеш!... На що-ж потайв про те лихо, що оце недавнечко спіткало тебе?...

Пригару кольнуло в саме серце; він так скривив ся, що коли-б Притика був глянув тоді йому на твар, його взяв би жаль за свого шкільного товариша, він би зрозумів, як вельми він вразив Пригарину болячку. Але-ж Притика дивив ся тоді на стелю і нічого того не бачив. А Пригара здержав свій біль і мовив, наче не зрозумівши Притичиною питання :

— Про яке се ти лихо кажеш?

— Да от про те... про Гайченка...

— А ти звідкіль про се відаєш?

— Гм! звідкіль! Сорока на хвості принесла... Наче ти не тямши, що ми про все знаємо, про все повинні відати...

— Нехай, але яке-ж вам діло до мого життя родинного?

— Нам, Артеме, тепер до всего, до всего діло. Ти-ж знаєш, що при нашому міністерстві опіка над усіма недолітками; розумієш, над якими недолітками? Ну, от ми, яко опікуни запопадливі і повинні знати і відати усе і про все, що дієть ся з нашими недолітками... Знаємо навіть, яка на кого прачка пере... От-що!...

— Хіба-ж таки і я недоліток? — спитав ся здивований Пригара.

— А ти думав, ні? Ге-ге!... Простосерда-ж ти людина й досі, як бачу...

— Да слухай, Василю! Чи не глум оце людям сказати: у чоловіка волосє попілом взяло ся, він дід; а ви його в недолітки заводите...

— Чудак ти, Артеме! Яке нам діло до твого віку, до твого волося! У нас своя міра, свої метрики; по нашим метрикам не виходять тобі літа; ну й сиди в недолітках...

— Дивні діла твої, Господи! — мовив Пригара з усієї сили здержуючи хвилюванне обурення.

— Так тобі здаєть ся, — мовив Притика; — а як добре подумати, дак воно не чудно; інде воно справді було-б чудно; а у нас ні... Да ти от скажи міні по правді по щирій, по товариські: ти таки сепаратист?

Пригара широко всьміхнув ся і відповів:

— Не без того; я-б таки бажав, щоб деякі північні повіти з Чернигівщини відійшли до Курщини; а з Курщини прийшли до неї ті повіти, де людність українська...

— Ні, ти не жартома; а по правді кажи, — перебив його Притика. — Далі признай ся: хіба-ж ти не соціяліст? Пригара зареготав на всю хату.

— Василю! — мовив він перегодом: — чи ти-ж не забув, що я власник цілого хутора?

— Та що з того?... Власність, певна річ, ще не ознака; головна річ — твої думки...

— А до моїх думок — яке кому діло, доки я не висловив їх... Я нікому не сновідав ся, що я думаю про соціялізм... Ви уважайте на мої вчинки...

— Вчинки вчинками, а думки думками... Та ну їх усіх к гаспиду... Я в сі справи не вмішую ся, се не в мене в департаменті; я тільки так інколи з цікавості спитаю; або сам Петро Петрович скаже... Гидка річ отся опіка... Але-ж хто тепер не під опікою. Нехай вона скисне.

— Скисне колись, — мовив Пригара; — да тільки, мабуть, не швидко ще... Тепер твоя черга, Василю; кажи про себе: як твоє життє минало?

— Не геть то добре, хоч не зовсім вже й погано. В життю родинному і міні не поталанило. Побрав ся я кохаючи: взяв собі молоденьку гарненьку Московочку з Пензенської губернії; там у неї і маєгність чималенька єсть... Привела вона міні отсега сина, що ти бачив, та й осиротила і його і мене.. От я і вдовію двадцять четвертий рік, та на ста-

рости-літах не бачу собі втіхи з сина... Кебетою його доля щедро наділила; коли-б він хотів вчити ся да працювати, іги!... Так як пйти дать — був би наступником Таганцева... Дак де тобі!... Жирун!... Знає одно: жирувати з жіноцтвом, а за книжку й не візьметь ся... Я вже мовчу... що-ж! такий вік!... Конець, бач, дев'ятнадцятого віку, дак все по новому... Батьки геть на узбіч! Дітям то легко сказати: „гетьте!“ — да батькам не легко, стоячи з боку, дивити ся, як по наших перелогох, щó поросли густим буряном, розростаєть ся блеклими квітками модне лихо еґоїзму, занесене до нас необрозумленим галасом анархізму мисли. Тяжко, Артеме!... Ще спасибіг синові, що хоч в карти не грає... Але-ж... — і Притика махнув рукою — протриндити і без карт материзну... Я вже мовчу; але що дня, що години тремчу за його... Того й жди, що вскочить в „лабети“.

Пригара не вгадав зразу, про які „лабети“ говорить Притика. А як у них тільки що була бесіда про лабети „опіки“, дак він зовсім натурально думав, що про ті самі „лабети“ говорить і тепер Притика і считав у його:

— До яких же „ізмів“ береть ся твій Василь? Певна річ — до соціялістів?...

— Бери висше, — відповів Притика сьміючись. — Не-хай би він був соціялістом, — не такий би мене жаль брав; а то він... до всяких він „ізмів“ тих обзиваєть ся, а властиво усі вони йому байдуже; опріч одного — аж гірко вимовити, опріч еґоїзму... Спершу я й сам гадав, що певне він, звичаєм молодой людини, береть ся до того, що своїм коліром більше бере за очі... Думав: соціялісти йому напхали голову... Але-ж перегодом — як придивив ся добре до його!... З соціялістами він так і силе фразами з Маркса; а дома, в господі — подавай йому комфорт! Без комфорту, каже він, нема цивілізації... Добре; одначе-ж я добре бачу і тямлю, що він не вважає за річ неминуче потрібну в комфорті — свободу думати і по людськи висловлювати свої думки... Хтось з його товаришів каже якось міні: „Вася ваш страшенний атеїст“... Правда: доводило ся міні й самому чувати від його змагання, що всесвіт створив ся не за сім день, а за сім довгих періодів; одначе-ж се ще не атеїзм і я знаю, що і Вася разом зо мною говіє у піст... Хто його знає, що з його буде. Одно лишень певне для мене, що я не відаю такого слова, щоб

воно йому цекло серце отим гарячим огнем нарубочим!... Молодости у його нема... Серцем, глибиною почуття він старійший за мене... Правда, і більшість його ровесників — такі самісенкі!... Нікчемне якесь покоління і не довговічне воно. Ми не так жили! У нас були інтереси духові, моральні, а вони!...

Довго ще розмовляли приятелі і не помітили, як летів вечір, а потім і ніч. Коли Пригара глянув на годинник, стрілка показувала третю годину ночі.

— Батечку мій! — скрикнув Пригара: — Василю, що отсе ми робимо! Третя години ночі...

— Пізенько; за те який же я радий!! Давно, давно не доводило ся вже міні розмовляти отак щиро, по душі!... Спасибіг, тобі, Артеме! — і Притика поціловав Пригару.

— Ну, де-ж то моя шапка? Память у мене, наче решето; завжди забуду, де положу.

— На що тобі шапка? Пізно ходити; воно хоч і недалеко, але-ж ти тут людина нова, ще блудити меш... Не пуцу я тебе; ночуй у мене; отут на отсій отаманці... А завтра — ще балакали мемо вранці, доки я не піду на службу... Обідати меш знов таки у мене... Ночуй, Артеме!

— Пізно, справді, — подумав собі Пригара і не змагав ся.

V.

Другого дня вранці з початку години 9-ої Притика з сином і з Пригарою сиділи за чаєм.

Хтось подзвонив. Марфуша побігла відчиняти.

— Скажи, що ми ще спимо! — гукнув у слід їй Притиченко; — от, не люблю таких ранніх провідачів...

Марфуша, вернувшись, подала Притиченкови якийсь пакет.

— Від кого се? — спитав Притиченко.

— Я не питала, а він не сказав; сказав тільки віддати вам і побіг назад. — відповіла дівчина.

— А хто він той, що приносив? — спитав ся знов Притиченко, розпечатуючи пакет.

— Гаразд не помітила, да признать ся ї не придивляла ся... Здасть ся — або прикажчик який або ремісник... Треба швайцара спитати.

— Ну, добре, — мовив до неї Притиченко: — йди собі, і подаючи папір батькови, він тремтяче промовив до його:

— Подивись, тату, що воно за знак?

Притика прочитав, стевув плечем і мовив:

— Що-ж тут чудного тобі? Звичайна оповістка від градоначальника; *) кличе, щоб ти завтра о 9-ій годині прийшов до його; от і все...

— Се я й сам тямлю, — мовив Притиченко незаспокоєним ще голосом; — але з якої речі він мене кличе?

— Певна річ — щось треба йому до тебе; щось таке є; а що саме — тобі ліпше відомо, ніж міні; — відповів батько сухо і кривлячись.

— Присягаю ся тобі, тату, що не тямлю жадного приводу! Ти-ж знаєш, що я нігде й ві до чого такого не мішаю ся; навіть цураю ся усього такого.. я-ж не мала дитина...

— Гляди, Василю, а то коли що таке, дак за тебе та й мене проженуть з служби...

Притиченко знов почав присягати ся, що він „ані до чого такого... ву, до такого, щоб хоч смерділо політикою — не втручаєть ся...“ — і прохав батька піти в канцелярию до градоначальника і розпитати ся перш, ніж піде він, Притиченко.

— Тобі все скажуть, не цотаять ся ні з чим, — додав він.

— Ні, Василю! — відповів батько, насупивши брови: — сього я ні за що і ні во вік не зроблю. Я йму тобі віри, що за тобою приводу політичного нема; хоча часом, знаєш, і сам не вгадаєш, коли бовкнеш яку дурницю... Справді воно трохи чудно... А подумай, чи не скоїли ви де якого иньчого бешкету?... часом де там... розумієш... у „Яру“ або в „Тіволі“... знаєш?...

Притиченко знов почав клясти ся — що ні...

— Що-ж воно за оказія! — мовив Притика і почав ходити по хаті. Рухи його були неспокійні, та й з тварі знати було, що якась неспокійлива думка бентежить його. Нарешті він сказав синові піти до швайцара і добре розпитати ся — хто приніє пакет?

*) Градоначальник = губернатор столиці.

— Се якась недобра штука, — промовив Притика до Пригари, коли син вийшов: — серце моє віщує щось па-скудне!... Я певен, що кличуть його не в справах політич-них; ні, — тут щось бридке, погане... Якийсь дебош...

Притиченко вернувшись, розповів, що пакет приносив молодий, чорнявий парубок; по одежі наче ремісник; а по тварі дак „наче що краще, ніж ремісник“.

— Гм! — мовив Притика і задравши в гору носа, ніби нюхнувши хатнього повітря, вдихнув в себе якогось про-світлення.

— А скажи-но міні, Василю, — говорив він далі: — чи ти з ким не сварив ся останніми часами?

— Не сварив ся? се-б то як? — спитав Притиченко і глянув на Пригару. Батько спостеріг той погляд і мовив:

— Ти на Артема не вважай; не варуй ся... Він своя людина..

Пригара хотів йти в другу хату.

— Не йдіть, — спинив його Притиченко; — прошу вас; а то воно вийде, наче й справді я щось таке заподіяв, що не можна міні й признати ся в тому при вас...

Пригара сів; а Притиченко мовив:

— Сварки, тату, властиво ще не було у мене, але вона неминуче повинна бути...

— З ким і за що? — спитав ся Притика; — прошу тебе: коли говорити, говори саму правду, а не можна тобі сказати правди — мовчи.

— Таїти нічого тут; якось у Антоніни Василівни почав змагати ся зі мною Бровков: яка з балерин*) більш ху-пава?... Слово по слові, ну звісно і теє... Бровков — заго-ниста людина. пильнує вдавати з себе великого заавця в шту-ці... Пашенківна потягла руку за мене... Бровков ще більш загорів ся і наговорили ми один одному по повній торбі го-роху... Я-ж собі і байдуже; аж ось учора...

Притиченко спинив ся.. А Пригара, почувши наймення Пашенківни, аж підвів ся з свого місця напручуючи свої слухи.

— Що-ж учора? — нервово спитав ся Притика.

*) Балерина = акторка з балетної трупи.

— Учора приходжу в університет; Могила бере мене під плече і каже: „Чи чув ти, яка недобра чутка про тебе ходить?“ — „Яка така?“ — питаю я. — „Кажуть, що ти... маєш вельми близькі стосунки з... поліцією, з жандарами-б то...“

— Без сорома кажучи: що ти шпiон!! — перебив його батько. — Славно!... Отак, Василю, доживись! От, до чого доводить!... Чисте самоїдство! Товариш товариша топче в найбрудніше болото... Чуєш, Артеме!... Мій син шпiон!! Та я-б його сам власною рукою убив, коли-б так справді було! — не говорив, а ревів Притика, трусячи стиснутими і піднятими в гору кулаками. — Ну, а ти-ж що? — ситався батько у сина: — не вже проковтнув і не вдавився?

— Ти, тату, як бачу, найпаскуднішою про мене думки... Я з Могилою і з иньчими товаришами зараз кинулися розпитувати, хто першим пустив сей гидкий покліп. Нитка довела до голки...

— Да ну вже, кажи швидче! — перебив Притика, нервово гладячи свої баки.

— Довідалися, що автором покліпу ніхто більш, як не Мокрицький Орест, Бровків приятель. Зараз ми до його і...

— Потрошили йому ребра? — знов перебив батько.

— Як се можна, тату!! Хіба-б се було достойно культурних людей!...

— А покліп?... Культурна річ?... Ну, ну, що далі?... Кажи?...

— Ми до його: докажи, який я шпiон? Він не каже, що він сього не говорив; не каже, що й чув від кого, а просто каже: „я так думаю“... Думаєш, кажу я, так доведи свою думку, а то я тебе на товариський суд... „Добре, каже, підожди до неділі; а у неділю приходь до Пащенківни, там я тобі і скажу: чи будемо судити ся, чи я повинюся в своїй думці, чи докази на неї дам“... От і все...

Притика знов нюхнув повітря; підняв в гору пучку і мовив:

— Здається, я тепер потраплю на стежку. Сідай, сину, і зараз напиши лист до градоначальника, що так і так: прийшла до тебе оповістка; ти уважаєш за свій обовязок вволити волю начальства і прийдеш завтра, але-ж не відаючи за собою жадного приводу — просиш, нехай би звелів звернути увагу, чи нема тут якої помилки або непорозуміння... Іди за-

раз пиши і покажеш міні... Не гай ся-ж, щоб за годину воно було в руках у градоначальника...

Притиченко пійшов писати.

Пригару обгорнула цікавість не за Притиченка, а за Пашенківну: у його палало бажання швидче розпитати про неї у Притик; але він добре тямив, що тепер година на се незручна — і сидів мовчки. А Притика все ходив знервований по хаті і щось думав... Пригара встав, щоб попросити ся і йти до господи.

— Тривай ще трошки, Артеме; куди там тобі хапати ся!... — спинив його Притика; — міні ще треба з тобою побалакати, поділити ся тим, що кипить на серці... Ось нехай тільки Василь скінчить писати... Ти тямши, яка оце паскудна, підступна річ?...

— Нічого не тямлю, — відповів Пригара.

— І не диво, що не тямши: до вас, мабуть, не дійшла ще на провінцію гидка, лиха пошесть політичного, коли можна так його назвати, покліцу; найпаскуднішого шантажу... У нас тепер се сама модна зброя... Бач, чув ти, що він казав: воювати кулаками не культурно; а покліцом, шантажем — нічого... можна!... се культурно... Гай-гай!... Я розжував, що тут і до чого... і здаєть ся, не зроблю помилки, гадаючи, що ота оповістка — фальшива; що се просто сільце, щоб привабити Василя, щоб примусити заїхати так, що ні в тин, ні в ворота...

Притиченко приніс прочитати батькови свій лист до градоначальника. Старий прочитав і мовив:

— Добре; зараз посилай, але-ж сам не неси... Крий тебе Боже!... І близько не підходь до тієї улиці, де живе градоначальник.

— Яка-ж твоя думка про се, тату? — спитав ся син.

— Потім довідаєш ся, тепер не гай ся; посилай швидче.

— Кажу тобі, Артеме, — мовив Притика, коли вже не було в хаті сина: — покліп і шантаж тепер у нас наймодніша зброя проти ворога. Аби трохи розсварили ся люди, зараз і пускають гутірку: „шпюа“. От ти й виправдуй ся, що ти не шпюа... Виправити ся — річ просто неможлива. Та коли й можливо, дак доки то дійде до тебе такий лихий поговір, ти довідаєш ся про його останнім, коли вже велика сила

людей наслухаєть ся паскудної брехні про тебе! А ти знаєш, яка наша публіка взагалі легковірна?

— О, — мовив Пригара: — се я дуже добре знаю...

— Бач, нічого людям робити: і над головою болото і під ногами болото; навкруги прогнина; твань моральна; хочеш, не хочеш, а мусиш в сему купелю бовтати ся!... Найгірше те, що насінне покліпу кинула преса. Нехай би вже бовтали ся в помиях такі орґани, як „Московскія Вѣдомости“, з своїм провінціальним товариством, а то!... Памятаєш хоч би „Ново-временські“ покліпи колись на „Порядок“ і пнйчі... Просто — сама проституція!... Ну і виховали в сьому болоті велику силу людей! Звістно „по законам поступу“ молодші пішли далі своїх учителів!... Самоїдство між товаришами що дня ширшає, стає за річ трохи чи не зовсім звичайну... До безумя доходять!... Покліп пановати починає так, що от-от і межі йому не буде... На мою думку, отсе саме лихо впало і на Василя... Бач: є тут модна сьнівачка така, наша-ж таки землячка, Пащенківна. [Пригара насторочив уха]. Біля неї, звістно, молодіж роєм... Вже-ж пак і мій Василь там... От вони там, чув єси, за балерину за якусь не помирили ся... і понесли свою сварку, не на базар, як ті перекунки... де-ж таки — вони люди „поступові“ понесли її в університет!... Подумай, Артеме, що вони не спромили ся догнупати ся до того, як вони принизили, зневажили університет?! Там, де повинні набирати ся сьвіту, моральности і науки, там... діти бризкають помиями пащикования на свою Alma Mater. Як тяжко вони її ображають!... Замість того, щоб в саях її не було иньчої розмови опріч як про науку, вони не гидують пускати тут покліп на товаришів; здійсмають бесіду не про науково-соціяльні і моральні *pacta conventa*, а про... бач, про що... простають покліп...

Пригара почував, що роздратовані батьківські нерви прибільшують і з кількох там випадків виводять загальне обвиновачування, але він не вважав зручним змагати ся з Притикою, тим паче, що в голові у його пановала думка про Пащенківну.

— На мою думку, — почав знов Притика, — кажу тобі — сю „штуку“ з Василем спорудив ніхто більш, як отой, як би він казав... забув ся вже... Я певен, що їм тільки того й треба, щоб якісь сьвідки бачили, щоб Василь в незвичайний час входив в дім градоначальства!... А чого, екажуть

тоді, ти ходив туди? Коли ти не шпiон, дак докажи, в якiй своїй справі ти ходив туди не під такої час, коли градоначальник усіх приймає, а тоді саме, коли збирають ся туди з своїми доносами усякі шпiони... Одначе — час міні на службу... Приходь же, Артеме, обідати.

Пригару так зацікавила отся пригода з Притиченком; найпаче-ж кортіло його розпитати останнього про Пашценківну, що не треба було Притиці казати вдруге, щоб Пригара приходив на обід.

За обідом і батько і син були якось наче не при собі; знати було, що обидва неспокоїві. Знати було, що ранкова історія стурбовала їх і що кожного з них кортить швидче довідати ся, до якого skutku доведе Притиченків лист до градоначальника.

Посеред обіду почули дзвоник. Батько і син разом кинули ся зза столу. Притика спинив ся в салі і став на порозі прихожої; а син метнув ся відмикати двері в сїни. Прийшов пристав з поліції і доручив Притиченкови відповідь градоначальника. З неї довідали ся, що генерал Гресер зовсім не кликав і не було жадного приводу кликати Притиченка.

— А що, а що, Артеме! — гукав Притика до Пригари: — ось ходи сюди, послухай! Хіба не на моє виїшло?! Бач, що у нас дієть ся! Подумай: коли з моїм сином таке коять, то чого-ж сподівати ся людям, що не мають жадного порадника і заступника... Покліп і ябеда опановали нас і ростуть вони з самої громади... Бач, а ти на уряд!...

Пристав забрав сфалшовану оповістку, кажучи, що градоначальник звелів усіх сил доложити і довідати ся, хто змайстровав отсю історію.

Обід кінчив ся весело. Розмова хоч ще довго і не звертала з того шляху, на який справила її чудна пригода ота, але-ж над бесідою не ходили вже темні хмари сумного сподівання, а пановали жартовливі мельодії.

Тоді Пригара звернув бесіду на Пашценківну.

— Еге, Артеме! — жартовав Притика: — бачу, що й тебе старого кортять столичні знаменитости...

— Вона-ж моя сусідка, — мовив Пригара.

— От як: а я сього й не видав...

— Та доки не забрали її в столицю, я трохи не що дня бачив її; на руках носив її; грав ся з нею, наче та нянька.

А з того часу, як забрала її дядина, не доводилося її бачити... Тепер цікаво-б подивитися на неї...

— Так за чим діло стало! — мовив весело Притиченко: — ходім до неї; сьогодні саме її день; вона зрадіє побачити ся з вами... Ходім?

— Ні, сьогодні не піду, — відповів Пригара, — сьогодні ніяково; вперше, да просто в вечері...

— А то-ж що? За просто, по сусідськи, вона людина проста.

— Ні, сьогодні і я не пораджу, — вмівся Притика. — Ти не чув, значить, ніколи Артеме, як вона співає?... Ну, вже-ж і співає!.. Соловій, та й годі!.. Та от що: завтра-ж її концерт? — спитався Притика у сина.

— Завтра.

— Значить про тебе, Артеме, саме до шмиги; іди завтра на концерт.

— На завтра нема вже білетів, — мовив Притиченко.

— Ми знайдемо! — озвався Притика: — та-ж ти про мене взяв білета?

— Взяв!

— От і добре. Міні йти не можна; у нас завтра у вечері рада міністра; міні треба там бути; навіть не можна не бути. З мого департаменту завтра на черзі дуже важна справа. Дак от, щоб не пропадав мій білет, я й прохати му тебе, Артеме, взяти його. Се нічого тобі, що в першому ряду партету?

— Саме добре, — відповів Пригара і подякував за білет.

Прощаючись Пригара прохав Притиченка ніже єдиним словом не говорити про його нічогісенько Пащенківні і не згадувати про його. Притиченко дав слова.

VI.

Було ще хвилини десять до початку концерту, коли Пригара сів на своє місце. „Чи пізнає вона мене?“ — було у його на думці. „Яка вона з себе? Чи вельми вона перемінила ся?“

Почався концерт. Після соля на флеті виступила на естраду Пащенківна. Публіка привитала її гучними оплесками;

а Пригара вплив ся в неї своїми волоокими очима і не зводив їх з неї. Перед ним була свіжа, повновіда, типічна з тварі Українка. Не скажеш, що вона красуня; але вона була незвичайно хулава і симпатична; а коли хочте, дак се має більшу вагу, ніж краса. Зграбні рухи, дзвінкий оксамитовий голос, смілість орудовати, незвичайна експресія його, — чарували публіку.

Скінчивши свою пісню, концертантка повела очима по першому ряду партеру. Погляд її спинив ся на Пригарі; а коли їх погляди зустріли ся, Пашенківна аж етнула ся і подала ся назад. Пригара помітив той рух. „Пізнала, пізнала!“ — говорив він собі на думці. — „Ну, гаразд; ознака добра!“ А коли Пашенківна скінчила другу пісню, Пригара бив долоню об долоню так широко як ніхто, і ніхто в концерті не був так заінтересований концертанткою, як Пригара. До самого кінця першої половини програму Пригара не зводив очей з Пашенківни; він силковав ся прочитати, що у неї на думці, на серці, на душі. Пашенківна чула на собі той погляд. „Та чи дійсне-ж се він, Артем Олександрович Пригара? Чи не вклепала ся я?“ — думала вона і вернувшись з салі до своєї світлиці вона кликнула Притиченка і прохала його зараз довідати ся, хто ото сидить на четвертому місці першого ряду?

— Се я і так вам скажу. — відповів Притиченко: — то приїзжий з України Артем Олександрович Пригара...

— Значить, я не помилила ся, — мовила Пашенківна і спитала у Притиченка: де і коли він спізнав ся з Пригарою?

Притиченко відповів і додав:

— Він сусіда ваш по хутору...

— Е, що там сусіда! Він мій хрещений батько; він мене на руках носив; він мене вчив! Як я любила його, як була дитиною; але-ж з того часу, як забрали мене в столицю, я й не чула нічого про його... Сором сказати: ніби забула про його... Слухайте Притиченку, підіть до його і попросіть його, щоб, скоро скінчить ся концерт, він зайшов отсюди до мене...

Пригара воскресив в Пашенківниній памяти її вік дитинний: вона перелетіла думками в рідну Варварівку, в свій коханий сад. Перед нею стояли батьки її; маму вона мало памятає; вона була на сьому літечку, коли мама померла...

А тата — добре пам'ятає: перед нею стояв в думках трохи суворий з виду образ батенька... Здалося їй, буцім вона тепер не в концерті в Петербурзі, а з татом їдуть у двох в шарбані в Куток до Пригари... Тут її Пригари витають без краю!... Тут сад, скеля, сосна, Дніпро... Пащенківна аж очі заплющила, так їй любо-мило було все те згадати.

— Зараз вам виходити! — промовив до неї Притиченко, дивлячись, як вона, сидячи на канапці, відкинула назад голову і віби дрімала...

— Ах! — мовила вона: — коли-б швидче кінець концерту... — і пішла на естраду.

Вона співала „Соловія“. Предивно його співала! Мабуть споминки дитинного віку, споминки про Україну, її природу, її чарівливі ночі з чарівливими піснями соловіїв, надали їй нової сили вмлості, нової експресії. Вона ще ніколи не співала „Соловія“ так невимовно гарно, так божественно, як оце тепер. Публіка просто віри не няла, що вона слухає людину, а не справжнього соловія. Публіці здавалося, що вона не в салі, а десь на весні, в саду; і тут десь в кущі незримий соловейко ллє свою чарівну пісню; синле свої оксамітово-голосні дрібні трелі: тьох, тьох, тьох; тьохкає все дрібнійше-дрібнійше, а потім виводить повагом-повагом; та й знов затьохкає..., і нота за нотою; гук за гуком глибше западає в душу, міцнійш бере за серце; більш а більш переймає своїми чарами...

Коли замовк останній гук Пащенківниного „Соловія“, в салі кілька хвилини стояла мертва тиша могилок. Уся публіка як один немов оніміла, замерла. Потім зразу, немов силою громовини так заляскали долоні, і так загуло: bravo! bravo! bis, bis! що в салі аж шибки звеніли по вікнах. А навкруги співачки зібралася ціла гора букетів з квіток.

— Bis! bis! — гукала публіка.

— Bis! bis! — ревів своїм баритоном Пригара і що сили було ляскав в долоні.

Пащенківна знов на естраді.

В салі знов німа тиша. Публіка налагодилася вдруге слухати „Соловія“. Соловій дійсне заспівав, да тільки не ту пісню:

„Ой виїду я на шпилечок,
Та гляну я на долину“...

співала Пащенківна. Публіку ще більш причаровала несподівана для неї українська пісня. Більшість публіки не розуміла слів; але мелодія пісні, голос співачки, експресія, що йшла з прирожденного ключа, нарешті настроїв Пащенківни, зхвильованої споминками минулого, все отсе надало концертантці якоїсь незвичайної вдачі і вмилости разом з словами пісні вилити і її зміст, зміст кожного слова, одухотворити кожне слово; вложити в його душу, вилити той високий ліризм і ту глибоку журбу, якими перенята пісня з початку і до самого краю! Здавало ся, що над салею пролетіла сама журба, і якимсь чарівливим махальцем примусила усю публіку переняти ся тим журливим чуттем, яким тхнуло кожне слово української пісні, кожен гук української співачки...

Пригара сидів зачарований і не помічав, як з очей його текли йому по тварі на срібні вуси його буйні самоцьвіти...

Скоро скінчив ся концерт, Притиченко взяв Пригару під плечі і повів до Пащенківни в сьвітлицю.

Ледві переступив Пригара за поріг, як з під холодної північної кори, що їйби облягала личенько Пащенківни, прокинула ся палка щирість Українки. Пащенківна кинула ся на зустріч до Пригари, обвила його шию і мовила:

— Татуню мій, дорогий татуню!

Пригара палко ціловав її говорячи:

— Тосю! Тосю!... Антоніно Василівно...

— Я вас зразу пізнала: скоро глянула — зараз пізнала; трошки тільки спиняла мене ваша сивина: не вже, думаю, тато так швидко постарів...

— Швидко, вельми швидко! Довго — пошлі часу цурав ся мене, чи може я не піддававав ся йому, — а оце в сьому таки місяці за одну ніч побілів..

— А де-ж ваша родина? Де Ольга Антонівна? Де Інночка? Живі, здорові?

Пригара подяковав і відповів:

— Інночка за мужем в Севастополі...

— Уже й за мужем! От як швидко час іде. Щаслива вона?

— Мабуть; бо не нарікає...

Перекинувшись ще кількома словами, Пащенківна стала прохати Пригару зараз їхати до неї вечеряти. Пригара подяковав і мовив:

— Раз, що вже пізно, перша година; а я не звик так пізно лягати; а друге — вельми я утомлений; хочу спочити; нехай втихомирять ся швидче нерви, так глибоко схвильовані вражіннями з вашого концерту. Я занадто вже вельми раював, слухаючи вас.

Пригара промовчав, що щира зустріч його Пашенківною, згадка про минуле і надії, які сплодила йому щира Тосина приязнь, збентежили йому нерви не менш концерту.

Пашенківна попрощала ся з ним, взявши слово, що він обідати ме завтра у неї.

Не гаразд добре тієї ночі спало ся Пригарі. Довго не вгамовували ся його нерви; довго стояв перед ним хупавий образ Тосі; довго бренив у його в ушах її голос; довго чуло ся йому „Ой вижду я на шпилечок“ — і разом все отсе здіймало в голові його цілий рій питань про духовий і моральний образ Тосі та про ті надії, що покладав він на свою місію. То йому здавало ся, що Пашенківна — свідомо Українка, людина демократична, зглянеть ся на тяжкий побут Варварівців і pomoже їм. А перегадом йому здавало ся супроти-лежне: що нема жадного певного приводу сподівати ся на Тосю, яко на свідому Українку, демократку; що вона людина спаніла і нічого не захоче зробити Варварівцям з того, про що марив собі Пригара. Такі думки довго розганяли сон і довго Пригара ворочав ся з одного боку на другий.

О годині 12-ій ще не встав Пригара з ліжка, як забіг до його Притиченко сказати, що Пашенківна учора наказала йому ще раз сьогодні зайти і попрохати до неї на обід Артема Олександровича.

— Вона звичайно обідає, — мовив Притиченко, — о годині 6-тій, але прохала, щоб ви приїхали раніш: так от о другій, або з початком третьої.

— Добре! — відповів Пригара, дякуючи.

VII.

Поголившись і причепурившись Пригара о другій годині був у Пашенківни. Радо і весело витала його Тося. Квартира і обставини її були у Пашенківни такі розкішні, що хуторянина Пригару розкіш та якоесь придавлювала і запевняла його в думці про аристократичні примхи і звичаї Пашенківни. —

„Тай де-ж їй було набрати ся того демократизму? думав собі Пригара. Найбільш перенятливий вік вона прожила у своїй дядині, генеральші, певна річ, там і духу демократичного не було“.

— Говорить же, татуню, розкажіть, — мовила Пашенківна, — що там у нас на хуторах. Про все, про все розкажіть... Ми стільки літ не бачили ся, є про що говорити...

— А знаєте, — мовив Пригара: — коли люди довго не бачать ся, то здаєть ся яка сила у них того, про що треба говорити; а зустрінуть ся — ї не знають, про що їм говорити, з чого почати...

— Да се правда ваша, татусю. Ну, одначе-ж... Почнем перш за все з того... я, бачте, велика еґоїстка, і хотіла-б яко мога довше смакувати з тієї втіхи, що надає міні ваш приїзд... хотіла-б яко мога довше бачити ся з вами... Тим то перш за все спитаю вас: чи на довго в столицю?

— Отсеґо саме ї не скажу вам; бо сам не відаю чи скоро я об'орудую, тай чи об'орудую ще своє діло...

— А у вас де діло? Певне — в сенаті?

— Ні, Бог крив; в судах у мене зроду не було і нема діла; але чи на лихо міні, чи на талан — сього не скажу — моє діло у такого „судді“, що на присуд його нема ні апеляції, ні касації...

— Де-ж се? Може в царя?

— Ні! ближше... потім скажу... Тай діло властиво не моє а чуже; а про те воно бере мене за серце так близько і чутливо, як ніколи-б своє не взяло...

— Ви давно з хутора?

— На тім тижні...

— Мабуть справді ваше діле вельми важне, коли ви поїхали під таку негодь. Страх сказати яка паскудна осінь, що дня холод, дощ, слота... брр!

— Я властиво поспішив, щоб застати ще вас в столиці... у нас була чутка, що з початком грудня ви поїдете за границю...

— Я? — з'умила ся Пашенківна: — за границю? І думки не було... Хто вам се сказав?

— Говоруха!

— Чудно!... не тямлю, з якої речі він пустив сю чутку.

Я цілу зиму, до самого посту великого нікуди з Петербурга не рушаю...

„Бач який брехун Говоруха, подумав Пригара: тепер я тямлю, до чого вела його брехня: щоб не дати Варварівцям жадної пільги на оплат гроший... Добре-ж“...

— Я того Говорухи, — мовила далі Пащенківна, — зовсім не знаю, ніколи його й не бачила. Скажіть, татуню, як він там веде діло?

— Хозяїн з його добрий, тямущий; про вас він дбає; з людьми тільки, з хуторянами трохи того; хуторяни нарікають...

Пригара замовк і дивився на Пащенківну, спостерегаючи, який вплив на неї зробить згадка про хуторян? Розмовниця мовчала, ніби того не чула. Пригару така байдужість вколола. „Чи говорити ще про хуторян, чи годі? подумав він: може лишити; нехай може другим часом?“ Думку Пригарину перебила Пащенківна, мовивши:

— Давно не була я в Варварівці; з того часу, як дядина взяла мене...

— Ви б навідалися туди... ви тепер би й не пізнали свого хутора...

— Так перемінився?...

— Так з'убожіли хуторяни...

— Скрізь хрестяни живуть убогого...

— Убого, се правда, але-ж не так як у нас на Україні, найпаче в Варварівці... Страх бере, як глянеш на їх убожество...

— Глядять чи ліпше вони живуть і де інде. Он доводилося мені жити на селах і в Нормандії, і в Британії; траплялося і в Італії скрізь те саме: тяжка праця селянина і убожество.

— Несправедливість економічна панує по цілому світу, — мовив Пригара, обводячи поглядом розкішні обставини квартири Пащенківни. — Мені не траплялося спостерегати власними очима побут селян західної Європи. Чи вони й там босоніж? — считався Пригара, ніби він і справді того не відав.

— Де-ж таки! — відповіла дивуючись Пащенківна. — Не скажу, як там взагалі; але мені ні разу не траплялося стрівати селян босоніж. А в Нормандії, на пр. селянки но-

сять не тільки черевики і стрільчаті панчохи, а ще й рукавички...

— Еге! От, бачте, як воно там!... а у нас — зимою на цілу родину одні чоботи, а в літку жіноцтво йдучи в поле на роботу, обвірчує ноги ганчірками, щоб не колола стерня... Ноги приють просто... Еге! А як там, скажіть будьте ласкаві, хоч би от в тій Нормандії... які хати у селян? Так як і в наших хуторян: тісні, без підлоги? Укупі з людьми в зимку і ягната, і телята і поросята?

Пашенківна засьміяла ся — не вгадати з чого: чи з порівняння, чи з питання, ймучи віри, що Пригара справді не відає про побут і життя нормандських селян.

— Там, — мовила вона — трохи чи не кожна родина має дві хатки; гарненькі, чепурненькі, підлога з цегли... інде ліжко з оріхового дерева; стільці... В Італії трохи гірше, біднійше; але там незвичайно неохайні селяни... часом — аж бридко дивити ся...

— Що-ж би ви сказали, коли-б побачили життя і убожество Варварівців!...

— Чого-ж вони такі бідні?

— Того, що землі їм бракує... треба наймати, а ціни на землю такі високі, що не кожного року християни спроможуть ся заплатити з урожаю за аренду землі... Безземелле таке що й не сказати!

— На сей недуг хорусь, — мовила Пашенківна, — здаєть ся, селянство по всій Європі... От ви жили в Німеччині, дак певне помітили, які і там мікроскопічні нивки у селян.

— Правда; але в німецькому селі єсть школа, єсть освіта; єсть хліборобська культура; у нас сього нічого сенько нема... Там німецький хлібороб на своєму морзі збере тричі більше збіжжя ніж наш хуторянин з своєї десятини; хоча наша десятина двичі більша за морґ!... Тяжко нашому селянинови! Ви жахнули ся-б, коли-б бачили його сучасне життя... На превеликий жаль бачу, що ви не відаєте, не знаєте, як бідує наш мужик...

— Ваша правда; але звідкіль міні й знати? На Україні — я дорослою не жила, а з столиці — далеко; не видко...

— Не гріх би навідати ся на Україну, да подивити ся зблизька...

— Не тільки не гріх, а й треба-б... Одначе, що діяти! признаю ся: грішна в сьому разі перед Україною...

— Що з того, що признаєтесь.

— Не я, одна така!...

— На превелике наше лихо і жаль — се правда! Усі ми великі грішники перед рідним краєм, перед рідним народом!... В гріхах батьки родили і зростили нас. Одначе-ж час би вже самим нам дійти до свідомости своїх гріхів національно-народних; да покаяти ся в них; пильновати спокуювати їх... От що, Антоніно Василівно!

Говорячи Пригара пильно спостережав личенько Антоніни Василівни і запевнив ся, що розмова про селян, про Україну не нудить її. Він став на тому, щоб не сходити з сього шляху і познаємити Пащенківну з побутом Варварівців в подробицях; познаємити її з Україною взагалі; принаймні — допитати ся, чи вона хоч трохи свідомо Українка? Чи відає хоч трохи справу розвитку національно-народної ідеї?

Тим часом стемніло. Подали світло. Пащенківна веліла запалити дрова в комині і поклікала Пригару перейти до кабінету.

— Тут, — мовила вона — і тепліш і захистнійш... Та швидче-б давали обідати! — обернула ся вона до слуги. — Ви, татуню, певна річ, не звикли так пізно обідати?

— Про мене байдуже, Антоніно Василівно; не турбуйте ся!

— Та що, отсе, татуню?! Ви на мене „ви-касте“ да величаєте „Антоніною Василівною“? Хіба я не та сама Тося, що ви на руках носили? — говорила вона стоячи проти Пригари і палко дивлячись йому в вічі. — Хіба серце ваше не те саме, що було тоді, як я була дитиною? Чи я не Тося вам?...

І вона всьміхнула ся так приязно, так весело... а потім додала:

— Час не перемінив вашої Тосі... Я та-ж, сама Тося... А от ви вельми до мене перемінили ся: я до вас з першого слова: „татуню!“ а ви, дак ні... ви все: „Антоніно Василівно“... Годі так; нехай буде як було: я вам — Тося, тай годі... Добре?...

— Аби ви того хотіли...

— Знов — „ви“... не гріх вам?

— Ну, не сердь ся, не сердь ся! Більш не буду.

Тося взяла Пригарину руку і міцно стисла. Пригара, кинувши очима по кабінету, помітив, що й тут ті-ж розкоші; але й тут, як і в салі, ніже єдиної книжки не видно. „Не вже вона нічого не читає?“ — мовив він собі на думці.

Коли вони сіли проти огню, Пригара знов зняв бесіду про Варварівку, про свій Куток. Ярким коліром він малював подробиці побуту хуторян і вельми вдатно, до речі натякав на ті утиски, яких зазнають хрестяни з побільшування Говорухою цін на землю. Тося слухала уважно і помічала, що якась незрима сила все більш, та більш зацікавлює її Варварівкою, Кутком, Україною. Трохи по трохи перед нею яснішали суцї причини убожества Варварівців, хоча Пригара ні разу просто не висловив тих причин. Обідали у трох. Прийшла ще одна дівчина Олександра Павлівна Стрільківна. Тося звала її просто Лесею і рекомендувала її Пригарі яко „свою щирю подругу і вірного секретаря-порадника“.

Леся була те-ж Українка; скінчила десь гімназію саме під кінець рр. 70-их. Була тоді великою, загонистою „радикалкою“—космополіткою; вскочила була в якусь халецу і трохи-трохи не опинила ся „або в Швайцарії, або в Акмолинську“. Спасла її єдице несподівана смерть Стрельникова, що знав якісь її вчинки, намотував їх собі на вуса і от-от би був „проковтнув“ її; да смерть його відвела його тяжку руку від Лесиної голови... Леся перекинула ся спершу до Москви, потім до Петербурга; додумала ся до того „що всякі зміи просто дурниця“; що і її не минула та „дурниця“, але то була тільки пошесть; то був „заразливий, але неминучий недуг, який повинна перебути кожна осьвічена людина“... Недуг той „взяв ся скоро струпом; струп присох, опав“, Леся „видужала“, зрозуміла „що значить жити“... спізнала ся з Пашенківною і яко людина практична, побачила, що Тося зовсім не тямить життя практичного. Вона порадила їй давати концерти і взяти до себе за секретаря таку людину, щоб добре зміла кермувати практичною стороною концертів. Тося бачила, що Леся радить їй добре, послухала ся і її-ж таки взяла до себе за „секретаря“. І от кільки вже років колишня радикалка Стрільківна зробила ся Стрелкиною; стала людиною „уравновіщеною“ [зрівноваженою], як вона сама про себе казала,

і живе собі гадки не маючи, у Пащенківни, наче в Бога за пазухою...

VIII.

Лишившись самотою в своєму розкішному будуарі, де блимав під рожевим м'яким абажуром ясно-голубоватий світ громовини, Тося вирнула в думки про те, що чула сьогодні від Пригари і рівняла до того, що траплялося їй часто-густо оганніми роками чути від своєї подружки-секретаря. Ріжниця була вельми велика. Але за ким з них правда? Тося не вмiла дати собі відповіді: до Стрiлчиних думок вона так призвичаїлася, що нiби й сама переняла ся ними. Думки Пригаринi здавали ся їй геть бiльш симпатичними, але вони були про неї новi. Вона не спроможна була вирозумiти: чи симпатія до Пригариних думок — самостiйна; чи вона єсть добутком особистої симпатії до Пригари?... Мiркуючи собі Тося не тямала, де правда? Думка перенесла її в Варварiвку, в Куток. Тося почула на душі i в серці у себе якесь тепле почуття, огрiйливе; воно нагадувало їй те тепло, яке грiло її тодi, як вона було бiгає по саду в Варварiвцi або качаєть ся по сьвiжих запашних покосах по стегу; або стоячи на березi Перебендiвки, кидає в воду камiнчики; або пливе на човнi з Пригарами по Днiпру!... I от тепер таке тепло м'яке, нестливе обгорнуло Тося, i так нiжно голубило її, що вона не хотiла встати з фотелю i роздягати ся, хоча час вже був i до лiжка. Вона бояла ся рушити: їй здавало ся, скоро вона рушить, зараз зникне кудись те тепло, яке тепер лащило їй серце... Сьвiтом вже роздягла ся Тося i заснула...

Пригара, повештавшись ранком по Невському, сидiв в своїй сьвiтлицi, да перечитував часописи.

— Вiтрячок, чистий вiтрячок! — промовив він кладучи на стiл „Недбiлю“; — по вiтру ходить, за якимись „новими словами“ все женеть ся!... Новi слова, нова термiнологiя — се-ж не значить новий тямок!... Ат!... „Мели Иване, доки вiтер не стане“.

Він взяв „Новое Время“, перебiг по йому i кинув.

— I се нiщо бiльш, як вiтряк; тiльки се вже вiтряк здоровенний, машина на двi осад!...

Тодi саме відчинили ся дверi i перед Пригарою стояла

Тося... Такої гості, та ще з такою швидкою візитом Пригара ніколи не сподівався. Він без міри радісно повитав Тосю і дякуючи їй, поцілював в руку. Тося чула, що їй дякує щира душа, повна щирого почуття.

— Я, татуню, приїхала забрати вас до себе на цілий день: пообідаємо, а потім у вечері у мене гості будуть!... Сьогодні мій день; у мене звичайно збирають ся по середам... Я-б дуже, дуже рада, коли-б ви побачили моїх гостей. Добре?

— Дякую тобі, серце... Багацько буде; я людина стара; міні спочинку треба... до того-ж я собі вайловатий провінціал; а в тебе там аристократія буде.

— Яка там у мене аристократія!... Я з нею не знаюся... Дак поїдьмо, татуню?

Від обіду Пригара відпросив ся, приобізнявши невідмінно бути у Тосі у вечері. Йому й самому цікаво було подивити ся на те товариство, в якому перебуває Пашенківна.

— А що се за книжка у вас? — спитала Тося присовуючи до себе золото-обрізну книжку, що лежала на столі. Тося відгорнула налітурку і мовила:

— „Кобзар“...

Вона почала перечитувати оглав.

— Я, коли тільки їду куди з домівки, — мовив Пригара, — без „Кобзаря“ не їду... Ти, певна річ, читала його? Тося почервоніла і відповіла:

— Сором признати ся, що не всего... і то давно-предавно читала, ще як була в гімназії... А що се тут за „Марія“?

— Мати Ісусова!... Найліпша Шевченкова поема.

— Татуню! Я візьму у вас „Кобзаря“... Дасте?

— Добре, бери; тільки читай не гаючись.

Коли Пригара прибув до Пашенківни, він застав там тільки трох гостей; але небавом стали вони підходити: прийшов Притиченко з двома студентами, з урядниками з якогось банку і з учителем з однієї гімназії Кононом Семиділкою. Семиділка не що давно скінчив університет і написав якусь розправу: за неї університет нагородив його срібною медалею, а журнальна критика зганьбила. Небавом якась прикра товариська історія примусила Семиділку перебраться до Петербурга. Тут чиясь протекція допомогла йому примостити ся на учительство. Самоділку природа наділила добрим голосом

і не абиякою кебетою і вродливістю. Він сьпівав в університетському хорі; голос його визначав ся. Семиділку за голос хвалили занадто. Яко сьпіваку, доброго танцюриста, веселого і розумного розмовника, Семиділку витали скрізь, де збирала ся молодіж погуляти; найпаче радо приймали його по тих родинах, де були дівчата, що вабило їх швидче послухати, коли-б їм засьпівали „Ісаія ликуй!“ Нені таких дівчат вважали Семиділку яко будучого професора. А яка-ж мати не во-діла-б зятя-професора?

Все отсе сплудило в Семидільчиній голові самолюбство і себелюбство такої міри, що їх, навіть і про наш час, не можна вважати здоровими не хоробливими. Семиділка дійшов до думки, що він не тільки добрий актор і сьпівака, але й певний знавець і критик штуки; що він не тільки драматург, бо написав якийсь жарт; не тільки поет, бо писав вірші; не тільки повістяр, бо зложив плян якогось оповідання; але що він певний учений, педагог і публіцист. Яко людина вюнка, Семиділка небавом познавмив ся з людьми, що тоді саме в штуці чи в літературі були героями дня. Таким чином він спізнав ся і з Пашенківною. Безкрайє Семидільчине самолюбство тяжко хорovalo на бажаннє захити популярности, слави, але-ж поруч з тим воно хорovalo і на бстрах і на полохливість. Семиділка тямив, що округ голови його ще не було німбу слави, а мигнув лишень звідкілсь промінь єдиний, та й то чи промінь же? Може то тільки лєск, що мигнув над його чолом сьюгодня, а завтра може зникти, коли його не підтримувати новими працями і вчинками? Отут то й починав ся саме вплив бстраху: добре, коли критика обізветь ся прихильно; а що, як зганьбить?.. Семиділка славу любив і бажав її більш за все на сьвітї, але бояв ся, не хотїв, щоб люди говорили про його при йому: тим то він завжди уникав бесїди про його вчинки; а направляв розмову на ті „сьвітила“, з якими він або приятелював або вороговав. Йому здавало ся, що в такій бесїді розмовники його, не говорячи про його голосно, впевняють ся, що він людина занадто видатна. У Пашенківни не було симпатії до Семиділки, хоча він і лицяв ся до неї; за те Стрїлківна листочком липла до його, хоча й бачила, що він більш горнить ся до Пашенківни.

-- А чом ви не були? — спитала Тося у Семиділки, на останньому моєму концерті.

— Вибачте мене! Міні самому велика шкода; жаль мене брав великий, коли я читав рецензії про ваш останній концерт: „Жаден соловії не зрівняєть ся з тим „соловієм“, якого ми чули!“ — читав я і думав: а я то? я?! Міні не можна було, міні не дали пораювати!... Випав саме якийсь візитний день: спершу зайшов до мене відомий учений Чиркин; ледві він пішов, у слід його професор Луганський; за ним професор Кобцев; за ним — відомий педагог Квітка; нарешті — наш відомий учений князь Мулин. Да отак до 12-ої години...

Стрільківна сіла проти Семиділки і зняла бесіду про якийсь вечір з танцями. Потім про спектакль, де йшла „Медея“; розпитувала вона переважно про убраннє публіки і актрис. Семиділка, знати, що добре придивив ся.

О годині 10-ій зійшло ся чимало гостей; переважно молодіж. Пригара був невен, що отут то наслухаєть ся він розмови про те, що саме інтересує молодіж; почує ідеали її в штуці і т. д. слово одно: що тут то він довідаєть ся про той духовий насущний хліб, яким живе молодіж. Він обібрав собі такий захисток, де йому можна було, сидячи майже ні для кого непомітно, чути усі розмови...

Минуло більш години. Загальної бесіди не заходило ні про що; гості гуртовали ся купками. Кожна купка розмовляла про щось своє: Семиділка з Пащенківною перебігали з драми на пісню; з однієї актриси на другу... Стрільківна розмовляла з якоюсь молодою вдовою генерала; округи їх сиділо кілька студентів; бесіда тут була про сподівані зимою „катання на тройках“. Там знов, в третій куці, розмовляли про сподівані на Різдяні Свята балі і т. и. Нарешті Пащенківна помітила, що Пригара просто куняє. Вона встала, підійшла до роаяля, розгорнула ноти і почала співати відому народню пісню:

„Не жаль міні на галоньку, а жаль ва ворононьку;
Занесла-ж я на чужину свою головоньку:
В чужій дальній сторонці зовуть мене заволокою“...

З першого гуку усі принишкли, усі були і зачаровані і здивовані. Ніколи у себе Пащенківна не співала українських пісень! Більш за всіх дивовав ся Пригара; дивовав ся тому, що Пащенківна заспівала ту пісню, яку чула вона ще

дитиною, коли ту пісню співали хуторні дівчата... „Значить — думав він радіючи — у неї прокинула ся любов до рідного; значить — чуття любови до рідного не виявило“... Експресія кожного слова пісні падала на серце до Пригари ще більш, ніж в концерті. Скоро Тося скінчила пісню, Пригара взяв її руку, міцно стис і палко поцілював. Тося почувла, що той поцілунок ніжним теплом розлив ся у неї по всіх жилах. Личенько Тосине і очи горіли, може від Пригариної подяки, а може й з того почуття, яким переняла її пісня.

— Зараз знати провінціяла, — промовила генеральша до Притиченка.

— Вона його хрещениця... — відповів Притиченко.

— Ну, все-ж таки...

А Семиділка, глянувши на Тосю, кинув з неї на Пригару очима; в них блищали іскри чогось лютого, озвіреного...

— Тепер ваша черга? — обернула ся Стрілківна до Семиділки.

— Ви шутками, чи справді? — спитав ся він голосом неприємним.

— Ви так гарно співаете: „Ты ходи, ходи Ванюша“...

— Нехай же колісь, тільки не тепер...

За вечерою розмова трохи повеселійшала, набрала ся якось характеру загального: говорили про золоту позичку у Французів; якось згадали про голод, перейшли на спорудження концерта на користь голодних; потім Стрілківна розпитувала банкового урядника і директора одного невеличкого банку, який тепер курс; які папери „на ходу“; які в „понижені“; якими нині найкористійше-б було оперувати?

Пригара помітив, що Тося в усіх розмовах брала так мало участі; взагалі до всего була якась млява і така байдужа, що наче її ніщо з того, про що розмовляли її гості, зовсім її не интересовало. „Чи у неї є які иньчі, виші інтереси? — питав ся він сам себе: — Чи вже життя так їй приліло ся, що вона до всего байдужа і починає переходити до апатії?... Рано-б ще?... А про те!... У всякого своє!... Може у неї є яке велике затаєне горе? Може вона зазнала якої зради в кохання? Зневірила ся в людях?“ І не вмів Пригара дати собі відповіді. „Чудно — подумав він — що вона

досі не одружила ся“... Духове і моральне життя Тосі, найпаче її минуле, вельми заінтересовало Пригару.

Гості розійшли ся о 3-ій годині ночі.

Хоч як було вже не рано, а про те Пашенківна не могла спати, а взяла „Кобзаря“ і стала читати „Марию“.

Вранці скоро Стрільківна встала, Тося покликкала її до себе:

— Чи знаєш Лесю, яка оце прийшла до мене думка: у нас одна сьвітлиця, зовсім непотрібна нам, стоїть порожньою. Чом би нам не запросити тата мого хрещеного, щоб перебрал ся до нас? Як ти про се?

Леся повела густими бровами, наче вона мізковала, а потім відповіла:

— А чи до ладу воно буде? Коли-б не почали люди язиків чесати? А тобі треба вельми берегти свою славу...

— Пащикованнє міні байдуже... „На чужий роток не накинеш платок“... Пригара — мій хрещений батько... Дуже, дуже хотіла-б я перекликати його. І йому було-б веселійш...

— А головна річ — видатків грошових позбув ся-б: що дня в готелі коштує його не менш 5 карбованців...

— Е, се дурниця! А от в чому річ: чи захоче він?... Я на те й покликкала тебе, щоб порадившись, прохати тебе, Лесю! — і Тося обвила її ший, пригорнула до себе і поцілувала. — Поїдь до його, серце, та коли він змагати меть ся, дак ти його усовісти; ти се з'умієш; а я ні... Я не вмю упрошувати: раз скажу, та й годі; а ти, Лесю, такий дипломатист, ти вмієш примусити чоловіка, щоб послухав ся тебе... Добре? Поїдеш?

Леся не зразу відповіла; вона щось думала, спостерегала.

— Що-ж, ти мовчиш, Лесю?

— Та що-ж, коли ти хочеш, я повинна... Добре... Поїду... Небавом Стрільківна була у Пригари.

Вона була певна, що Пригара зразу згодить ся. А Пригара похитав головою і подяковавши і її і Тосі, мовив, що для його се питання не так то прости. Леся чомусь зраділа, однак вона чимало і з'умила ся і спитала, що за причина, що Пригара не хоче зробити ласку своїй доні?

Пригара таки й сам добре не розібрав ще, що йому чинити? Не послухати ся Тосі — не гаразд; се ще образить її і може пошкодить в справі Варварівців?... Вволити Тосину

волю — те-ж йому не легко; його лякали її розкішні обставини; вони його в'аровати муть; а в готелю — він волен козак... Одначе-ж, живучи у Тосї, йому зручніш буде впливати на неї, щоб яко мога більш прихилити її на їх руч; а се-ж єдина мета його поїздки в столицю.

— Лякають мене ваші розкоші, коли сказати вам правду, — відповів він: — Я до таких розкошів не звик!... Я хуторянин; не вмю з ними й поводити ся... У нас усе просте, самоділкове, а у вас золото, бронзи, оксаміти... Знати, що Антонїна Васиївна любить кохати ся в роскошах.

— А чому їй і не кохати ся в них? Одна однісенька — як пучка та; а добра того у неї і на десятьох би стало!... Один-два концерти могли-б забезпечити життє на рік... Про кого-ж їй берегти та дбати? Сама для себе! І нехай на здоровле роскошує... Тільки й нашого!... На те Бог чоловіка і на сьвіт создав, щоб він в роскошах да в раюванні з життє зазнав щастя... Помремо — нічого з собою не візьемо на той сьвіт... Життє людське коротке; чоловік повинен користувати ся з усього, щоб яко мога лїше прожити свій вік короткий!...

— Мусимо й на других не забувати; пам'ятувати про вбогих; запомагати їм...

— Найлїпше, коли чоловік сам собі запомагає, ні на кого не сподїваючись... Да в Тосї й нікому запомагати; близьких таких у неї нема; кажі вам: одна як пучка; а на далеких!! Овва! Скільки тих убогих: на всіх не настачиш ся.

Пригарі зацмїло на серці... „Невже і в Тосї таке заскоринїле егоїстичне серце? — подумав він: — Коли так, тоді, Артеме, пїймаєш облизня“.

— А чом би їй не запомагати потроху своїм Варварівцям? — мовив Пригара, пильно спостерегаючи Лесину твар.

— Чим вона там запоможе?! Та ще чи й треба їм запомоги; чи варто їм запомагати? Мужик наш — просто животина, та ще й невірна животина, зрадлива!... Хоч як ви запопадливо про його не піклуйтесь, душу свою за його положіть, а він і подяковати не вдатен... Та що говорити про подяку! Він вас продасть, сам скрутить вам руки назад за ваше піклованнє і сам відведе вас в острог... Знаю я наших мужиків!... Сама колись дурна була — марила в фразах соціялістів, хорovala на народолоубство і ходила в народ!... А народ той!...

Пригару так запекло на серці, що він не спроможен був далі провадити бесіду на сю тему; та й бачив, що розмова ся з Стрілківною ні до чого. Він спитав:

— Чи правда, що Тося хоче продати Варварівку?

— Писав про се до неї Говоруха: Німці з'охочують ся купити. Я раю Тосі продати. На що їй Варварівка? Тільки зайвий клопіт! А схотіла-б про всяк злучай — заповіт на Варварівку списати — і того не можна! Варварівка — родова маєтність „зав'їщанію не подлежить“... А коли вона її продасть, дак з грошима жадного клопоту не знати ме і як хотіти ме, так і орудувати ме їми...

— З вас добрий знавець законів, — не стерпів Пригара з іронією.

— Я Тосин секретар... Повинна знати закони... За те-ж вона міні й гроші платить...

— Так, так... Значить, як на вашу думку: продасть Тося Варварівку?

— Коли Німці згодять ся прикинуть на десятину ще по 10 карб. на ту ціну, що дають, дак — певна річ — продасть...

— А тепер вони що дають?

— По шістьдесять п'ять...

— Ціна мала. В нашому Кутку землі дорогі: менш сотні — не купите... А ще от що: яка ваша думка і рада: чи не згодилась би Тося продати окремо шматок землі — десятин триста?

— Кому се?

— Все одно — кому: на пр. хрестянам...

— Вони-ж, кажете, такі убогі... Де-ж вони візьмуть гроший?... Хіба-б, правда, хрестянський банк; дак ледві, чи варто воловодити ся з банком тим! Да на мою думку не рука, некористно, навіть шкода для Тосі шматовати землю і продавати частками... Ліпше дешевше, да всю разом.

— Ви, бачу, людина тямуща в таких справах, — мовив Пригара. — А добре, на віки-б добре було, коли-б ви доложили рук да умовили Тосю запомогти хуторянам... Вона вас слухаєть ся...

Леся всьміхнула ся і встала прощати ся.

— Що-ж сказати Тосі? Переберетесь до нас? — спитала вона Пригару.

Він ще раз подякував, сказав, що подумає і коли не сьогодні, так завтра у вечері зайде до них і скаже свою відповідь.

Стрільківна йдучи до господи, думала собі, гадала, що треба якось відрадити Тосю, щоб вона не вельми налягала на переїзд Пригари до неї. Леся була певна, що Пригара підверне Пащенківну під свій вплив і буде експльоатовати її, граючи на струні народолюбства. „Знаємо ми добре і народолюбство те і народолюбців — думала Леся. Обідрати тільки, вимантачити гроші!... Мало хіба вже Тося і я на се попередавали!... Ні, годі! Не я буду, коли я дам Пригарі обідрати Тосю!... Він людина хитра, лукава; я його на скрізь бачу!... Але-ж Тося — людина без волі... Побачимо, чий верх буде*...

— Добрий день вам! — перебив її думки Семиділка.

Леся не сподівала ся, щоб Семиділка в такий час вештав ся по Невському і висловила про те.

— У мене отсі саме години гулящі.. В 11-ій годиві скінчив лекції гімназії, а в корпус треба міні під кінець першої; дак от я отсі дві години і споживаю на те, що забіжу в ресторан, напю ся кофе, перечитаю газети, погуляю по Невському. А ви де се були і про що так загадали ся?

Леся замість відповіді, спитала Семиділки, як йому сподобав ся Пригара?

— Зовсім не сподобав ся; — відповів Семиділка: — просто якась антипатична людина; але... — і він покрутив головою, — кому-кому, а вам він — людина небезпечна... Тося... Антоніна Василівна здаєть ся підлягає під вплив його...

— Хіба їй довго... Людина без волі, без характеру... Я й сама бачу... Коли-б ви знали, що вона вигадала: перекикає Пригару до себе на квартиру. Отсе за тим вона й посилала мене до його.

Невеличкі зеленковаті очі Семиділкині, що завжди бігали, спинили ся: з них Леся бачила, що Семиділка вельми здивовав ся.

— І ви ходили?... до... його??

— А то-ж!... Хіба можна не піти?... Я — наймичка, повинна слухати ся, — іронізувала Леся.

Вони пішли вдовж Невського тихою ходою. Стрільківна розповіла Семиділці, як Пригара заходжуєть ся „іменем на-

рода“ обідрати Пащенківну; хоче видурити у неї 300 десятин землі.

— Треба, — додала вона, — щоб і ви зайшли, да остерегли Антоніну Василівну...

— Я те-ж не йму віри Пригарі... Він собі на умі... — мовив Семиділка.

— А міні — він просто здасться гадюкою, що ще й з дупла не встигла вилізти, а вже сичить на нас.

— І може вкусити, найпаче вас, — перебив Семиділка, — коли ви заздальгід не ужиєте заходів, щоб Антоніна Василівна не попала в те сільце, на яке вабить її Пригара, користуючись тією дурницею, що, бачте, він їй хрещений батько... Стережіть ся... Наструньте заздальгід Тосю...

— Говоріть же! „Татуню, та й татуню“..., а того й не тямить, що під отсім гарним покрівцем — ховається вовк-хизак... гірше... гадюка люта.

— А ваше діло, ваш обов'язок — зірвати той покрівець і показати, що лежить під ним... Умілости вам не позичати... Тося вам нійме віри...

Семиділчиною вдачою було — під'юджувати людей: ніколи він сам не діяв нічого такого, щоб його можна було обвинуватити; сказати, що він „дрова носив“: він тільки „підпал підкладав“. В кожній інтризі, починаючи ще в гімназії, він умів ховати ся за плечі других: він тільки нишком з ока на око давав поради; напучував на інтригу других; сам же активно він не виступав до останньої хвилини тієї чи іншої інтриги. Лишень на сам кінець її винирав зненацька, немов з води і кидав ся, наче кіт на мишу, на той бік, де добавав більше користним для себе... Він, як кажуть, звик загрибати жар чужими руками. Так він чинив і тепер. Учора йому здавало ся, що Пащенківна так мало уважала на його єдине через Пригару, що останній став йому на дорозі.. І Семиділка з першого-ж разу зненавидів Пригару: тому то й радів він з нагоди наструнити проти його Стрільківну, гадаючи, що вона, ради власного інтересу, наструнить проти Пригари Тосю.

IX.

Пригара те-ж був не від тієї думки, що у Тосі бракує характеру і сили волі. Він тямив, що нею орудує Стрільківна,

що Тося живе волею Лесі. Сьогодні з розмови з Лесею він запевнив ся, що „секретар в спідниці“ не симпатизує з його думками про запомогу Варварівцям і може наструнити Тосю так, що та не схоче нічого зробити на користь хуторянам. Пригара почав жалкувати сам на себе, що він зняв з Лесею бесіду про Варварівців.

„Тепер вже годі міні відкладувати — думав він — навпаки, треба поспішати“. І став він на тому, щоб перебрати ся до Пащенківни на квартиру не гаючись. „Але-ж перше треба — думав він — піти сьогодні у вечері до неї, да побалакати про се“.

Не стало ся одначе по Пригаринуму.

Осмерком так його заболіла голова, що він не спроможен був рушити з господи. В ночі напав на його здоровенний кашель; все тіло судоміло; обгорнула горячка; він не спроміг ся вийти за поріг. Очевидячки було, що він занепав на інфлюенцу. В Петербурзі тоді саме панувала велика пошесть на отсей заразливий недуг.

Минуло три дні. Пащенківна не тямил, чому нема до неї татуня. Нарешті вона так занудила ся за ним, що взявши Лесею, сама пішла до його.

— Ну, тепер вже, татуню, — мовила вона до недужого, — я не питати мусь, чи хочете, чи не хочете, а порадившись з лікарем, перевезу вас до себе. За вами треба доброго, пильного догляду; а хто тут догляне вас?... І як ще вам не гріх, не сором: занедужали і жадної звістки не подали!...

На другий день хорий Пригара був вже на Пащенківній квартирі.

Одужуваннє йшло дляво. Минуло два тиждні. Пащенківна доглядала Пригару справді, наче вірна дитина доглядає рідного батька. Вона майже не виходила з господи і нікого з гостей не приймала. За те-ж скільки книжок за сей час вона перечитала! Та все або українські або про Україну! Розмова її з Пригарою майже не сходила ні на що більш, опріч України... Тося за отсі два тиждні довідала ся, почувла від Пригари і прочитала в книжках те, про що досі й не відала й не чула. Перед нею зросло і вирросло народно-національне питаннє.

Раз якось, ще з початку недугу вона зняла бесіду про „Марію“.

— Чудово-гарна річ! — мовила вона: — міні здасть ся, я нічого кращого за неї не читала. Яко глибиня почуття! Який високий, ясний і принадливий образ матері... А деякі місця такі, що я їх просто повиучувала. От хоч би отсе: „Своїми плічми молодими старії плечі підопру“!... Невимовно чудово...

— А що-б лїпше було, — сказав Пригара, коли-б поширити сей образ: коли-б чії, ну хоч би й твої, Тося, плечі, підперли старії знесилені плечі якого будь велетня і змогли йому набрати ся сили і потужности...

— О, татоньку, яка-б я рада була справді підперти такі плечі! — мовила Тося і вся твар її аж сяяла; очи блищали, аж горіли.

— Дак і підопри...

— Де-ж той велетень? — спитала ся Тося, двлячись на Пригару і ясно-весело осьміхаючись.

— Де?... Я скажу: от хоч би Варварівці.

Не на таку відповідь мабуть сподівала ся Тося: вона закопилила трошки губу і мовила:

— Варварівці! От який велетень! Ви все про Варварівців!... Та як же я їх „підопру“? Леся міні говорила, що ви бажаєте, аби я продала їм триста десятин землі. Але-ж де вони візьмуть таку силу грошей? Да ще й те: Говоруха і Леся радять міні продати усю Варварівку; Німці купують; дак не до діла буде шматовати її.

Пригара мовчав... „Значить би то пропала моя справа?... Значить би то — або Стрілківнин верх буде або Тося ще геть не гаразд тямить великий інтерес і вагу народа. Будемо ще пробовати... „стуците і отверзеть ся“.

З того вечера Пригара й почав ото систематично з'ясувати Пашенківні українську ідею, український народно-національний ідеал і стежки до його. А про Варварівців не згадував вже навіть і тоді, коли Тося зводила бесіду на Варварівку, на Куток, на своє бажання поїхати туди на весні. Раз тільки Пригара, коли зайшла розмова про Варварівку, довго-довго доводив її, щоб вона не слухала ся нікого і не продавала варварівської землі Німцям.

— Ви, татуню, — німцеїд! — жартома змагала ся Тося.

— В сему разі ще й великий.

„Які-ж добутки моєї пропаганди?“ питав сам себе Пригара під кінець свого недугу. „Здаєть ся жадних нема!... Бай-дужність до всего так обросла коло Тосі, що не міні вже обшкребти з її душі отсю луску! Не міні вже розворушити патріотично-демократичне почуття там, де серце зачерствіло на такі речі! Шкода!... Нехай же: ще кільки день піджду, доки зовсім одужаю; тоді попитаю ще раз і в останнє!... Коли ні... — що-ж! з здавленим серцем приїхав сюди, з таким і від'їду... А там вже діяти му щось иньче... Куток по боку!... Шкода за Тосю... Але й те сказати: чим вона винна, що отсе кляте болото да атмосфера егоїзму затягли її?... Не по моїй силі витягти її з сієї твані... Бач: секретарі в спідницях — міцнійші за мене... Вона й ласкава й добра, але без волі... без характеру. Вже-ж в її літа й не виробш з неї нічого... От який час, а й ознаки на перемену нема“...

Так думав собі Пригара. А Стрільківна спостерігаючи Тосю, думала навпаки: їй здавало ся, що з того часу, як спізнала ся Тося з Пригарою, „вона зовсім не та стає“. „Заходила ся коло українських книжок, говорила собі на думці Стрільківна: то було жадної книжки в руки не візьме, а тепер „Кобзаря“ з рук не випускає; приросла до його... українські ідеї править... народ з язика не сходить... Ох, тямити меш ти „татуня“ свого. Чудно міні ще от-що: чому вона при йому нічого не говорить ні про український ідеал, ні про народ? А коли ми вдвох з нею — тільки й речі, що про се. Чи не напугив він її, щоб і мене до українства привертала? Певно що так: да бач, яка його лукава душа; так би то буцім він про те ні сном, ні духом, не знає й не відає... Шкода заходу! Мене не проведеш; я старий воробець“...

Стрільківна бояла ся сама собі признати ся, що за останні дні вона спостерегла ще дещо иньчого, більш важного для неї: вона помітила, що Тося перестала слухати ся її, почала поводити ся з нею не так як було з приятелькою, а наче справді з наймичкою. То було все і про все радить ся з нею, просить; а тепер — от і вчора і сьогодні дак тоном начальника: „Так робить як я кажу! я так хочу“... Куди-ж пак!...

І довго ще Леся в думках ганьбила Пригару і Тосю. Леся вважала себе занадто ображеною; була невна, що Тося зневажає вже її і нехтує з Пригариного підговору. Сього вона

не спроможна була перенести і простити. Роздратоване самолюбство вдатне завжди прибільшувати і в чому небудь дрібенькому вбачати щось здоровенне; вбачати як раз те саме, що хоче вбачати хоробливе самолюбство. Добутком такого роздратовання у Лесі, яко людини занадто самолюбної, еґотичної, сплодило ся, як се звичайно буває у таких людей, бажання пімстити ся. За що пімстити ся? Що дійсне лихого заповідляли їй Тося і Пригара? Обмірковати се питання розважно, розсудливо — не давало Лесі почуття образи! Якої образи? Вона не хотіла вияснювати сього: властиво біла її не образа, бо образи їй не було, а острах, щоб Тося „з підговору Пригари“ не відпустила її від себе з „посади“ секретаря... А такого легкобитного хліба чи знайде де вона?

Пімстою заклекотіло серце колишньої „радикалки“ і той клекіт паровав трутою... А хто-ж не відає, що трута ображеної жінчини — гірше трути змії лютої?! До того лихого огню; що заняв ся в Стрілчиному серці, додав олію і Семиділка.

Раз якось підчас Пригариного недугу Семиділка зайшов у вечері до Пашенківни. Його прийняла Стрілківна. Цілий вечір він і не бачив Тосі: вона веліла сказати, що не зовсім здорова і не вийде. Тим часом Семиділка чув, що вона балакала в другій світлиці з Пригарою і навіть голосно реготала... „Так вона мене нехтує, зневажає“, подумав Семиділка. І тут знов образа і тут спонукання властиво ті-ж самісенькі, що і в Стрілківни, — спонукання перш за все матеріялістичні. Семиділка лицяючись до Тосі, сподівав ся побратися з нею. Дарма, що вона старійша трохи за його, — байдуже! Вона знаменитість; вона з своїх концертів гроші заґрібає; у неї на Україні три тисячі десятин землі! І от ображений Семиділка почав вболівати над Стрілківною, коли вона розповіла йому, як перемінила ся до неї Тося, як почала зневажно поводити ся з нею; „командувати наче простою наймичкою“; загадувати справляти своє: „я так хочу“... Семиділка майстер був підбурювати і він зумів підбурити Стрілківну. Вони пішли одним шляхом, що веде до пімсти...

Лікар, що гоїв Пригару, вельми опасував ся, щоб у недужого не прокинула ся інфлюєнца вдруге: тим то він радив, щоб Пригара, яко мога, беріг ся і ще „деньків з десять“ не виходив з хати. До того-ж і погода стояла вельми холодна і бридка а кашель у Пригари ще не зник. Через се Пригара

знов відложив свою останню бесіду з Тосею про Варварівців. Він мірковав собі так: скоро Тося відмовить йому, так треба того-ж дня і виїхати йому з столиці; бо після відмови ніяково-б було зіставати ся у Тосі; а перебирати ся до готелю — вже зовсім не личило.

X.

Несподівані умови прискорили бажану бесіду Пригари з Тосею.

Замануло ся Тосі справити собі українське національне убраннє. Вона хотіла в той день, коли Пригара визволить ся „зпід арешту“, покликати у вечері гостей, вийти до них в національному убранню і вже в той вечір ніяких пісень не співати опріч українських. Вона була певна, що така несподіванка порадує „татуся“.

Вернувшись від швачки, що шила те убраннє, Тося мовила до Пригари:

— От, татуню, коли-б ви знали, як я була трохи не вкленала ся!... бодай його!... Приходжу в магазин, де жіночі моди... Дивлю ся — дама якась під таким густим воалем... мене наче що торкнуло придивити ся... Придивляю ся, як дві каплі води Ольга Антонівна. Я хотіла вже обізвати ся до неї, підійти, привитати ся, коли вона пішла в другу світлицю, приміряти собі сукню; а я тим часом подумала: ну, де-ж таки! як се можна, щоб се була Ольга Антонівна? Як би-ж таки вона приїхала, не написавши до вас? Вона-ж не писала до вас?

— Ні, відповів Пригара, силкуючись бути байдужим; а в самого серце забило ся, як не вискочить. — Певна річ, що то двойник її, — додав він.

Коли Тося пішла, Пригара замислив ся: „Вона — думав він — так і є, що вона... Погано! Погано не те, що вона в світлицю приїхала; а те що, як вона згадає про Тосю, схоче оновити з нею знаємість; прийде сюди, бачити ме, що я тут! Виведе з сього таку історію, що бридко й подумати... Гайченко сьому лихому її навчить. Та нехай вона сього й не зробіть, але яким я тоді брехуном буду перед Тосею?! Досі я її нічого не збрехав: коли вона спитала мене про Ольгу, я змовчав, а вона на те не зауважала. Далі так не можна.

Треба, щоб Тося усе знала по правді. Годі таїти ся. Зараз про все їй розповісти“.

Збентежений Пригара пішов в кабінет до Тосі; сів проти неї і, знявши бесіду про Куток, розповів їй усе, що вчинили Ольга з Гайченком; як він мучив ся, як спасли його від смерти Варварівці; як він запряг ся віддячити їм; і отсе єдине і примусило його приїхати в столицю.

— От яке у мене тут діло! — додав Пригара: — а суддя той, до якого моє діло, ніхто більш як ти, Тосю! Що скажеш? Міні, здаєть ся, що ти не помилила ся, що ти зустріла дійсне Ольгу.

Коли Пригара скінчив своє журливе оповідання і глянув на Тосю, він помітив, що личенько її мінить ся; сутінь суму і обурення чергуєть ся з ясним сьвітом радощів; а очи її вохкі і дивлять ся на Пригару так приязно, так ніжно, голубливо...

Кільки хвилин Тося мовчала, потім глибоко зітхнула і мовила до Пригари:

— Так от як: зроду-віку на таке я не сподівала ся!... Ви, татуню, і приїхали оце єдине ради Варварівців?

— Єдине для них.

— Чом же ви не висловили міні сього ранійш, щиро, просто? Я все зроблю тату, що ви скажете... Ви, татуню, великий чоловік...

— Великий, доню, та тільки грішник! І за гріхи мої проти рідної України Немезида покарала мене... Тепер єдина мета мого життя спокутовати свої гріхи говорив Пригара, а в голосі у його чутно було велике хвилювання.

— Я все зроблю, все... — мовила Тося вдруге: — спасибіг вам, тату! Ви і міні очи відкрили; досі я була і дурна і сліпа... Ви помогли міні зрозуміти мої обовязки jako Українки; ви довели мене до сьвідомости моїх гріхів... Поможіть і спокутовати їх... Навчіть мене, як їх спокутовати?

Тося не всиділа, не спроможна була всидіти. Її обгорнуло і збентежило почуттє досі їй невідоме, почуттє любови до рідного краю, хоча до того почуття примішало ся ще й иньче... Тося обвила своїми рученятами Пригарину шийку і цілюючи його дякувала, що вивів її з темного гаю на шлях.

— Досі я була людиною зовсім темною, а через те й нікчемною егоїсткою, — говорила вона: — досі я пильновала

єдине про себе саму: щоб смачно з'їсти, солодко вишити; гарно одягтись; загребати гроші, да транжирити їх безбач, на годівлю округ себе цілої зграї лицемірних влесників... О, Боже мій! яка-ж я була дурна! Тепер у мене полуда з очий упала; я чую, що серце моє повне; а то від його тхло пустокою, цьвіллю порожньої пустки... Спасибіг вам, татуню, я тепер зовсім, зовсім не та!... Ви провели мене на шлях. Не кидайте-ж мене саму, допоможіть міні!...

Саме в отсю хвилину покоївка подала Тосі листа з мійської почты. Тося перечитала його, опустила руки і зблідла. Губи у неї тремтіли; на тварі ходило обурення...

— Що таке, Тосю? — спитав ся Пригара, дивлячись на неї.

— Нічого... нічого... дурничка... се в справі мого концерту... річ звичайна...

Пригара покрутив вуса і сказав собі на думці: „Дурриш! неправда; тут щось не зовсім звичайне“.

Тося пхнула того листа в кишеню і уживши усієї сили, щоб здержати своє обурення, почала розпитувати у Пригари, як і що мусить вона зробити, щоб з Варварівців не правив Говоруга тих гроший, що вони не оплатили і якого акту їм треба на землю.

— Ту землю — триста десятин — я їм дарую — мовила Тося.

— До віку вічного дякувати муть тобі за те і Варварівці і внуки і правнуки їх. Одначе доню, дарувати не годить ся. Варварівці — люди вельми темні; їм треба світу і проводиря; а як на ньчого з них, дак не завадить інколи і здержати. Народ наш зневолений, зрабований, повитий темнотою і злиднями; се правда; але не ідеалізуймо ми його: дивімо ся проте в вічі життю реальному! Не ховаймо ся з народними вадами. Деморалізації в народі чимало; замість християнської релігії — ідолопоклонство... до сього довела темнота. Народ не тямить — хто він: спитай про се у його. Скаже: „тутешній“ та й годі.. Злидні — і сила усяких податків довела його трохи чи не до розпуки... з відсіля натуральна потреба — зайвою чаркою горілки залити своє горе, свою розпуку; одурити самого себе; та, хоч в хмелю зазнати веселої години... Чарка довела до жидівської і всякої жмикруцької експльоатації. Усього оцього лиха не можна спекати

ся одним заходом; треба повагом йти... Коли Варварівці знати муть, що за землю їм треба заплатити...

— Татуню, я не візьму з них грошій... земля то не моя, а народня... — перебила Тося.

— Ось цить бо, не перебивай! Кажеш ти добре; свята правда, що земля — добро народне; але-ж що діяло ся віками, того не переробиш за один день. Дак от я й кажу: що, знаючи, що за землю треба заплатити, — вони берегти муть всяку копійку, не марцювати муть грошій; а ти брати меш з них ті гроші, та й вертати меш їм те, тільки не грішми, а в якій иньчій формі; ну там в формі школи, шпиталу, чи що... форму приберемо...

— Татуню, се-ж виходить ме, що я робити му їм добро їх же власним коштом?

— От ти знов перебила... А вже-ж так! але що-ж діяти, коли того вимагає боротьба з хижими силами темноти. Се, доню, дурниця: коли хто каже, що народ наш сам вже спроможен вийти на певний шлях: проводирів йому не треба... Треба, та ще як і треба!... Тільки проводирів — не „земських“ і всяких иньчих таких опікунів а проводирів — свѣту, знання, морального виховання і волі. Дак ти й зроби такий акт, що буцїм би продала їм землю з оплатом на рати. От се так! Але-ж не треба сього благовістити; нехай про се знає тільки Бог.

— Добре, добре. Нехай так воно і буде, — мовила Тося.

Ще якийсь час балакали вони, і нарешті бесіда знов перейшла на Ольгу Антонівну.

— Я завтра через Притику довідаю ся запевне: чи то вона, чи не вона, — мовив Пригара.

По Тосиному личеньку пробігла хмарка.

— На що се, татуню?

— На те, серце, що коли то дійсне вона, дак треба пошуквати ся, щоб часом не вскочила вона в халепу. Свого паспорту у неї нема; значить або вона зовсім без паспорту, або, чого я вельми бою ся, розжили ся вони на який небудь чужий... ну, за се... по голові не поглядять... Думка у мене така: коли я не помиляю ся, дак треба швидче дати їй законний паспорт?

— І ви будете бачити ся з нею? — трівожно спитала Тося.

— Ні!... Побачимо ся ми з нею хіба вже на тім світі. Перешлю наспорт до неї, та й годі...

„Який він добрий і гуманний чоловік...“ — подумала Тося. Бесіду їм перебили гості.

Не рада була Тося гостям: вона не хотіла-б тепер нікого бачити опріч Пригари. Вона хотіла-б тепер раз-у-раз сидіти тільки з ним одним і говорити, говорити без краю.

За чаєм бесіда йшла кось мляво.

Коли гості почали розходити ся, Пригара й собі попросив ся і пішов до свого покою. Він чув себе вельми утомленим; чув, що радіщі схвилювали йому увесь організм. Він чув потребу лишити ся самотою, — заспокоїти ся.

Не пішов тільки Семиділка. Тося не рада була, що він лишив ся; одначе, яко ввічлива господиня, вона й виду того не подавала. Тим часом почувала, що притомність гостя дратує їй і без того схвилювані нерви. А Семиділка наче навмисне дратовав її, розпитуючи про Пригару: яке у його в Петербурзі діло? чи довго ще буде тут? з ким він спізнав ся з Українців в столиці? Таке розпитування здавало ся Тосі нетактовним. Вона не здоліла більш здержувати себе і подаючи Семиділці анонімного листа, мовила:

— Гляньте, що роблять люди!

В тому листі анонім остерігав Пащенківну від експлуатації Пригари.

— Гидота! — промовив Семиділка, прочитавши листа. Взяла і Стрілківна і перечитала.

— От, — мовила вона, — коли-б довідати ся, хто се писав...

— То що з того? — спитала Тося.

— Такого-б чоловіка і до дверей би не треба підпускати.

— А мало хіба у нас таких! — мовив Семиділка. — Моральне чуте у нас стоїть так низько, що люди не тямлять того, що анонімний лист гірше, огидливіше за все... Се той самий донос...

Ніхто нічого на те не додав.

Перегодом Тося глянула на годинник: була тільки 12 година з початку. Звичайно гості у Тосі сиділи часом і до

3-ої години: Петербург живе в ночі. Тим то й Семиділка не хватав ся прощати ся. Він знов зняв бесіду про Пригару і спитав у Тосі:

— Що-ж? Виторгував землю хрестянам?

Тося мовчки кивнула головою.

— У таких старих народолюбців, як Артем Олександрович, і нам не вадить учити ся, як треба пікловати ся про народ.

Тося глянула веселійш; їй подобало ся, що Семиділка так поважно говорить про її „татуня“.

— Велике і добре ви діло зробили, Антоніно Васи́лвно! — мовив Семиділка.

— Нічого там ні доброго, ні великого нема, продала — як всякий продає, тай годі...

І повернувшись до Лесі, стали її прохати, щоб вона ранком вдала ся до нотаря, щоб написати від неї „довіренність“¹⁾ Ведмедикови, щоб зробив з Варварівцями купчу на землю і написав квіток їм на ті гроші, що не заплатили вони Говорусі.

Леся здивовала ся, довідавшись, що Тося скінчила всю отсю справу з Пригарою, не порадившись добре з нею. „На моє вийшло! подумала вона; одурив він її, забив її помороки лібералізмом“. Вона зрозуміла, що під ногами у неї земля хитаєть ся; що повідде — вискакує у неї з рук і злякала ся, щоб часом зовсім не порвала ся її нитка. Памятаючи, як ще недавно Тося жила її думками, її волею, Стрілківна хотіла спробувати ще раз, чи не можна полагодити ту щербину, яку заподіяв Пригара, чи не можна зажити проти його впливу, такого на пр. заходу, щоб задляти акти на продаж землі, доки Пригара ввіде з столиці; а тоді, певна річ, Тося, думала Стрілківна, знов слухати меть ся мене.

— Добре, мовила Леся: — я піду до нотаря, але чи не ліпше-б було не спішити з сією справою? По чому ви продали землю?

Тося не тямла, що відповідати; бо про ціну на землю у неї й речі не було з Пригарою.

— По чому банк дасть, — відповіла вона навманя.

— Гм! як же ви продешевили! а тим часом продаж

¹⁾ Довіренність = повноміч.

300 десятин вельми понизить ціну на всю останню землю в Варварівці...

Твар у Пащенківни почала потроху охмарувати ся; одначе Леся того не спостерегла і говорила далі:

— Се величезна шкода! страшенні страти... а для кого? хрестяни не подумують і подяковати...

Тося встала і почала ходити по сьвітлиці.

— Я радила-б не хватати ся, доки Говоруха так чи сяк не скінчить справи з Німцями, а тоді-б воно виднійше було...

— Робіть те, що я кажу! перебила Пащенківна нервово Лесю: — така моя воля... я так хочу...

Леся прикусила язика, принишкла і сціпила зуби. Тося глянувши на неї, зрозуміла лихий вплив свого неввічливого вчинку і, скільки їй можна було, ласкаво мовила до Лесі:

— Вибач міні Лесю!... Я така збентежена і стомлена; нерви не слухають ся мене... Не змагай ся! нехай вже так буде... поклопочи завтра...

— Міні що! Твоя воля! що скажеш я і мушу те зробити, — процідила Леся.

Семиділка попрощав ся і пішов.

XI.

Пригара лежачи на ліжку, невимовно радів своєму успіху. Він почував, що дух його такий спокійний, яким давно вже не був. Він був сьвідомий, що зробив для Варварівців користне діло, і сподівався, що на сьому не стане. В голові його вже літав рій нових думок про „апостольство“ і, міркуючи над ним, він заснув спокійним, глибоким сном.

А Тося була з радощів проясниці. Чудні були у неї радощі: вона раділа не тому, що кілька сотень злидарів визволила з лабетів голоду і злиднів; про се вона майже й не згадала, лігши спати. Тося раділа тому, що Пригара в її очах був таким великим патріотом, таким щирим народолобцем: таким вірним слугою народа! Тося чула, що на серці у неї повно до верху нового для неї почуття і почуття те гріє її ніжним теплом; бадьорить її ясним якимсь сподіванням чогось доброго; надає їй хиті і сили йти за Пригарою, працювати для України так і там, де він скаже і покаже! Образ „татуня“ здавався їй неосезно високим, ясним, міцним, мо-

ральним... він став її ідеалом. І от більш за все раділа вона тому, що отсей ідеал її, — покинула, розцурала ся з ним, утікла наче злодій, ота „недостойна й дивити ся на його“, жінка його!...

„А якого-ж лиха накоїла мому дорогому татови ота осоружна Ольга! Скільки він зазнав горя!...“ подумала Тося. „Одначе-ж, Господи! що отсе' зо мною дієть ся!... Я радію, дійсне радію, радію так, що мене пропасниця бє!... радію з чужого лиха!“ Тосі здало ся, що усе личенько її занялось великим соромом, і вона сховала лице в подушку... А трохи згодом знов вона думала: „Не я-ж винна, що те лихо скоїло ся! Без мене воно стало ся; так вже судило ся і я радію не тому, що те лихо стало ся, а тому що тато спекав ся без своєї волі і на перекір його волі людини, яка не здатна була зрозуміти його і оцінити... вона без жалю кинула його під гніт самотности, а доля зглянула ся на його і послала мене, щоб я... що-ж я?... щоб я визволила його зпід того гніту, стала йому хоч невеличкою утіхою... щоб... Та чи пристане-ж він на те, щоб... щоб і я зазнала щастя?... Досі доля і не показувала міні щастя... Не вже-ж я не стою щастя!... Яке досі було моє життє?“

І Тося перелетіла думкою в те життє своє, що проминуло з часу, як привезено її в столицю з вольних степів України, зпід блакитного неба, з берегів Дніпра, зпід не геть добре обставленої і зовсім вже не розкішної батьківської стріхи, її — сирітку-підлітка перекинула доля в столицю, в розкішні обставини дядиного будинку. Тут все її дивовало, але не відтручувало від себе; і хоча вона довго не вміла привычаїти ся до аристократичних звичаїв, і любила по колишньому, по хуторному, по просту розмовляти з слугами; хоча дядина її за те й ганьбила але Тосю вабили до себе розкішні обставини... Віддали її до аристократичної гімназії: вона вчила ся добре, та не можна було її скінчити. Раз якось до її дядини зайшла з якимсь листом Перовська. Тоді й вона спізнала ся з нею; раз заходила до неї; вдруге Перовська була у неї і вона дала їй „на діло“ щось там гроший... На гроші вона ніколи не знала нужди. Скоїла ся катастрофа 1-ого марта. Перовську повісили. Дядина від когось прочула, що жандарі довідали ся, що Перовська приходила до неї. Вона перелякала ся. Одним духом чоловік добув її

паспорта і провів її і Тосю „на воді“. Дядьну чисто обгорнула паніка. Та паніка перейшла й на Тосю і вони безбач цілих три роки тиняли ся по Європі з прибранними найменнями. На четвертий переїхали до Італії. Паніка по троху зникла. Тося стала вчити ся співати. Минуло кілька літ: вони вернули ся. Ніхто їх в Петербурзі не займав, ніхто їм і не згадував нічого. Пішло знов колишнє панське життє, день скрізь день. Тося часто співала перед гостями дядини. Гості непомірно хвалили її голос і дивовали ся, що вона ховає від людей такий величезний талант. Дехто радив виступити в опері. Хвали отуманили її; її обгорнуло жаданнє зажити слави. Вона заняла ся загарливим бажаннєм співати в опері. Дядина про те й слухати не хотіла. Пішли змагання; змагання довели до такої сварки, що Тося мусіла покинути дядину. Опера не йшла їй з думки: вже вона вибрала й ролю про перший дебют, вже й на репетиції почала була ходити; але як побачила життє за кулісами, зразу так воно відвернуло її від опери, що вона й не виступала вже. Тоді саме спізнала ся вона і небавом сприятелила ся з Лесею. Леся сиділа без хліба... вона взяла її до себе. Леся стала притьмом радити давати концерти. Послухала ся і виступила з найменнєм Basilini. Публіка добре прийняла її і з того часу слава її і успіх в концертах не кидали її. Та що з того? Ні слава, ні гроші не дали їй щастя і серце її було порожне, а небавом вона зробила ся і байдужою і до слави і до грошей. Вона була закохала ся в одного письменника романіста. Покохала його загарливо, та не на довго. Письменник той заходив ся був видавати свій вістник. На те треба було грошей. Нова слава спокусила Тосю: вона зібрала з трох концертів кілька тисячів карб. і віддала їх своєму любленникови на вістник. А той як взяв гроші, дак і очий більш не показав. Збіг не то на південь кудись, не то до Ташкенту... „Яке-ж се життє людське, про яке говорить „тато“. Годі так нидіти мені! Я хочу жити життєм жінщини-горожанки, а не співачки, що знає тільки співати за гроші, да вислухувати влесників! Годі так! Я певна, що „тато“ відчинив міні двері до нового життя“... Тося заснула в мріях про те нове життє, де манячило її щастє особисте, яко частина щастя людського.

XII.

Минуло ще три дні.

Поквітованнє і довіреннїсть Пашенкївни пішли до Ведмедика. Пригара написав до його, щоб зараз же не гаючись „ніже єдиної години“ спорудив з Варварівцями купчу.

— Тепер, — мовив Пригара до Тосї, — справі моїй тут і увесь край. Нічого міні тут довше сидїти... час і до господи.

У Тосї затьохкало серце так, що вона аж руку до його притулила, наче хотїла придержати його, щоб воно не відірвалося, та не вискочило.

Вона глянула на Пригару і мовила:

— Тепер, татуню, я вас про щось прохати му... Зробите?

— Кажі, серце, що?

— А зробите?

— Та кажі-ж що?

— Ні, ви спершу скажіть: чи зробите?

— Якже його так?... Обіцяти, не відаючи що! Кажі що?

Тося взяла Пригару за руки і вставивши йому в вічі свій погляд, добрий, ясний, сказала:

— Бачте, тату, який ви не добрий!... Я думала — ви не такий...

Пригара не тямив, до чого вона річ веде? Чи вона жартує, чи справді що серйозне має. Більш здавалося йому, що Тося пустує...

— Ти-ж, гадала, який я, коли „не такий?“ — шуткома питався він.

— Я гадала: тато — добрий, послухається мене, порадує мене, а він...

На очах у Тосї блиснула вогкість. Пригара помітив її і мовив:

— Кажі, Тосю, що тобі треба: все зроблю.

— Зробите? — зраділа Тося, не випускаючи його рук.

— Зроблю...

— Не їдте ви в свій Куток до самої весни; а на весні і я з вами поїду...

— Отсе і все? — спитався Пригара, всьміхаючись широкою осьмішкою. — Більш нічого?

— З мене на сьогодні досить...

— Еге! гм! так, серце, не можна...

Личенько Пашенківни знов охмарило ся.

— Тут я байдиковати му та об'їдати му тебе; а в Кутку я знайду собі сяку-таку робітчину...

Тося трохи-трохи що не заплакала.

— Хіба от як, — говорив далі Пригара: — нехай не по твоєму, не по моєму: перебуду ще два тижні...

— Мало! — трохи не плачучи промовила Тося...

— Ну, нехай до Різдва...

— Мало, татуню...

— Яка-ж бо ти!... Ну, нехай і через Різдва... до половини січня нехай...

— Добре!

Тося з радощів почала, наче підліток той танцювати приспівуючи: „Нехай! нехай! нехай!“

А Пригара, дивлячись на неї, думав собі: „Дитина! Далєбіг — суца дитина!... значить непопсоване у неї серце...“

Зробивши кілька турів, Тося підбігла до рояля, відчинила його, сіла і з уст її покопили ся срібно-оксамітові гуки:

„Люблю, мамо, Петруся,

Та признать ся бою ся

Ой лихо не Петрусь“...

„Чи вона не здуріла?... З чого се вона так радіє?“ думала Стрільківна дивлячись з другої сьвітлиці, як Тося танцювала.

— Якої вам, татуню, ще заспівати? — спитала ся Тося, скінчивши Петруся.

Вона рада була співати без краю: вона чула, що почуттє леть ся на серці у неї через край і раділа перелити його в пісню.

— Якої заспіваш, за всяку подякую...

— Ба, тривайте, татуню! Що я згадала?

— Кажи що?

— Пам'ятаєте, ви ще в хуторі навчили мене і ми було з вами співасмо дует з „Наталки“?

— А ти й не забула?... — мовив Пригара і знов широк, ясна осьмішка покрила йому твар.

— Дак от давайте згадаймо минуле: нехай я буду знов підліток, а ви — добре? Нуте?

Пригара оживив ся, наче справді помолодів...

— Починай! — мовив він весело: — тільки не гнівай ся, коли я що не так...

Тося вивела:

„Підеш, Петре, до тієї, яку тепер любиш,
Перед нею мене бідну за любов осудиш...“

Широкий, степовий і доволі свіжий барітон відповів:

„Я другої не любив і любить не буду...“

Стрільківна слухала роззявивши рота.

— Зроду-віку не сказала-б я, що се ви, Артеме Олександровичу, співаєте, коли-б не сама чула і бачила, — промовила вона до Пригари, коли голос його, злившись з Тосиним голосом, скінчили вкуні останні слова дуету:

„Душі наші з'єдинились, з'єдинять ся й руки...“

То був веселий день для Тосі; скінчив ся він про неї ясним вечером; але ранок судив ся їй сумний-хмарний! Вранці покликали Пригару в поліцію. Не спроможен був Пригара з'ясувати собі на що, про що, з якої причини кличуть його? Він був певен, що за ним нема жадного вчинку, що-б став приводом кликати його в поліцію. А про те серце чуло щось лихе; чимсь зловіщим віяло йому з того покликання. Скільки Пригара не мірковав, не можна було йому вгадати, що спричинило ся тому покликанню? „Хіба, думав він: чи не Ольга вскочила в халепу? Може вона з чужим паспортом... поліція довідала ся.. ну і пішла історія... Так ні!... щось не похоже... щось иньче. А що саме? Здасть ся і сама Пітня не вгадає“.

Пригара чув себе в якійсь темній пустці, де так темно... що й помацки не можна йому нічого знайти округ себе.

Досі він нікого не скривдив, нічого „неблагонашъренного“ не зробив; так з якої-ж речі отся напасть? Та ще не знати і яка вона? Певне тільки те, що напасть якась. „Вже коли тебе кличе поліція — добра не сподівай ся! В Англії поліція вносить в господу до чоловіка спокій, а у нас... душу твою стурбує...“

З такими думками Пригара прийшов до того, до кого його кликали.

— В яких справах ви приїхали в столицю? — спитали його.

Пригара відповів так як воно дійсне було...

„Ну, значить, подумав слідчий той: так воно і є! Соціаліст! Який добродій! За саме „здорово живешь“¹⁾, єдине з філантропії-б то, їде він за 2000 верстов, купувати землю мужикам... наче сього не можна зробити не їздивши: листами“...

— А з якої речі ви перебрали ся до Пащенківни на квартиру?

— Вона моя сусідка по хутору: до неї у мене справа за землю... вона моя хрещениця...

— Договоруйте до краю... відома соціалістка, україно-філка...

Пригара стенив плечима...

— Не дивуйтесь!... Ми все знаємо... А з ким ви тут знаємі?

Пригара не тямив, чи назвати йому Притику, чи ні? „Ні, подумав він: ліпше промовчати, а то ще й його тягати муть“. Він відповів:

— Опріч Пащенківни та тих людей, що стрівав у неї, нікого тут не знаю...

— А ми знаємо...

Обидва замовкли. За кільки хвилин слідчий знов питає Пригару:

— Справу за землю ви скінчили?

— Скінчив.

— А довго ще гадаєте перебути в столиці?

— Через Різдво... до половини січня.

— Довгенько! Що-ж тут робити мете за такий довгий час?

— Діла у мене нема... роздивлю ся столицю... я тут вперше, цікаво...

— Нехай собі й цікаво, а про те, ми будемо прохати вас, щоб ви вертали до господи і за тиждень виїхали з столиці.

Пригару взяло таке гидованнє, що він не спроможен був нічого сказати.

Авдиенція скінчила ся на тому, що він підписав обовязок за тиждень виїхати з столиці і рушив до Притики.

„Що-ж отсе таке! думав він йдучи до Притики: звідкіль се лихо взяло ся? Який оце біс заздрить, що на мому

¹⁾ Се московська приказка; значить: „за ні що, за спасибі“.

охмареному обр'ю мигнула міні зіронька ясна? Хто тут мій ворог?"

Марне він ламав собі голову!

Тай трудно було йому дійти до голки не маючи в руках нитки!... Не вважав він себе ніколи нічим більш, як людиною звичайною, тому й на думку йому не приходила та причина, яка дійсно стала в головах покликання його в поліцію. Він був певен, що канцелярія „Петра Петровича“ одержавши донос з губернії про вчинок його жінки, і довідавшись, що він пробуває в столиці, звернула увагу столичної поліції, що він під доглядом... а поліція вже, як звичайно, переборщила. „От і все! Иньчої причини, думав він і не може бути! Ворогів тут у мене нема й не може бути“... Пригара забув, чи може й не знав, що у людей, хоч трохи видатніших, у таких як він, ворогів завжди велика сила, і ворогованне викликає незрима заздрість. Люди звичайні або як кажуть — люди натовпу, скоро наближать ся до людей видатніших, скоро доля в чому небудь зведе їх в стосунки з людьми, що талантом своїм або енергією стоять вище за їх, — вони, отся егоїстична дрібнота, зараз стає ворогом до видатнішого чоловіка, за те єдине, що він видаєть ся з натовпу! Їм заздро, що вони не доросли до його; їм прикро, що вони ніколи й не доростуть; їх бере жадоба порівняти ся з ним... Заздрість, заскоринює їм серце, робить його сухим, вузким. І вони голосячи прилюдно про любов до чоловіка, на самоті, нишком стають лютими ворогами сього сьвятого і великого почуття.

Притика сидів дома; того дня він не ходив на службу. Коли Пригара розповів йому свою пригоду, він считав ся:

— Що ти думаєш робити?

— Нічого! мушу їхати...

— Не треба! Не їдь! Плюнь!

— Як то плюнь? — з'умив ся Пригара.

— Як! звичайно! „дунь і плюнь“... А я ось зараз піду до Петра Петровича, побалакаю з ним і тебе ніхто й пучкою не торкне.

— Ні, сього я не хочу! Почуттє самоповаги не дає міні прохати, щоб мене — „горожанина Росії“ ні за що, ні про що взяли та й виганяли з столиці Росії! Я поїду. А тебе я прохати му тільки, щоб ти, коли можна, довідав ся, з якої речі оця напасть на мене?

— Тут нічого й довідувати ся! Донос, та й годі! Я тобі казав, що у нас тепер модною зброєю боротьби з ворогом стало: коли не найогидливіший покліп, дак донос...

— „З ворогом“, кажеш ти: але-ж звідкіль тут у мене вороги? — дивовав ся Пригара: — я-ж тут нікого не знаю...

— Говори!... Досить того, що Пашенківну опановав твій вплив... Васюк мій і той спостеріг се і він помітив, що Пашенківна тепер, опріч тебе, нікого й знати не хоче. Кажуть: на твою просьбу вона подарувала хрестянам усі свої землі.

— Геть не всі, тільки три сотні десятин. Так кому-ж се шкодить?

— Ба, кому!... Кому саме — я не відаю, а комусь воно та шкодить!... Васюк каже, що доволі людей ремствують на тебе за Пашенківну.

Пригара замислив ся.

— От люди! от життє! — промовив він перегодом.

— Еге, а ти все на уряд!... Ні Артеме, моя правда: „со беззаконними беззаконенъ будешь“. Не слухав ся ти мене! Памятаєш — давно - предавно я радив тобі: покинь ти своє українство, та йди на службу! Не послухав ся! А чим би ти досі був! Досі ти-б віддавав людей під догляд а тепер сам сидиш під доглядом... Хіба не правда?

Притика засьміяв ся гірким сьміхом і мовив:

— Що ти заробив з свого українства?... Та тобі за його ніхто й на руку не сплюне! Крий Господи! Не було-б у тебе що їсти, — жаден з отих твоїх „щирих“ Українців і пообідати не дасть! Та правду сказати і яке там те твоє „українство“? „Ділстантизм“ — більш нічого! Де твоя українська інтелігенція, сьвідома національної ідеї? Нема її. А без інтелігенції — яка-ж нація?! Мало хіба і отут у нас в столиці Українців, та що з них? Нишком забавляють ся, грають ся „в ідею“, а прилюдно — вони обрусителі... Інтелігенція, що й мови рідної не знає! Славна інтелігенція! От коли-б на мене, коли-б моя воля, я-б тобі зараз довів, яка українська ота інтелігенція: я не боронив би нічого українського! Видавайте, казав би я, газети, вістники, книжки; споружайте свої театри, концерти! і, я не певен, чи знайшлись би серед „щирих“ Українців і люди і кошти... Де скажи: отих „щирих“ Українців — щира, позитивна українська робота? А ну, скажи? Еге! мовчиш? То-то! Про мене що! Міні українство

байдуже, а не люблю я двоїстости!.. Чим хоч будь, та тільки одним. А то „щирі Українці“... а що-ж ви робите? В чому ваше українство? Що ви зробили для українського народу? Аж нудно, Артеме, коли знаєш, що у людини в одній кишені марка або мнечий „чек“ на лібералізм, без ужитку реального, а в другій „Положення объ усиленной охранѣ“... Годі Артеме, дурити і себе і людей. Годі й тобі на старости літ хлюпостати ся в отій українській ідеї! Ідея — річ добра; та де-ж її заступники? Нехай колись може! Може з самого народу вийде інтелігенція, що візьме на свої плечі українську ідею... А ми...

Притика похитав головою.

— Моя ідея, сам ти знаєш, в департаменті; але чую, що десь у мене, на самому денці моєї душі, сидить щось таке, що нагадує міні, що я Українець і тягне щось мене на Україну... Але згадаю собі, що там аж кишать потомки Забіл, Кочубеїв, Адамовичів, Филиповичів..., і стане міні нудно за Україну і соромно за „щирих“ Українців... і за те, на що ти, Артеме, покладаєш надію...

— Це! — перебив його Пригара; — моя надія тільки на народ...

— Кажу-ж тобі: без інтелігенції нема нації; а сучасна українська інтелігенція сама розпинає Україну... бо сама вона занадто переняла ся рабством, лакейством... звісно як той сказав: „смітте з постола“...

Давши Притиці волю висловити свої думки, Пригара хотів доводити йому, що він вельми помиляєть ся; але Притика глянувши на годинник, мовив:

— Саме тепер треба йти до Петра Петровича: дак вибирай Артеме, що хоч: або отут дзвонити мемо язиками або я піду.

— Ліпше йди, — відповів Пригара, — бо вельми мене кортить знати, чим я прогрішив ся перед вашими „архангелами“, а бесіду свою ми скінчимо і потім.

— Гаразд! У вечері я зайду сам до тебе. Але попилюй, щоб ми були тільки вдвох.

Вони попрощали ся. Пригара пішов до Пащенківни, а Притика на фонтанку до „зданія у Цѣпнаго моста“.

Притика не помилив ся. До Петра Петровича прийшов з мійської почти анонімний донос, що до столиці приїхав

з України „відомий соціаліст-українофіл“ Пригара; закватировав у Пащенківни, де збираєть ся сила Українців і „Пригара простає між ними соціалістичні і сепаратистичні революційні ідеї“.

— Але се все дурниця! — мовив Притика до Пригари: — жахати ся тобі нічого. Я розповів Петру Петровичу хто ти, чого сюди властиво приїхав... додав дещо і з своїх спостережень і з того, що знаю де про кого з провідувачів і поклонників Пащенківни. Петро Петрович все се добре розжовав і сказав не займати тебе. Піди тільки в свій „участок“ та скажи, що тобі через недуг, чи що не можна виїхати; от і все — і живи собі тут хоч і до самої смерті!

— Не піду я в „участок“, — відповів Пригара, а поїду... Я тепер тямлю, звідкіль воно смерить...

Звістки про все отсе вельми вразили Тосю. Вона спершу заняла ся їхати до Петра Петровича прохати слідства, щоб вистежити автора доносів і т. д. Але потім згодила ся з Пригарою, що ліпше покинути всі заходи.

— Нічого добродійного з того не виїде, — говорив Пригара, — тільки собак роздратуємо! А от як я завтра поїду, то вони і вгамують ся.

— І торжествувати муть! — сказала Тося: — я бачу, що їм сього саме й треба, щоб вас тут не було. Але помилять ся! Не та я тепер стала. Тепер полуди на очах нема у мене. А все таки шкода... шкода... Та не на довго-ж! — скрикнула вона, тупнувши ногою... — На першому тижню посту я буду в Варварівці.

Сумно минув останній вечір.

Раніш звичайного Тося пішла спати... Довго одначе вона не заснула. Що вона робила, що думала, що не давало їй заснути, про те відала тільки подушка її, зрошена сльозами...

Другого дня під вечір в другій класі поспішного поїзду, що йшов на Москву, сидів Пригара, а біля його Тося. В обох по твари ходила журба.

— Пишіть же, татоньку, — мовила Тося: — не забудьте про мене.

— Писати му, аби здоровє...

— Не сумуйте, то й здоровє буде...

— День то байдуже, — мовив Пригара; — роботу я собі знайду; а робота і праця не дадуть помічати самотности...

Але ніч... тепер зима; ночі довгі!... От коли тяжко буде!... Знаєш, Тосю, як тяжко самото, коли „прийде нудьга в гості, та на ніч засяде?“

— Отоді мене, мій тату, зови на пораду... — відповіла Тося, зазираючи у вічі до Пригари.

— Не прийде, доню!

— Прийду, тату! — і з сім словом вона стисла йому руку. А Пригара, поціловавши її в чоло, мовив:

— Памятай же, доню, отсе слово!

— До віку не забуду його.

Подзвонили в третє. Тося вискочила на плятформу... Поїзд рушив!...

ЧАСТИНА ТРЕТЯ.

I.

Смеркало.

Варварівський староста Прокіп Савура, попоравши товар, напоївши його, позаносивши на ніч корму, стояв собі в дворі, схилившись на ворота і дивився на улицу. На улиці нікого не видно й не чути.

„Бач, уся улица грудю взяла ся! — думав собі Прокіп. — Значить би то вже на зиму стане; а воно-б ще й рано; завтра ще тільки сьвятої Катерини, а мороз, дивись ти, який ушкварив! Наче на голодну кутю!... Рано!... Нехай би ще скотинка по степу походила; не щоб то вона й напаса ся на голій землі, та все-б таки не нудила ся біля порожніх ясел і то-б очий не нудила своїми ребрами.. Он і в нашій „Машки“ ребра аж сьвітять ся; а яка-б була з неї корова, коли-б її подержав на доброму кормі!... Зовсім охляла... Не дає Господь нам урожаю ні на хліб, ні на трави... Та й те сказати: на чому йому родити?... Сокирою перекинеш усі наші землі!... Дурні були, не послушали ся Пригари!... Добре радив... Говори-ж!... Все сподівали ся слушного часу від царя... А воно!... Ой Боже, Боже! Сподіванка та за хмарою поплила і його вбито!... Царство йому небесне!... А ми очима міряємо панський степ!... Еге, та ще того й жди, що знов набіжать сіпаки грабовати да ціновати... Науша не за горами, а за плечима.. Платить треба. Говоруха не помилує... Та й хто-б його своє подарував!... Не оплатили ся... Де його взяти: назбирали 500; а більш хоч ти тараном дави — не видавиш!... Вже-ж і я не потураю людям; сам знаю, що треба, — коли-ж

ні з чого... Ох, лихо, лихо, а ще більше буде!... Час би й вечеряти вже! Та щось Параска не кличе; мабуть не впорала ся ще коло печі“.

Прокіп подивив ся на бовдур.

„Так і є, — знов говорив він сам собі: — дим ще йде; а їсти — пробіг хочеть ся. Та вже не що робити; треба ждати“.

Савура побачив, що на тім боці улиці хтось іде попід тином.

— А се хто? Кого Бог несе? — голосно мовив Савура.

— Се я! — відповів чоловік і спинив ся.

— Чобітько?

— Еге-ж, — добрий вечір вам!

— Добрий вечір і тобі!... Де се бував?

— Та бігав же по людях, як ви казали...

— Гм, добре!... Що-ж?

— Гукав...

— Як же ти казав?

— А так, як ви міні казали...

— Щоб завтра, зараз по обіді?

— Еге-ж...

— Добре... Усі будуть?

— Повинно — усі; я на всіх гукав...

— Добре!...

Чобітько — сторож з громадської хати і хуторний розсильчик — йти хотів собі далі, але Савура спинив його, мовивши:

— Тривай трохи!... Дак кажеш: усі будуть?

— Я на всіх гукав, щоб були; а про те може хто й не прийде...

— Хіба що?... До церкви багато людей збираєть ся? — спитав староста.

— Не чув, щоб хто з людей збрав ся, а от з бабів дак і Катря Прищица піде; і Маруся Вюнixa казала, що йде...

— Нехай ідуть, на здорове їм; нехай молять ся...

Чобітько знов хотів іти; та Савура знов спинив його, кажучи:

— Гляди міні, щоб у хаті у тебе не було, наче в тій вовковні! Ти сьогодні тонив?

— Вранці трошки прокинув...

— Тепло?

— Одубіти не можна...

— Чом же до ладу не протопиш?

— Чим там його топити? Отим оберемком з'їдів, що даєте на тиждень...

— Мало, чи що тобі?... Кабана можна осмалити, а тобі мало... І де ти діваєш те топливо?

— Де-ж я його діваю?... Вже-ж не їм!...

— Їсти не їш, а за горілку до Лейби може й віднесеш...

— Нехай того на марах понесуть, хто носить громадське добро!... На що міні та горілка; не видав її!

Чобітька очевидно вразили старостині слова. Помовчавши з хвилину він мовив:

— Наче таки справді Прокопе Трохимовичу, ви й не відаєте, що я до Лейби не вхожий?... А заманеться на чарку коли-не-коли, я до двору: Говоруха — спасибіг йому, пан добрий і почаствує!...

Савура на те тільки й промовив, що:

— Гм!...

— Добра-ніч вам! — мовив Чобітько, здіймаючи шапку.

— А цить лишень!... Слухай!... Чуєш?... — спитав староста.

— Чую; дзвонить щось!...

Обидва насторчили уши.

— Якого се біса серед ночі чорт несе? — промовив Савура.

— Може станового...

— Ледві чи він; не його дзвоник; у його голоснійший... Ні, не він... А слухай, слухай: куди верне?

— Сюди...

— Сюди... Значить — хтось иньчий... Становий побіг би до Говорухи або до збірні, а сей, чуєш, на нас телінькає...

— Так і є, що на нас.

— Хтось через хутір...

— Нехай, побачимо.

Савура і Чобітько стали дожидати, щоб побачити, хто їде.

— Прокопе, де ти? — гукнула в квартиру Савуриха.

— Я тут, озьде... А що? — відповів Савура.

— Іди вечеряти, затірка на столі...

— Нехай трошки постоїть, я зараз; я не забару ся...
Ось тільки нехай пробіжить оте з дзвоником; подивлю ся, що воно таке...

— Дак швидче-ж! — промовила Савуриха і засунула квартиру.

Дзвоник все близшав. Нарешті проти Савуриних воріт зупинив ся добрий шарабан парокінь.

— Добрий вечір вам! — озвав ся панок, що сидів на шарабані.

— І вам, пане, — відповів Савура.

То був Ведмедик. Коли до його прийшов квіток та довірність Пашенківни і Пригарин лист, він не гаючись поїхав в Варварівку. Тепер прийшовши в хату, він розповів Савурі всю справу і казав завтра скликати громаду, щоб вибрала собі заступника і припоручила йому зробити купчий акт на землю.

Савура слухав і ушам своїм не ням віри.

— Та де-ж наш кутківський пан? — спитав ся Савура.

— В Петербурзі, — відповів Ведмедик.

— Коли-ж він вернетъ ся?

— Не пише.

— Так він се, чи хто иньчий заплатив за нас гроші? — питав ся Савура.

— Не скажу, — відповів Ведмедик.

— Добре... Громада буде; я оце саме на завтра і казав скликати людей; думав радити ся, що нам діяти?... Наума от-от, а у нас гроший Біг ма! Ледві-ледві на пять сотень збили ся; а останні?... Аж ось вас Бог приїс!... Спаси вас, Господи; а вже отому кутківському панови пошли, чого він сам хоче!...

Савура став перед образом і побожно тричи перехрестив ся.

Потім заходив ся розпитувати Ведмедика, як оце так стало ся, що Пашенківна згодила ся продати їм землю, коли Говоруха руками й ногами проти.

— Він притьмом зарубив собі: або нічого не продавати або продати усю Варварівку разом Німцям. Хто-ж оце їх приневолив зглянути ся на нас? Розкажіть, як воно стало ся?

Ведмедик розказав, що знав; але-ж небагацько він віддав і не віддав саме того, що кортіло Савурі. Пригара не на-

писав про се до його. Нарешті Ведмедик ще раз сказав, щоб завтра була громада в зборі і вибрала відпоручника; а він візьме з собою того відпоручника до міста і зробить там купчу. Ведмедик поїхав ночувати до Говорухи; а Чобітько пішов до своєї збірні, але по дорозі, йдучи повз хату Кирила Наумчука, єдиного на цілий хутір письменного чоловіка, що правив в хуторі за громадського писаря, зайшов до його. Вельми вже кортіло Чобітькови поділитися з ним новиною, що почув від Ведмедика. Наумчук був вислужений салдат. Чобітько переказав йому новину, додавши децицю подробиць з власної голови, Наумчук задумав ся.

— І як воно так зробило ся? — питав ся Чобітько. — Староста каже: се вона не по своїй волі і я так думаю, що не по своїй; а ви як пане писарю?

Писар глибокодушно повів навкруги очима; немов він по стінах шукав відповіді на Чобітькове питання.

— Гм! — мовив він: — коли-б ви бували по сьвітах так як я, то-б ви й розуміли діло; а то ви... — і писар зневажно махнув рукою.

— Ми, звісно, ми... — мовив сторож: — дозвольте, Кирило Павловичу, присісти, спочити: за день набігав ся, а ноги у мене не собачі; хочуть спочинку... Цілий хутір оббігав; а хутір наш не на одні гони... Чобітько сів на лаві проти печі.

Наумчук гладив свою густу темно-русяву бороду і щось думав, ходячи по хаті. Чобітько знов мовив:

— Тут воно без чогось не обійшлось... І гроші заплачено і землю беріть... Напишемо, каже, в одній бумазі, що гроші за землю заплатили; а в другій знов, що не платили... Не тямлю...

— Еге! А про мене дак тут і тямити нічого...

— Про вас!... Чому не воно!... Про вас!... Коли-б же в усіх голови були такі, як у вас, поздоров Боже вас! Ваша голова до верху розумом напхана, а наші що? Порожній горщик, та ще в нього й шербатий...

Наумчук всьміхнув ся широким ротом. Йому вельми подобала ся Чобітькова влєсливість. Він мовив:

— Темнота, ви, Опанасе... Подумай: хто кого може приневолити?...

— Звісно, хто!...

— Ото то воно і є... Один він, більш ніхто... Як я був в гвардії, так зараз і бачу, де тут саме вузлик; а ти його й не бачиш...

— Куди міні!...

— Ні-да!... — писар почав обома руками гладити бороду. — Його слово — сила; закон значить... Він скаже — а ти роби; хоч-не-хоч, а перескоч... Приміром скаже міні: „Руби голову Чобітькови!“ — повинен рубати, а Чобітько повинен слухати ся... Розумієш?

— Як не розуміти!... Коли я вас не послухаю ся, так ви, значить, мене й проженете...

— А вже-ж!...

Писар трохи помовчав. Потім і каже:

— От, тепер ти і розкинь головою, чия тут воля?

— Його сьвята воля... Сказано: без його волі і волосина з голови не впаде...

— Так... Одначе ти не все второпав?

— Може й не все! Де міні! Та й засидів ся-ж я! Час би давно... Бувайте здорові!...

Чобітько одначе не пішов ще до господи, а повернув до двору. „Може там ще що почую...“ — думав він. Його більш за все кортіло знати, як се так: „в одній бумазі стояти ме: усі гроші заплатили; а в другій — платити гроші ратамі?“ Щось, та не так! Тут би треба добре розжувати... Кутківський пан — добра душа; але-ж його нема, а веде справу Ведмедик; і Ведмедик людина, бущім би й добряча, та хто його зна!... Брехунець він; через те й правди від його не сподівай ся... Така вже в їх служба, щоб брехати.

Говоруха був вельми здивований з того, що почув від Ведмедика. Але ні єдиним словом не подав того й знаку: тільки за вечерою так якось до слова мовив, що Пащенківна не розуміє своїх інтересів.

— А про те, — додав він, — з трьох сотень десятич вона не обідніє... Звісно, лучче було-б одним заходом з Німцями на всю Варварівку!... Та що-ж — її воля... А Німці й так куплять...

Зараз по вечері Ведмедик пішов спати, а Говоруха казав зараз покликати до його Наумчука і довго ще зводив

з ним рахунки про те, які є дрібні довги і відбутки за хуторянами, що вони поодинокі не справили.

II.

Як за одну ніч виростають отруйливі грибки гадючки, так за одну ніч в головах Варварівців зросла чудна казка, що Пашенківну приневолив цар дати Варварівцям землю. Пригара, бачте, доступив ся до самого царя і розказав йому, як бідують Варварівці через те, що землі у їх мало, а мало її через те, що не дали Варварівцям повного наділу. Не дали-ж через те, що тоді, як давали хрестянам землі, „дак Варварівців хтось обдурив“... Цар почувши те від Пригари, зглянув ся на Варварівців, покликав зараз Пашенківну і каже до неї: „Так і так!... Дай Варварівцям повні наділи землю“... Змагати ся тут нікуди. Та, як почула, дак у неї і душа похолола... „Добре, — каже: — нехай беруть! Але-ж, премудрий царю! Ти, каже, по правді по щирій живеш: береш у мене, бери і в других; нехай і всі пани дають; щоб не я одна плакала ся; нехай вже кожній свашці по ковбасці“... Цар глянув на неї, тупнув ногою і каже: „Цить! Не твоє діло!... Яка довгоязика! Я й без тебе знаю, що треба... Йди собі і роби, як я кажу“. Вона й пішла. А цар тоді і схаменув ся. Думає собі: „Справді так не до гичи буде... Піде поголоска, що Варварівцям дали новий наділ, тоді і з усіх усюд полізуть мужики, скажуть: І нам подавай нові наділи... А де тієї землі взяти, окріч панів? Нігде... Або в панів бери або що хоч роби; хоч на пуп кричи.. Пани дурно не дадуть, скажуть: купи... А купила на всіх не поставиш!... Погано!... Як не погано... Пани озвірять ся, як дочують ся, тепер вони за мене, а тоді стануть проти мене... Та й мене, коли-б не так, як батька... „Спеціялісти“ зараз знайдуть ся; тільки кивни“... От хтось і порадив цареві, щоб списати такі бумаги, що наче то не наділ, а купівля; що Пашенківна-б то продала землю Варварівцям і всі гроші дістала... Так цар і звелів; але брехунці приміркували по своєму, щоб у другій бумазі списати, що Пашенківна гроший з Варварівців ще не брала; і повинні їй платити ратами... От про се останнє ні цар, ні Пригара не відають; до них і в голову така думка не прийшла... Тим то Пашенківна при-

слада нікого більш, як брехунця Ведмедика. А коли-б вона діяла так, як цар їй наказав, то-б вона припоручила сю справу Пригарі.

Отся чудна казка, немов громовиною, облетіла усю Варварівку. Коли Ведмедик прийшов на збірню, не тільки хата була повна людей, а і в сїнях трудно було протовпити ся. Громадяни повитали Ведмедика приязно. Почувши від його, що Пащенківна поквітовала їм недоплат їх і квіток доручила Пригарі, а Пригара переслав до його, громада подяковала. Хтось з громадян спитав ся:

— А де-ж той квіток?

— Ось він є у мене, — відповів Ведмедик і подав його старості. Савура розгорнув, подивив ся на його, знов згорнув і заховав за пазуху.

— Треба прочитати перед громадою, — озвав ся хтось.

— А вже-ж треба! — каже другий голос: — треба, щоб усі чули, а він його за пазуху тиче... Може то й не квіток? Може там що иньче написано...

— Читайте! Де Наумчук? Де пан писар?

— Читай, Кирило! Де ти?

Наумчук перечитав і показав, що на квітку і печатка є.

— Царська печатка?

— Яка там царська? Хіба се царське діло? — мовив Наумчук: — Се діло наше. Ми брали, вона поквітовала, от і все! З чим тут до царя!

Громадяни ще раз щиро подяковали.

Тоді Ведмедик зняв річ про землю і казав вибрати кого, щоб їхав з ним до міста зробити купчу.

Громада мовчала.

— Чого-ж мовчите? Кажіть, кого? — питав ся Савура. — Може Микиту Лисака, та ще до його Кирило нехай?

Громада мовчала. Перегодом озвав ся хтось:

— Де-ж у нас гроші за ту землю? Кажуть купчу робити... Значить ми купим... У людей воно так: хто купує, то гроші платить; а ми не платили...

— Може хто за нас заплатив?

— Може, та хто? Хіба той зпід купини?

— Придерж свого язика! — гримнув Савура.

— Та чим ми й заплатимо стільки грошей?!

— Се-ж ціла ковбаня... Три сотні десяти... Скільки се гроший?

— Кирило! Кажі, скільки?

Замість Наумчука відповів Ведмедик:

— Вісімнадцять тисячів!

— І ги! Мати Божа! — гукнула уся громада: — та такої сили ми й не вимовимо!

Ведмедик розповів, що гроший стільки зараз не треба; а сплачувати муть вони ратами — девять років. В купчій напишуть, бо так треба, що всі гроші заплачені...

— Хто-ж їх платив, коли ми не платили? — питав ся знов Клима Патьоха.

Ведмедик з'ясував, як се робить ся. Громада мовчала. Знов Савура озвав ся:

— Чого-ж мовчите? Кажіть, кого?

— Та нехай же так і буде: Лисак та Наумчук, — промовив старий Белебень.

— Тривайте, діду! Не хапайтесь з Лисаком, поспіємо ще, — мовив Клима.

— А кого-ж по твоєму? — питав ся Савура.

— По моєму?... По моєму — дак нікого! От, кого...

— Як нікого?

— Так, нікого не треба! Подождемо...

— Чого?

— Я вже знаю, чого...

— Отакої! Кажі, щоб всі ми знали! — мовив Лисак.

— Що тут казати! Самі знаєте, як се воно так. Купили — гроший не платили; а там знов: купили і заплатили — і вдруге плати ратами... Чудно! — говорив Мирон Трашко.

— Справді чудно! — озвалось кілька голосів.

Ведмедик знов взяв ся товкмачити справу.

— Се ви так, кажете, пане! — мовив Наумчук; — о от, як скаже нам кутківський пан; а його ми й не чули... Де він у Бога?

— Хіба ти, Кирило, оглух; не чуєш, що він в Петербурзі! — відповів Белебень.

— Хто його зна, де він? — озвав ся Мирон: — хто каже в Петербурзі, а хто каже — погнав ся жінку доганяти... Треба подождати...

— Ой, глядіть, люди, добре! — напучував Лисак, — щоб те жданнє випадком нам не випало. Ти, Мироне, ще без штанів тоді бігав, як ми так само стояли не брати повних наділів; підождати царського слушного часу, та от і дождали ся, що й стріхи пооб'їдали. Ждати!... А чого його ждати?... Самі не знаємо...

— Знаємо, чого ждати! Приїде Пригара, почуємо, яке там було царське слово: чи се наділи, чи купівля... От що...

— Ге! А як вона теє візьме, та й згедзгаєсь ся? — радив Белебень.

— Не можна їй згедзгати ся... Велено їй, що вона вдіє!.. Наше не втече... Повременити треба... Пригара радив нам банк, чи так, дїду Ігнате?

— Та се правда... Пригара казав: банк поможе...

Тут громада ще більш стала гомоніти в ростич: даремно і Ведмедик і Лисак і Савура доводили, що люди дурницю несуть. Їх не слухали; стояли на тому, що треба повременити і що „тепер вже не втече“.

Ведмедик дивовав ся; але не тямив, з якої причини громада пручаєть ся й не хоче вибрати відпоручника, щоб зробити купчу?

Нарешті инчі стали згоджувати ся, щоб зробити купчу, а контракту про оплат ратами: „Не треба, не треба!“

Тим часом прийшов Говоруха і він дивовав ся.

— Земля від нас не втече, — гомонів більш за всіх низенький рудий чоловічок Мирон Трашко. — Се я запевне знаю, що не втече! Чого нам спішити? На озим землю ми побрали, поорали, засіяли і половину грошей за неї заплатили... Як же тепер з нею буде?... Хто нам за те гроші верне?...

— Які гроші? — спитали ся в один голос Лисак, Савура, Дзюба і Белебень. — Чи ти, Мироне, не здурів оце справді?!... Що ти вернеш? Які гроші?

— Не „які“; а ті, що ми заплатили!... Земля значить наша і була; тільки що її нам не давали... Тепер значить велено нам вернути нашу землю... Ну, верніть і гроші, та ще з процентом?... От воно як...

— А вже-ж так! Мирон правду каже... — озвало ся кілька голосів.

— Дурницю ти верзеш, Мироне! — суворо промовив староста: — людей баламутиш...

— Я правду кажу. Коли-б земля не наша, то-б її не велено нам вертати! Пащенківна не згодила ся-б так з доброго дива за спасибіг віддати таку силу землі... Чому вона досі сего не зробила? Еге, та ще шкури з нас дерли; а тепер — бач!... Ні, так не можна!... Велено землю вернути і вертай, а вона, бач, лукава душа, контракт вигадала, рати...

— Не вона вигадала, а брехунці... — відповіли голоси Трашкови.

— Контракту не робити, кажу я і за аренду не платити, — радив Трашко.

— Як то так? Не платити за аренду? Се ще що? — озвав ся Говоруха?

— Не платити, та й годі!

— Не платити, не платити...

— Люди добрі, ви бунтуєте? Біда буде! — озвав ся знов Говоруха, побачивши, що казка про царський приказ перейшла вже за ті межі, на яких, по думці Говорухи, повинна була зупинити ся і стати.

Громада більш та більш переймала ся агітацією, що „земля наша“ і що цар звелів вернути Варварівцям землю, а Пащенківна хоче їх обдурити і прислала брехунця, щоб спутав їх контрактом.

— Коли-б се неправда була, то-б вона припоручила діло Пригарі... — гомоніла громада.

Ведмедик бачив, що тут вже нічого йому не вдіяти. На лихо він вельми мало знав Варварівців; вони його ще менш знали. Йому очевидно було, що хтось то кинув іскру баламутства; та не вгадати, хто і яку саме іскру. Бачив Ведмедик, що нічого далі усовіщувати громаду, а треба якихсь таких заходів ужити, щоб хоч не розгоріла ся та дурна іскра, та не накоїла великої пожежі. Він вхопив ся за те, що громада встоює, щоб подождати, заким приїде Пригара... З тим він і поїхав... А Говорусі здавало ся, що громада „поганим духом почала дихати“.

Говоруха покрутив носом. Казав Наумченкови, щоб у вечері навідав ся до його „кінчати рахунки“ і поїхав до господи. А громада довго ще не розходила ся. Довго гомоніли люди; довго сварили ся: одні раділи, що Пригара заступив ся за

них, доступив ся до самого царя, розказав йому все по правді і „втер Пащенківні носа“.

— Похоже воно на те, що тепер і не одній Пащенківні утнуть носа! — просторікував Мирон.

— А кому-ж ще?

— Гм, кому! — промовив він, насовуючи на чоло шапку. — Хіба мало таких, як вона! Їх хоч греблю гати! — і повагом пішов з хати.

Старійші люди не приставали на такі речі; журливо хитали вони головами та міркували: „Яка оце чортяка збаламутила людий? Добре, коли воно справді так, як Трашко плеще, а як ні? Тоді що? Пащенківна розгніваєть ся і пропаде вся справа! Лихо, морока, та й годі! І сюди горяче і туди боляче“...

Вже примерком розійшла ся громада, перенявшись тією думкою, що „якось воно то буде“! Земля не втече; ціновати і грабовати вже не будуть за недоплат в економію. Пащенківна те, спасибіг Пригарі, поквітовала... Значить: можна з землею повременити... Тепер зима; все одно: ні орати, ні сіяти до весни не можна... До весни земля нігде не дінеть ся... А там — якось воно буде...

III.

Журливі думки обгорнули Пригару, коли він, сидячи в вагоні, почув серед проїзжих свою самотність. „Не радощі ждуть мене в хуторі, — думав він; — потягнеть ся життя сумне, тяжке; скорботне життя самотою!... Робота!... Ба, — робота займе руки, голову; а яку роботу даси серцю, душі, — таку роботу, щó-б розігнала тугу самотности? Добре було в столиці: там стільки нового, не виданого; воно займало його; не давало йому думати про свою самотність... Там Тося розважила його; вона розганяла його тугу, а що буде в хуторі?...“

Хутір... не тільки хутір, а душа й серце його опустіли... Перед очима у Пригарі знов встало усе минуле його життя. Перед ним стояла його Ольга; та Ольга, що кохав він більш за все на світі і що більш за всіх на світі скривдила його, зневажила, зрадила... Гайченко... Гайченко спустив велику завісу, щó роз'єднала їх душі... Пригарі знов стало гірко-пре-

гірко на серці... Він аж очі заплющив і став силковати ся підняти в думках ту завісу... Він її підняв... Що-ж? Перед ним стояла Госина душа, і йому здало ся, що вона прожогом лине до його душі... От вона прилетіла... От обидві їх душі з'єднали ся, злили ся так, як огонь зливаєть ся з тихим полум'ям!...

Пригара закрив очі рукою і зітхнув. Його почав брати гіркий жаль, що він поїхав з столиці, що не послухав ся Госі і не лишив ся у неї „хоч через Різдво“.

„Що я робити му там в хуторі зимою?... Там і без мене усе буде гаразд... Дурень я... А Тося!... Там її знов зібють з стежки!... Стрілківна, Семиділка знов обилуताють її павутинням дрібного життя егоїстичного...“

Так думав Пригара до самого хутора і не хотів признати ся, властиво не хотів сам себе спитати: чи нема ще иньчої якої причини, що тягне його до Пащенківни?...

В хуторі у Пригари дійсне усе було гаразд. Але-ж в день приїзду Пригару збентежила звістка про Варварівців, коли прикажчик його Арсен Дратва розповів йому про те, як Варварівці не схотіли робити купчої і контракту.

Арсен Дратва був парубок літ 25, сирота з сусіднього села Чугайки. Пригара взяв його і другого сироту безбаченка Трохима Шляху ще підлітками. Що сам, а що помогли йому жінка та доня, навчив їх читати, писати; давав їм читати чимало книжок; ще більш того зимою, довгими вечерами сам читав з ними книжки і балакав. І от за кілька літ доброї праці його коло освіти і розвитку Арсена і Трохима, він зробив їх людьми стільки тямущими, що вони стали не тільки помічниками його в хозяйстві, але й добрими розмовниками. Арсен і Трохим стали свідомими Українцями; вони думали Пригариними думками в справах громадських; вони жили його бажаннем в справах народно-національних; вони тужили про народню темноту і вбожество; вони тямали, де і що болить в народа, і чим можна, коли не зовсім, вигоїти недуг маси, так хоч швидче вгамовати болячку.

І от тепер, коли Арсен висловив Пригарі свої думки про змагання Варварівців, Пригара зовсім поняв йому віри, що спричинив ся тут ніхто більш, як Говоруха. Потайно поза плечима, через Трашка та через Наумченка пустив він між людьми баламутну колотнечу.

— Та не зважив, бачте, Говоруха добре, — говорив Арсен, — що вийде з тієї колотнечі: він гадав, що доки збаламучені хуторяни воловодити муть ся, він тим часом настреньчить проти них Пашенківну, впевнить її продати усю Варварівку Німцям; заробить за те собі у Німців тисяч п'ятнадцять, та тоді й бувай здоров... Він, бачте, вже приторговав собі земельку десь отам біля Дону; там, кажуть, добра залежа камяного вугілля... От, куди він квапить ся... А тим часом з Варварівки покотила ся й по иньчих людях чутка, що цар звелів панам, щоб давали з доброї волі хрестянам нові наділи; а коли не дадуть, дак буде нова різка землі. От вже вчора цілий день бігав тут земський начальник, та розпитував ся: хто пустив отсю баламутню гутірку?

Пригара слухав і чухав за ухом.

— Погано, Арсене!... З сього може вийти нивідь яка колотнеча! Кликни завтра до мене Савуру, та ще декого з Варварівців...

Арсен трохи скривив ся, і подумавши мовив:

— На мою думку не треба-б їх сюди кликати... Знаєте: не вгадати, на чому спинить ся отся колотнеча!... Вона може розрости ся, а Говоруха тямить, що ви не сприяєте його заходам продати Варварівку Німцям... От, коли-б він не пустив ще иньчої чутки: що ви, приїхавши, кликали до себе Варварівців, та й побаламутили їх, розказавши, що ви справді були у царя і благали його за хрестян...

Пригара замислив ся.

На такі добутки з своїх заходів про хуторян, він ніколи не сподівав ся. Він не нарікав на Варварівців: він тямив, що серед страшенно темного і з'убоженного люду дуже легко приймаєть ся усяка вісенїтниця, аби вона хоч на макове зернятко блиснула хоч на єдину хвилиночку чимсь похожим на промінь полекшання тяжкого життя. Не дивовало Пригару тепер і те недовіре, що показали Варварівці до Ведмедика, раз під впливом казки, а вдруге те, що Ведмедик, яко адвокат, вже єдине через те — „брехунець“, а брехунцям не можна яти віри: „бо вони з панями одним духом димуть“. Пригара зрозумів, що й він зробив невеличку помилку: ліпше-б було, коли-б довіренность на продаж землі Пашенківна послала Говорусі або Дратві... Але-ж головну причину отсеїї, зовсім несподіваної притчи, Пригара вбачав ні в чому більш,

як в тій роботі, що за останні десять років справляла реакція усіма заходами, щоб роз'єднати народ з інтелігенцією. Народ ніколи не няв віри ні „панам“, уважаючи за „пана“ кожного, хто не в свитці, ні начальству. Начальства він боявся, „панів“ — стеріг ся. По скасованню кріпацтва та безодня, що лежала між народом і інтелігенцією, почала була потрошку меншати: засипала її потроху земська автономія, нові суди; більш ті мирові судді, що вживали з народом народньої мови; а більш за все сприяла поменшанню безодні недовіря книжка, писана народньою мовою і уживанне хоч невеличкою частиною інтелігентних людей народньої мови. Все те реакція або звівечила або перекрутила. Ще з кінця років 70-их українська книжка стала зникати; замість доброї книжки української, опановало „дозволене цензурою“ сьміттє; шкільні учителі, залякані своїм начальством, стали жхати ся української книжки часом більш, ніж того вимагало начальство. Вони стали цурати ся народньої мови, навіть в розмові, не в школі. Знайшла ся між ними велика сила таких страхополохів, що взяли ся мордовати по школах дітей, щоб „не чути було у них хахлацького акценту“. Народови не можна було через те переняти ся довірем до такого шкільного учителя... А потім нова реформа вигнала і з судів і з земства і мужика гласного і мужика присяжного засідателя. Нарешті — мирових суддів скасовано; народив ся земський начальник. отсей властивий сіяч ростячі і недовіря між інтелігенцією і народом... Він, укупі з попом, з страхополохливим шкільним учителем, укупі з тією „інтелігенцією“, що цурасть ся рідної народньої мови, вони гуртом, непомітно помагаючи один одному, збили мужика з стежки і загнали його в такі нетри непроглядної темноти, що він цілком не тямить, кому няти віри; не йме її нікому, хто не в свитці, та більш того, що й сам не йме віри.

Згадуючи отсе все, Пригара не дивовав ся, а тільки тужив над пригодою у Варварівці з Ведмедиком. „Мене, — думав він, — от який вже довгий час знають Варварівці; знають, що я зроду-віку нічого лихого не заподівав нікому з них; а про те і на мене часом озирають ся! Дивовати ся тут нічого... Одначе треба вельми обережно...

Порадившись ще з Арсеном, він став на тому, щоб не кликати до себе Варварівців і самому до них не їздити, а по-

бачити ся перш за все з земським начальником; розпитати ся у його, навіть порадити ся з ним і ужити усіх добрих заходів, щоб знівечити дурну чутку, пущену про те, що цар звелів Пашенківні наділити Варварівцям землю. Нарешті, всіма силами пильновати, щоб Варварівці образумили ся; кинули дурну думку і вибрали відпоручників зробити купчу і контракт. Пригара тямив, що Пашенківна згодилась би не робити контракту, бо все одно — землю подарувала вона; але тепер сього не можна; контракт хоч для форми, а неминуче треба; бо інакше і Варварівці і нинчі селяни цілком тоді будуть певні, що дійсне цар звелів панам давати хрестянам нові землі, „ніби то продавати“ і задля такої „омани робити не уставні грамоти, як було за першого наділу, а купчі...“

Під впливом отаких звісток про Варварівців, під впливом думок пережитих в дорозі, у Пригари знов прокинув ся скептицизм; знов заговорила непевність про вдачу в його заходах; знов почала його гризти стара думка, „що йому так вже на роду написано: не зазнати ні в чому вдачі до самого краю; завжди тобі на дорозі зустрінеть ся якась пригода, що не дасть так, як ти задумав, так, як треба довести діло до кінця... Просто фатум якесь висить над моїми вчинками“, — думав собі Пригара. А тим часом лаштовав ся їхати до земського начальника; бо гаятись було ніколи. Земський розповів йому майже те саме, що й Арсен і додав, що хоч як він не пильновав, а досі йому не поталанило дійти: хто першим пустив гутірку, хто збаламутив людей?

— Та в сьому разі, — мовив він, — я маю надію, що міні допоможе Говоруха; він спроквола по нитці добереть ся до голки.

Пригара на те нічого не відповів, тільки подумав собі: чи не вийде з сієї запомоги щось похуже на те, як лисиця стерегла, щоб ніхто не крав курий. А коли земський почав ганьбити варварівських мужиків, Пригара мовив:

— Не такі вони лиходії, як ви кажете; усе лихо коїть темнота їх, а через те й недовіре їх. Нікому вони не ймуть віри.

— Як нікому? На вашу думку, дак і міні вони не ймуть віри?

— Вони вас боять ся...

Земський зрадів і мовив:

— Ото й добре. що боять ся! Так і треба, щоб мужик і духу начальства бояв ся!... Де страх, там і Бог!... Я завтра поїду знов у Варварівку і звелю, щоб вони при міні вибрали повірених і післали зробити купчу і контракт. Вони дурні; так не можна ж їм потурати. Яко земський начальник я повинен дбати про їх користь.

Пригара злякав ся висловленої земським думки приневолити Варварівців і він бояв ся, що приневольованнє попусе і справу і добрі стосунки його з хуторянами; кине на його тїнь; Варварівці можуть зневірити ся до його; а се і буде саме те, чого треба Говорусі. Але не висловлючи перед земським своїх думок, він став радити ся з ним: чи не лїпше буде, щоб спершу він, Пригара, покликав до себе декого з Варварівців, перебалакав з ними, а там через день, чи що — сам поїде до їх в хутір, і вже коли не встигне умовити їх, дак просто або покинути справу зовсім або спинити ся з нею до слушного часу.

— Добре, — відповів земський; — але довго не можна діла воловодити; бо гутірка пішла вже по околиці... Треба швидче, треба безпремінно, щоб Варварівці підписали контракт.

— А я гадаю, — мовив Пригара, — коли не підпишуть з доброї волі, розуміючи свою користь, так лїпше не неволити їх. Я тим часом зайду з другого боку: чи не лїпше їх привернуть до позики з банку...

Земський подумав: в голові його була одна думка: ужити всіх заходів, щоб швидче „вибити з дурної голови мужика дурні думки, що цар загадав Пашенківні подаровати землю хрестянам. Коли-б, думав він, діло йшло про саму тільки Варварівку, так би байдуже; ще-б і добре було, що хрестяни такої думки, а то-ж — покотить ся гутірка скрізь!...

І в голові земського зросла ціла соціялістична ворохобня; хрестяни по цілій Росії іменем царя приневольують панів віддавати їм землі! Піде нова Пугачівщина!...

У земського аж волосе на голові дибом стало.

Умовили ся ждати десять день, а тоді побачимо...

— Треба доложити усіх сил, щоб швидче вїсти отсю кашу, що ви наварили, — додав він прощаючись з Пригарою.

— Я? — спитав ся Пригара голосом і здивованим і стревоженим.

— Більш ніхто! Через вас Варварівці стали неслухняні!... Управителя нехтують... Хто, як не ви, підбадьорили їх, не давши поціновати ото в осени?... Го? Ну, от вам і є!.. Тепер самі бачите: мужик наш ще не доріс до того, щоб тямити добродійні вчинки! Та коли хочте... І ніяково було дворянину заступати ся за мужика проти свого-ж таки брата дворянина...

Пригара став говорити, що заступництво його викликала сама тільки гуманність...

— Ба, наче я сього сам не розумію! — перебив його земський: — але-ж иньчі люди не так подивили ся на ваше заступництво... Побачили тут антідворянську, навіть соціалістичну тенденцію... Коли-б знаєте, не я... А то я так і губернаторови написав, що в основі вашого заступництва, опріч гуманности, жадної тенденції не було...

Огидливість, якої налила в душу до Пригари отся розповідка земського, зробила його неспроможним дальше розмовляти; він бояв ся за себе: часом не стане здержливости... Він швидче попрощав ся і рушив до господи.

IV.

Сумні думки обгорнули і охмарили Пригару.

„От і роби і працюй! — думав він: — ти побиваєш ся, як лучше, а виходить!... Сказано: так тобі на роду написано... Мабуть, чи не покинуть міні отсю справу?... Тепер міні ясно, наче в день, який кудий рве ту греблю, що взяв ся я насипати... Ясно, та що з того! Він тебе рве, а ти його не втнеш. Арсен правду каже, що доки Говоруха буде в Варварівці, доти Варварівцям добра не знати... Хіба написати до Тосі?... Вона послухаєть ся, прожене його; але-ж він в'їдлива людина, листком прилигне до мене і гризти ме всякими доносами, і... загризе... Хіба у нас довго?... Ми „въ положеніи усиленной охраны...“, — скаже губернатор, щоб я вїхав „съ предѣловъ ввѣренной ему губерніи“ і квіт... — нічого не вдієш... А тут ще й отся, як каже земський, „каша“, і я-б то її заварив... Як з неї вискочити? Прямо не тямлю... Покинути?...“ У Пригари аж комахи забігали під сорочкою з сієї думки.

„Як же можна! — говорив він перегодом сам собі на думці: — викликав „духа“ та й злякав ся! Утікати, ховати ся тоді саме, коли вступили воювати тебе ті темні сили, що гноблять народ!... Ні, се недостойно честного чоловіка!...“

„А ти-ж хіба не кляв ся, не присягав ся служити народови, спокутовати свої гріхи, душу свою положити за народ? — шентав хтось незримий Пригарі в ухо. Чого-ж тепер вагаєш ся?! Боротьби злякав ся? Хіба без боротьби зникне дух тьми і неволі?... Борись до краю; борись, доки сили є!...“

А в друге ухо хтось другий незримий нагадував йому доноси, „положення обь усиленной охранѣ“, тюрму, заслання...

„Овва!... Не страшно — аби було за що!... Хіба не однакового, чи тут полягти, чи де в Сибірі; чи на рік раніше, чи пізійше; все одно!... Мого віку на одні гоні!...“

„Брехня! — говорив хтось третій. — Для тебе, нехай і все одно; але для діла не одно!... Живучи в рідному краю, нехай за останній свій вік, ти зробиш що для загального діла хоч на одну краплю, так на що-ж кидати і ту краплю?... З крапель складуєть ся маса води і в хмарах і в океані... Годі колонізувати Українцям чужину!... Українці для України. Кожен Українець повинен пильновати про те, щоб жити на Україні і працювати задля України... Хіба не сором, хіба не гріх, хіба не злочин діють оті Українці, що кидають рідний край і йдуть в чужину служити?... Сором, великий сором усім отим свідомим і несвідомим зрадникам, що пролазили ся з України на всякі посади в Петербурзі, в Москві, в Варшаві, в Ризі, в Тифлісі, в Ташкенті... Не вже їм не було-б роботи і заробітку на рідній землі?... Гидко!...“

Пригара підбадьорувавсь. Надія на велику силу світу, правди, поступу; на силу виховання морального „хоч не тепер, дак в четвер“, розігнала його хмарні думки. Ще більш почув він себе жвавим і бадьорим, коли, вернувшись на хутір, застав кілька чоловіка Варварівців.

Варварівці, скоро прочули, що Пригара вернув ся з подорожі, зараз вирядили до його людей подякувати за його піклування про них.

— Еге, дякуєте! — мовив Пригара до них. — Спасибіг вам! Добре подякували! Колотнечу розвели на цілу околицю... Чи не подурили ви?

- Говоріть же, пане: прямо — подурили...
- І який вас гедз укусив?
- Хуторяни мовчали.
- Кажіть, що спричинило ся, що ви цураєтесь землі? Гольцем голі, босі, злиденні тому, що землі мало; дають вам землю, а ви цураєтесь її, наче чорт ладану. Чисто подурили!... — дорікав Пригара.
- Ми землі не цураємось; а так воно вийшло...
- Як?
- Так, що нам виходить, не треба платити за землю...
- Чому?
- Хуторяни по правді по щирій признали ся.
- Хто-ж се вас напутив так?
- Варварівці мовчали.
- Перегодом озвав ся Мартин Орлюк:
- Ніхто нас ненапучував; так самі ми...
- Пригара пильно глянув йому в вічі і мовив:
- І тобі, Мартине, не сором брехати?
- Мартин почервонів і мовчки дивив ся на підлогу.
- Гай, гай! — мовив Пригара, докірливо хитаючи головою.
- Усім хуторянам стало ніяково.
- Справді, Мартине, — озвав ся Микита Лисак: — не гаразд робиш!... Пан, поздоров його Боже, до нас по щирости; се-ж не те, що земський; йому треба правду казати!... Бачте, пане, оце якось прибігав до нас земський; увесь хутір стенив, усе тее допитував ся: з кого першого почала ся гутірка? Ну, люди наші, наче затаїли ся, не признали ся; а вам мусимо правду сказати. Наумчук з Трашком та з Чобітьком збаламутили людей...
- А їх же хто збаламутив?
- Їх?... Гм!... Хтось то та збаламутив...
- Та вже-ж ніхто більш, як не чарка панської горілки... — додав Дзюба.
- Та вже доводьте до краю, коли почали, — мовив Орлюк: — звістно, хто... Чобітько признав ся, як воно було... Говоруха, каже...
- Пригара розповів їм, як воно дійсне було і дивовав ся, що хуторяни вважають Пащенківну неприхильною до них.
- Стали пити чай. Випили по чарці, по другій; бесіда

пішла ще ширіше. Нарешті старий Микита подивився шильно на Пригара і спитався:

— А скажіть таки, паночку, по правді: страшно перед царем?

Пригара зареготався.

— Я-ж перед ним не був...

— Не були-б то?...

— От вам хрест святий!...

— Годі, годі!... Ми й без хреста ймемо вам віри... Люди, значить, брешуть... Коли так, дак значить Пашенківна з власної волі продає нам землю?...

— А то-ж як? Хіба можна кого на се примусити? — питався Пригара.

— Хто його зна!... Звістно, коли моя земля, дак не можна... Я їй хозяйн, більш ніхто...

— То то-ж... Так і Пашенківна, — мовив Пригара і знов почав доводити, що він у царя й не думав бути, що Пашенківна до них не ворог і жичить їм добра. На сам кінець Пригара додав:

— Ото-ж вернувшись до господи, перекажіть своїм хуторянам усе, що чули тут; та й поміркуюте собі: чи купувати землю вам, чи й без неї обійдетесь. На се воля ваша: силовати ніхто не силює. Коли ваша згода, виберіть кого підписати кунчу і контракт. А не хочете — й не треба: я так і напишу до Пашенківни... Але-ж не жалуйте потім, коли вона продасть Варварівку кому ниньчому...

— Не продасть вона її, пане, — мовив Дзюба.

— Чому не продасть?

— Наче ви не знаєте, чому?... Нікому купити.

— Німці зараз куплять...

— Німцям не можна купувати...

— Чому? — з'умився Пригара.

— Буцім ви й не чули? Цар заборонив... Сказав: не сьмії! То землі моїх мужиків...

— Дак жиди куплять! — жартовав вже Пригара.

— Жиди!! Жидам і поготів не купити! Жидам давно заборонено; ще з того часу, як їх били! А тепер є знов чутка, що велено усім жидам переселяти ся від нас аж на другий край сьвіта... Дак на що жидам у нас купувати землі?...

— Хто-ж до вас оці брехні позаносив? — допитував ся Пригара.

— Скрізь, пане, така чутка кружає! Он знов якийсь Романча в Таганрозі, дак закликає людей на якісь нові землі... Каже, що цар припоручив йому роздавати мужикам дурно ті землі... З Нехворощі пішли вже три чоловіки до того Романчи, щоб показав, де саме ті землі... Тоді-б то підуть роздивляти ся, та коли добра земля, то й благослови Господи!...

— Так, значить, — мовив Пригара, — і вам не треба землі в Варварівці? Романча дасть?

— Ні, ні, ми сього не кажемо; ми на Романчу не вповаємо...

— Ваша воля, люди добрі, а я ждати му цілий тиждень, що ви скажете... Думайте, міркуйте! От тоді, як були наділи, ви не послухали ся мене; не взяли повних наділів, та й зазнали з того лиха... Глядіть же, щоб вдруге не зробили ще гірше. Я щиро раджу вам; а про те ваша воля!... Памятайте: є каятє, та нема вороття...

V.

Минуло два тижні. Справа з Варварівцями дійшла до краю. Пригара радів.

„От таки поталанило міні, — думав він: — хоч одно діло вести до доброго кінця... Тепер Бог на поміч далі...“

І він мірковав, сидячи самотою в довгі ночі зимові в своєму кабінеті, що діяти далі? З чого починати? Думка: спорудити в своєму хуторі добру хліборобську школу на три, чи на чотири класи, не виходила у його з голови. Але коли він списав статут школи і зраховав потрібні на неї видатки, він запевнив ся, що коштами з самого тільки його хутора не можна удержати школу: до них треба ще додавати річно кілька тисячів. Де-ж їх взяти? Єдина надія на земство. Але чи пристане земство до його думок? Чи захоче вона, щоб доки він жити ме, школа була під його доглядом і кермою яко фундатора і куратора?

„В земстві нашому — думав Пригара — і перше не було щирої прихильности до діла; більш того, що тільки язиками клепали та устами вболівали про темноту і вбожество мужика. Позитивної роботи на сій ниві завжди бракувало.“

А тепер після реформи в земстві буяє дух пансько-бюрократичний. А про те треба поспробувати! Коли не буде вдачі з земством, вдаюся тоді до міністерства „Государственныхъ Имуществъ“, отак, як Майнова зробила в Щаснівці... Попробую... Але-ж зібрання земства ще вельми далеко; доки що буду бачити ся і балакати му про сю справу де з ким з видатніших земців...“

Пригара сховав в шухлядку свої проєкти школи хліборобської в Кутку.

Він взяв ся до думки про „місіонарів“.

„Школа — школою, — думав він, — але живе слово, приклад і привід мають ще більшу вагу. Треба, щоб з народа виходили народні „апостоли“. Треба, щоб се були люди освічені, розвинені, свідомі свого національно-народного я; але щоб вони не відрізняли ся нічим иньчим від маси. Жили з нею, працювали з нею, захочували її до ліпшого ладу і власним прикладом показували, в чому і як треба робити поліпшення. Треба, щоб вони були такими-ж самими хліборобами; інтелігентними хліборобами в свитках. От приміром таких би людей, як Арсен та Іван Шляга: хоч би по одному в село. Посадить би Арсена в Варварівці, а Івана в Нехворощі, вони-б там і апостольствували... Що-ж, купити їм там землі, оселити, та й нехай з Богом!... На се знов треба гроші... Де-ж їх взяти тих грошей, коли я віддам хутір на школу?...“

І в Пригариній голові заходили ся бороти ся думки та рахунки, коли і де буде більш користі з його хутора: чи тоді, коли хутір його піде під школу? Чи тоді, як він доходить з свого хутора повертати ме на запомогу „апостолам“?

„Ба, а де-ж наберемо тих людей на місіонерство? Паничів, отих з голосним піднебінням, та з рожевими пухлявими долонями міні не треба... Арсен та Іван... От і всі!... Ну, ще от на ту весну вернуть ся з солдатів ще два моїх годованці Мусій Верба та Гордій Лагун: вони те-ж не згірш за Арсена; та доки що можна їх ще подержати з рік на хуторі, порозумійшають, міцніш загартують ся... Але-ж, як тоді з школою? На першу запомогу „апостолови“, щоб його охаживувати та окукобити де на селі, треба, щоб найменш 1.000 карбованців... Гроші великі... Хіба коли-б ще хто з людей заміжних пристав до мене та гуртом би!... Ну, тоді иньча річ!... Дак от і не пригадаеш собі такої людини... Мало у нас

людей, а ще менш віри в нестеменну силу нашої ідеї!... Ділантизм тільки!... Чом би на пр. кожній з видатніших наших труп, от як Кропивницького, Садовського з Заньковецькою і ин., чом би їм не можна річно давати по одному спектаклю от на такі справи?!... Гроший з двох спектаклів в Одесі або в Харкові, чи що досить би було вирядити і охазяйнувати одного „місіонара“... Та де!... Се мрія, мрія!... Ліпше про се й не гадати; а то тільки сам собі жалю задаси...“ Пригара розпучливо махнув рукою і промовив:

— „Треба миром, громадою обух спалить...“ Та де-ж та громада??... Де вона?...

Минуло ще кілька день. Прийшли Різдвяні Свята.

Раз якось у вечері Пригара, сидячи з Арсеном та з Іваном, зняв бесіду про „місіонарство“, про Варварівку — яко перший ступінь, з якого треба і зручійш за все починати.

— Се все добре, — мовив Арсен: — але міні здасть ся, ще-б ліпше було, коли-б в селі посадовити таких людей шкільними учителями та наділити їх землею, щоб вони були тямущі в хліборобстві, самі орали і сіяли. От би вони в школі вчили дівчорі з книжок; а за школою і дорослі люди вчили ся-б з їх прикладу...

— Добре кажеш, Арсене; але-ж учителю, бач, річ небезпечна: набіжить інспектор...

— Дарма, нехай набігає. Тямущий учитель знати ме, де слизько... А вже коли бояти ся інспектора, так ще гірш треба бояти ся мужикови урядника, станового, земського... Набіжить, скаже: чого в тебе люди збирають ся? Зараз піде приздра...

— Нехай собі йде, — відповів Шляга; — а що він міні вдіє? Нічого; а вчителя інспектор зараз, аби прочув яку найдурнійшу гутірку про його — або прожене зовсім або переведе куди в иньче село. Ні, мужикови безпечнійше. Он чули ви, що стало ся в Леліївці перед пушаннем? Жила там учительшина сестра: люди її полюбили; молодіж збирала ся до неї по неділях. Вона їм книжки читала; такі цензурні книжки; ніколи ніже єдиного слова не промовила не цензурного... Хтось узяв та й пустив гутірку, що вона штундова і розводить штунду... Прибігає туди якийсь попівський місіонар Шпаков і ну скликати бабів та вишитувати: „Яку штунду розводить Гаманівна?“ Баби дивують ся: ми, кажуть, з роду

й не чули про се. Він тоді до попа, до дяка: чи вона ходить до церкви, чи говіє, чи не їсть у піст'мясо? Чи не баламутить людей проти Бога та проти царя?... Нарешті кличе її саму. Вона дівчина проста, молода і вродлива. Він до неї: чом ти замуж не йдеш? Та з'умила ся; але швидко справила ся та замість відповіді, питає у його: „А тобі яке діло?“ Він як гримне: „Як ти сьмієш на мене „тикати“?! Ти штундова!“ А вона: „Я така, як і ти штундовий...“ Він трошки помякшав, перейшов на *ви* і каже: „Вам треба дбати про жениха, а не про те, щоб книжками дівчат баламутити...“ Поїхав... А через тиждень учительку в друге село... На що у неї, бачте, сестра живе... От ти і учительюй...

— Без притичини нігде не обійдеш ся; а про те я охотнійше-б взяв ся до учительства, — мовив Арсен.

Пригара вхопив ся за се слово і мовив:

— Так що-ж, Арсене, в час добрий починай! Я певен, що Пашенківна дасть землю і школу збудує...

Арсен похитав головою.

— Що? Арсене!

— Те, що доки в Варварівці сидіти ме Говоруха, доти там нічого доброго не можна зробити: перша річ, треба його спекати ся.

Пригарі й самому так здавало ся, одначе він спитав у Арсена:

— Яка шкода з Говорухи?

— Та він, — відповіли в один голос розмовники його, — усьому лиху привідця: він пустив усі оті дурні гутірки, щоб не дати хуторянам придбати землю; він приятель земського; він його шепотинник...

— Але-ж, Арсене, ти пішов би учителювати в Варварівці? — спитав Пригара.

— Чом не піти?... Дак же у мене ще й цензу нема.

— Цензу тобі добути не довго... — додав далі Пригара: — дак лаштуй ся! Лаштуй ся, щоб у піст стати на екзамен.. А школа в Варварівці буде.

І от з того дня Пригара з Арсеном та Іваном, що дня, справивши роботи по хозяйству, балакали про свої пляни, як треба в селі служити народови реально, як орудовати школою; як заводити громадські крамнички, позичкові каси; як поліпшувати між селянами хліборобську культуру, як гуртовати лю-

дий і спроквола, непомітно для них самих, учити їх, розвивати у них самосвідомість національну і т. ин.

Одно слово — Пригарина голова не гуляла, а через те й не знала нудьги. Нудило ся йому серце; серце чуло потребу иньчого задоволення. Серцеви треба було, воно жадало-благало иньчого корму, ніж той, яким годовав ся мозок. Доки мозок працював думками коло школи, читальні, коло міسیونарства прикладом і т. ин., — серце мовчало. Скоро мозок притомлював ся, ішов на спочин, серце зараз обзивалось, нагадувало про своє право жити своїм я... Не було, правда, у Пригари між розумом і почуттєм дисгармонії, але бракувало і тієї гармонії між ними, без якої чоловік не може працювати всіми силами повного свого суцільного я. Журба самотності серця не тільки тривожно охмарювала і хвилювала Пригару, а ще більш тривожно бентежила його споминками недавно минулого! Мучило його муками нікому незримими. Пригара ні перед ким не висловлював свого горя; та й ні перед ким було висловити його. Душа його зачинила ся, замкнула ся і тяжко боліла... Йому здавало ся, що цілий хутір так переняв ся його горем, його нещастєм, що тут усе нагадує те, що він хотів би забути, і ніщо з усього хутора не вабило його серця, не обіцяло і в будуччому спокійного, тихого спочину... Треба було чогось нового!...

Інночка обіцяла приїхати до його на ціле літо. Добре... Але коли то те буде!... Ще в маю, а тепер ще січень... Далекий ще час!... Пригара любить Інночку глибоко, загарливо; загарливо жадає приїзду її, але-ж прискорити його не можна; ні за що в світі він не відважить ся написати двох слів: „Приїзди швидче!“ Ба! Коли-б тільки він написав, вона-б усе кинула, зараз би прилинула до його. Так у неї-ж своє кубелечко; чоловік — маленька дитинка. Коли вона написала, що приїде в маю, значить — раніш не можна.

Казала й Тося, що на весні приїде... Не менш загарливо жадав Пригара і її приїзду. Він жадає, щоб вони обидві були отут, біля його; щоб він обох їх бачив, чув; на обох на їх дивив ся і теплом душ їх молодих грів свою, здавало ся йому, на віки похолоду душу і серце... І Тося і Інночка обидві вони не виходять у його з серця. А що, коли-б мусів він вибрати приїзд котрої одної? Кого-б він вибрав?... Пригара тер собі чоло рукою і не вмів дати відповіді...

„Дивочна*) річ, думав він, отся Тося...“, — і на сій думці спиняв ся. Не думав далі: чим вона така дивочна?... Він переходив до другої думки: „Тося, прощаючись, мовила, що аби він, під годину нудьги, покликав її; вона казала, що прийде до його „на пораду“, а чи прийшла-б справді?... Ледві!... То були слова ввічливости... Ну, коли-б вона була отут, в Варварівці, то ще-б може... А то далечина така... Та мабуть вона знов поринула в прежнє життє сьпівачки; бо от вже який час не пише, вже на два листи його не відповідає... Та й що-ж дивного!... Що він для неї?... А що вона і для мене?...“ — спитав ся сам себе Пригара.

Він почав ходити по сьвітлиці широкими ступнями, ніби він хотів спекати ся отьсього питання, прогнати думку про його. А думка та — гірш за в'їдливу муху, лїтала у його біля чола, вила ся, гудїла, не давала йому спокою; тревожно бентежила йому серце!...

Пригара втомив ся, сїв біля столу в кабінетї; очи його впили ся в Тосину фотографію, щб стояла проти його на столї.

VI.

Минуло ще тиждень, чи два.

У вечері одної днини Арсен, прийшовши до Пригари пити чай, мовив:

— Чи чули несподївану новину? Пашенківна приїхала! Пригару буцїм імпетом вдарило.

— Коли? — спитав він. — Звідкіль ти знаєш?... Чи не вигадка се?

— Певно, що приїхала, сьогодня вранцї. Мисюрка варварівський опе тільки що приїздив до нас...

— Чого? Де він? Поклич його! — тороплено питав ся Пригара.

— Вже назад побїг, — відповів Дратва: — Говоруха прислав його по сьвіже масло; свого, бачте, не заготовили; не сподївали ся на таких гостей, та за сьвята усе й повиїдали... А тут їй до чаю: „Дайте сьвіжого масла!...“ Дак Мисюрка казав, що чуть сьвіт приїхала; ще всі спали... Говоруха бігає, наче з печи вискочив...

*) Дивочний = дивний, дивовижний.

Пригара радів, але хвилювання радощів так обгорнуло, так збентежило його, що він і ням і не ням віри і сам не тямив, що діяти. То бігав по салі, то підбігав в кабінет до столу; брав фотографію Тосї, дивився, знов ставив її на стіл і нервово шукав чогось на столі... Сам не тямив, чого йому треба, чого він шукає... Взяв папір, перо, сїв біля столу, хотів щось писати, далі схопився:

— Ні, не треба, Арсене, — мовив він. — А що, коли-б ти впав на буланенького, та збігав у Варварівку...

— Чого?

— Довідав ся-б запевне... Може се вигадка... Може Мисюрка збрехав...

— З якої речі йому брехати! А про те добре... Я зараз збігаю.

Арсен хотів вже йти сідлати буланого.

— Ні! — спинив його Пригара; тривай, Арсене, може-б не так... Може-б ми з тобою вдвох на вороненькому в шарабані... Чи те пак який тепер шарабан... Здурів я... Снігу по коліно, а я — шарабан!... Саночками...

— Добре!... І се можна... Я зараз...

Арсен бачив, який Пригара зхвилюваний і тямив, що справді добре буде проїздити ся йому; а ніч така гарна, зорява, місячна; морозець не великий, тихо. Арсен взяв шапку. Пригара знов спинив його:

— Тривай!... Може воно чи до ладу буде... Може ніяково міні?... Може лучче ти сам?...

— Що там ніяково!... Поїдьмо, та й годі!... — відповів Арсен.

— Кажеш — нічого... Ну, добре, добре... Лаштуй, та швидче... От справді несподівано... Та чи правда се? Вона-б написала до мене перед виїздом з Петербурга; а то більш місяця ні слово... Ну, побачимо!... Лаштуйсь, Арсене, швидче!...

Арсен пішов; а Пригара чув, що йому не можна всидіти; нерви аж грають; тремтить чоловік, наче з пропасниці...

Пригара виходив вже з дому сідати в сани, як ось біля брами заголосив дзвоник; сани парокінь вїхали в двір, повернули до рундука... Через хвилину Пригара обіймав Тосю...

Аж стїни повеселїшали в Пригариних свїтлицях, коли між ними покотив ся дзвінкий, срібний Тосин голос. А вже про самого Пригару що й казати!...

— Як же так, Тося, — питався Пригара: — казала ти приїдеш в піст...

— І приїхала раніш... — перебила його Тося. — Занудилася за Варварівкою; усе покинула... Нехай вона скине ота столиця; мене від неї відвернуло...

Тося розповідала, що після першого листу Пригари, вона прирадила собі збиратися на Україну. Дала два концерти, збрала гроші, дещо попродавала, а здебільша покинула, подарувала Стрілківні...

— Я рада, що відкараскалася від неї, — мовила Тося; — останніми часами сама притомність її не давала мені спокою, дратувала мене; я не тямилася, чим себе заспокоїти, як спекатися Стрілківні... Отсе й прискорило мій приїзд до Варварівки.

Але Тося не всю правду висловила; вона почувала її сама, що властиво не Стрілківна прискорила її приїзд; а була друга сила, що тягла її серце до Варварівки; та тільки вона й самій собі не хотіла в тому признатися. Тося не була ні боязка, ні нешира; однак почувала, ніби в душі у неї сидить якийсь другий чоловік і не дає їй щиро висловляти перед Пригарою усе те, що лежить у неї на серці.

З того дня — здавалося Пригарі — увесь хутір його повеселішав, наче не той став... І не було такого дня, щоб Пригара не бачився з Тосею: коли не він приїздив у Варварівку, так Тося їхала в Куток.

Цілі дні балакали вони про свої пляни: про пляни спокутування своїх гріхів перед Україною і народом. Інколи, коли Тося приїздила в Куток, вони кликали на пораду Дратву і Шлягу і радилися вкупі з ними, найбільш про „місіонерство“ місіонерів з самого народу. — Тося дійсно жила новим життям. Надія на таке життя перейшла тепер в певність. Але, міркуючи часом на самоті, розмовляючи в ночі з подушкою, вона чула, що для повного її щастя „ще чогось бракує“... Чого-ж? От їй здавалося, що „татунь“ її не той став, наче він мінить ся, наче він підупадає на здоров'ю: щоким почали йому западати; під очима обвисли торбинки; не веселий він; знати, що він вдає тільки з себе веселого; а дійсно ходить журбою повитий; щось на душі у його є таке, що гризе його, — охмарює... Внутрішній „тато“ не той, яким він вдає себе... Що-ж за причина тому? Не вже він ще й досі

кохає Ольгу?... Кільки разів зривала ся у Тосі думка спитати його про се; але кожен раз слова замирали у неї на устах; вона жахала ся зворушити рану і завдати болю... Тося мовчала, тільки спостережала, але спостереження не давали їй жадної відповіді... „Може він за Інчкою так нудить ся, — думала собі Тося: — хоч би вона швидче приїздила... Чом же він не поділить зо мною свого суму, чи скорбот? Може-б я йому хоч трохи допомогла...“

Скоро стало на добру весняну годину, ще перед Великоднем, Тося заходила ся будувати школу: їй здавало ся, що „тато“, піклуючись запопадливо коло будовання, хоч трохи розважить той свій сум, що так глибоко ховав ся у його на дні самого серця, той сум, що ніхто не бачив, не помічав, опріч самої Тосі; та й вона більш почувала той сум, журбу серцем, ніж бачила... З виду „тато“ був веселий, говіркий, до всіх привітний, ласкавий; часом жартовав з нею, сьміяв ся; але серце Тосине чувало, що під тими жартами заховані скорботи; під тим сьміхом лежить незрима людям журбасльози...

Пригара справді запопадливо доглядав будовання школи; розміряв біля школи землю під город, під сад; але та хмарка, що зауважила у його Тося, не розходила ся; на серці у його не вяснювало ся...

VII.

Настав місяць соловіїв, квіток і кохання. Ясно-блакитний перекіт висів над Кутком. Огрійливе весняне повітря наповало землю. Земля вкрила ся розкішним зеленим килимом. З густої трави повишнали свої голівки — весняні квітки. Метелики пурхали з квітки на квітку. Розкішні грони свіжих, соковитих квіток бузку — дихали тонкими пахощами... Все говорило про радощі оновленого життя! Все дихало щастем і все навкруги ніби лаштовало ся когось повитати. Когось ждало. В третій день мая Пригара стояв біля брами; вона була навстеж відчинена. Стояв він і пильно дивив ся на дорогу, але не на ту дорогу, що веде на Варварівку...

Він ждав і визирав Інчку.

Більш години вже Пригара чатує при брамі, а Інчки нема.

„Чи не стало ся чого в дорозі?“ — мигнула в голові його тревожна непокійлива думка. „Коли-б часом коні не злякали ся чого!“ — і казав Арсенови: „Запрягай старих“. Дак ніж — не послухав ся. „Я, каже, знаю, що Інночка любить молодих, баских... Добра душа в Арсена; він щиро прихильний до мене; а Інночку любить і не сказати як...“ Пригара вийняв з кишені годинник, подивив ся і мовив собі на думці: „Затого півдня; давно-б пора приїхати... Що воно за знак? Чи не поїхати-б міні на зустріч... Ось нехай лишень Шляга закине в шарабан „Метунця“ — та побіжу я.

Пригара почав вже йти до стайні, але заголосив дзвоник; він повернув ся і старі ноги потюпали назад за браму.

„Та не вже-ж оце він, мій любий тато?“ — думала собі Інночка, пригортуючи до свого лона батькову голову. За такий короткий час і так перемінити ся! Знати, що серце його пережило, як переболіло!... Знати, чого стояла йому розлука з матір'ю!...“

Пригара почув, що шию йому росили теплі сльози. Інночка і бачила, і чула і тямала, що пережив її тато і в серці у неї заворушило ся недобре почуття до матери; глибока ненависть до Гайченка.

Інночка довго не відривала ся від батьківських обіймиц!... Вона не питала його про здоров'я; вона бачила, яке воно у його.

— Під'унав ти, любий татуно! — мовила вона йдучи під плече з батьком.

— Підтоптав ся трохи, донечко; час вже... Але-ж ось побачиш, як я за літо при тобі вичуняю... Минеть ся...

Того-ж дня під вечір батько з донею сиділи на ганку і любовали з скелі, з сосни, з Дніпра...

— Усе, тату, як і було на хуторі, — мовила Інночка: — ніщо не перемінило ся, окріч тебе!?...

Вона глянула на батька: у його блищали вогкі очи. „Серце вона йому розбила...“ — подумала дочка, а батько відповів:

— Усе по прежнему тільки її нема...

— Годі, тату, про неї...

— Кажеш — годі?... Добре. А не знаєш, де вона тепер?

— На масниці писала до мене з Варшави, що їде за границю; з того часу жадної вістки не маю...

— І він з нею?

— А вже-ж!...

— Може вона бідує? Коли-б знати... Може-б післати їй грошенят... Але куди-ж післати?

Інночка кинула ся до батька, обвила його своїма рученятами і голосом повним ніжного почуття промовила:

— Тату, тату! Який ти добрий!... Тату: ти її і тепер кохаєш?

— Маму?... Ні, ні!... Кохання і сліду нема; а міні її шкода! Жаль бере і на неї і за неї... Образила вона мене... Господь з нею; а все-б таки, коли-б я знав, що вона бідує, поміг би...

— Не турбуй себе, тату! Коли вона поїхала за границю, значить — є з чим; голоруч не поїде...

— Звістно... але знаєш... в дорозі — чого не трапляється ся...

— Годі, тату, про се... Я тямлю і бачу, як тобі не легко про се говорити; забудьмо про се! — говорила Інночка. А сама думала: „Не забуде він сього до віку! Рана його не заживе... На що-ж я йому раджу те, чого, сама тямлю, зробити — він не спроможен..“

І дійсне, про що тільки не здійсмали вони бесіди, вони не спроможні були не дійти до згадки про неї...

— Ходімо, тату, в сад!...

Інночка сподівала ся, що розкішні рослини саду, Дніпро, скеля відтягнуть їх думки і розмову до чого иньчого. Вийшло не так! Ходячи по саду Інночка згадувала свої дитинні літа; ласки батька-неї і в серці у неї повійшло почуття до батька, до його скорбот... А коли вони зійшли на скелю і Пригара, вказуючи на сосну, промовив: „Оце, доню, я!...“ — Інночка не спроможна стала здержувати сльози і заридала. Батько не спиняв тих сліз: він розумів їх і тільки мовчки пригортав доню до серця.

Вертаючись зі скелі, Інночка почувала, що на серці у неї трошки полекшало, що якусь частину наболілу вона змила слізмами. Вона спиняла ся трохи що не біля кожної деревини, біля кожної квітки, раділа їм, яко своїм старим приятелям, що в гурті з ними перейшла і її весна, дінша частина її життя молодого.

Батько дивлячись на неї і сам радів. Але зненацька, несподівана думка зрйла ся йому в голові; „Іночка так любить сад і хутір, а я загадав ся повернути його під школу... Се-ж буде на віки прикро для неї... Не гаразд я зробив, зовсім не гаразд, що не розпитав ся спершу з нею, не порадив ся, а якже тепер?“

Пригара почав мізковати, яким би його найліпшим робом випитати в Іночки думки її про організацію в Кутку хліборобської школи. Він, коли вони сіли за чай, зняв бесіду про Пащенківну; розповів довї про добро, яке вона зробила своїм хуторянам; про її заходи завести у Варварівці школу, читальню, шпиталь. Розповів, як Варварівці змагали ся і бояли ся підписувати купчу і контракт. На сам кінець додав, що він певен, що Іночка сподобає Тосю і що вони сприятельять ся.

— І я в тому певна, — відповіла доня. — Хто, тату, подобаєть ся тобі, того напевне і я сподобаю... Одначе-ж, тату, Тося все те вчинила не з власної ініціативи, а за твоїм приводом?..

— Що там того, мого приводу! На макове зерно...

Пригара ніже єдиним словом не згадав про ті тяжкі години, що пережив першого дня, коли його покинула жінка і коли Варварівці відвели його від смерти.

— Пащенківна, тату, тепер на довго приїхала на свій хутір? — спитала Інна.

— Я певен, що — на завжди...

— Се добре: давно пора була; а то вона зовсім занехаяла була рідну країну; знала тільки брати з рідної землі гроші та проживати їх на чужині... Не тямлю я, тату, як люди осьвічені можуть покидати рідну країну і жити на чужині!..

Пригарі неприємно стало, що Інна винуватить Тосю; він вступив ся за неї.

— Ти знаєш, серце, що її маленькою ще забрала дядина до столиці; там не тільки не вигодовали у її почуття любови до рідного краю, а навпаки — тріхи чи не пильно-вали викоренити і той інстинкт, що привезла вона з собою... Тепер, коли вона стала жити власним розумом — що иньче...

— Я ні во вік би не покинула рідного краю.

— А отже й покинула... Живеш у Севастополі, а не в Кутку...

— Севастополь, тату, на Україні; хоч там і не та Україна, що в Кутку, — Інна весело всьміхнула ся; — але-ж серце моє чує і там, що я знову не на чужій землі... Не те, що в Москві, в Курському або в Варшаві...

— Так, донечко; але тягне тебе в Куток?

— Ще й як!

— Ну, а щоб ти, коли-б Кутка ми позбули ся, коли-б він перейшов в чужі руки?

— Ну, тоді-б я уважала, через що ти позбув ся свого хутора.

— Просто: взяв та й продав.

— Жартуєш, тату; я знаю, що до віку ти його не продавси. Але що-ж! Ну, продав би... На щоб же ти його продавав?

— На те, що нікому доглядати його: я старий вже, підтоптав ся; ти з чоловіком; він на службі, та в його своя маєтність — ліпша, ніж Куток... А гроші я віддав би вам...

— А ми-б тих грошей не прийняли...

— З якої речі? — дивуючись спитав Пригара.

— Куток — матеріяльно нас зовсім не інтересує; а морально — я йому ціни не скажу: він мої сьвятощі і я рада-б була зберегти його до віку...

— І не жила-б тут?

— Навідувалась би...

— Без хазяїна, доню, і двір плаче! Та добре-б, нехай! А щоб ти сказала, коли-б я взяв, та й подаровав його кому небудь?...

— Кому-ж, наприклад?

Пригара розповів їй свої думки і спитав:

— Ну, от в сьому разі, як би ти? Жалковала-б?

— Татуню! Що-ж ти мене про се питаєш? Раз, що на все, що до хутора — твоя воля; а вдруге — хіба я не твоя доня? Хіба ти не мій тато? Хіба я не доня України? Хіба не ти вигодовав мої думки, погляди і почуттє до України і до нашого народу? Тату, твої думки — мої думки.

Пригара пригорнув доню до лона і палко поцілував її... А твар його — аж саяла...

— Так от, донечко, нехай; як ти познаємиш ся з Тосею, ми гуртом про се все порадим ся... Я розповім тобі усі подробиці своїх думок і заходів про хутір. Але уважай, куди-б ми його не повернули, він до віку буде під твоїм голонним доглядом... А друге — не забуваймо й на маму; де-б вона не була, а скоро довідаємо ся, що житте її нужденне, ми з отсего хутора запомагати мемо їй, щоб вона матеріально не бідовала...

Невимовно Інночка раділа і раювала слухаючи тата. Невимовно високо в очах у неї виріс моральний образ її батька. Вона його просто обожувала тепер.

VIII.

Не треба було довгого часу на те, щоб Тося з Інночкою спізнали ся і щиро сприятеліли ся. Ріжниця віку, ріжниця темпераментів не шкодила їм єднати ся. Тося була більш нервова, більш за Інночку ентузіастка, більш перенятлива. Інна була людина більш спокійна, більш розсудлива. Вражіннями не так швидко, як Тося, переймала ся вона; за те переймала ся міцнійш і вражіння западали до неї глибше; Інночку з Тосею єднали не тільки ідея, не тільки національно-народний і морально-соціальний ідеали — єднала їх обох любов і велике поважання до чоловіка обом їм близького, дорогого, хоч і не з однакових причин.

Інночка і Тося бачили ся що дня; укупі читали, гуляли, сьпівали, а по вечерах під проводом Пригари збирала ся в Кутку „рада“. Батько з дочками і годованцями своїми Дратвою і Шлягою мірковали і радили ся біля справ реальних. Будинок на школу в Варварівці от-от доводили до краю; Дратва з'їздив до міста, здав екзамен і придбав собі формальний ценз на вчителя елементарної школи; більшого доки що йому й не треба було. Пащенківна, щоб спекати ся інспекторського формалізму, стала на тому, щоб школа у Варварівці була церковною, а не земською. На назву школи ніхто з наших знаємих не звертав жадної уваги. „Школа — се учитель“, — думали вони; — „діло і вага школи не в назві. Та ще й те: не вгадати, з чого більш шкоди: чи з попівського клерикалізму, якого може й не бути, бо се залежить від учи-

теля, чи з того земсько-інспекторського бюрократизму, якого не може не бути, бо залежить він не від учителя.

Коли будівля школи доходила вже до краю, Пашенківна зараз же поєднала тих самих майстрів ставити невеличкий будинок на шпиталь. А тим часом з ініціативи і поради Інночки, взяли ся вони спорудити на літо захисток для дівчоритих хуторян, що йдучи й літку на роботу в поле, кидають дитий без догляду: така дівчора ціле літо в буденні дні живе самим хлібом; иньча мати навідасть ся з поля до господи хіба на третій день, та істомленими руками зварить у вечері якої страви, нагодує дитий, трохи причепурить, а вранці до схід сонця знов кидає діток на волю Божу і мандрує в поле.

Тося, а ще більш Інночка, тямилі, що такий захисток про дитий єсть тією неминучою потребою в кожному селі, про яку давно плачуть ся, як казав Пригара, земля до неба. Захисток потрібен тільки в літку, саме в жнива; ні коштів, ні клопоту великого про його не треба; треба тільки охоти та ініціативи тямущої і прихильної до народу людини.

— За нашого часу, — говорив Пригара, — ледви чи є де на Україні таке село, щоб не було там освіченої такої панночки, яка-б не дзвонила язиком про бідованнє народу, не вболівала-б устами над тяжким побитом темних селян; а про те досі не чуто, щоб знайшла ся між ними хоч одна така, щоб взяла ся до якої такої тихої реальної праці, яка-б хоч на одну крихту була корисною народови! Чого лекше і ліпше, як взяти ся в літку на селі за догляд дитий селян! Чом би не завести отаких захистків? Певна річ, що самі селяни зібрали-б з великою охотою усе, що потрібно на захисток? Та й що там потрібно? Одну яку наймичку, щоб зварила дітям їсти. В кожному селі є така молодиця, що з тієї, чи з сієї причини не спроможна ходити в поле на роботу, а до печи вона годить ся. От вона за пять карбованців ціле літо з великою охотою секти ме і варити ме на дитий... А що там треба? На цілий день ворочок борошна, пригорщі крупів або пшона, жменю соли, шматок сала, гладишку молока, — дак се кожна мати охоче принесе. Одно слово, аби ініціатива та провід були! Так же ми посліпили! За туманом фраз не бачимо реальних нужд щоденних, які вельми легко вдовольнити. А яка велика вага таких захистків з погляду морального!... Що й казати!...

До жнив було ще далеко; але Тося з Інночкою хотіли заздалегідь обмірковати і улаштувати отсю справу. Вони умовили ся, щоб Тося приїхала в зелену неділю в Куток на всі сьвята і тут гуртовою радою подумують, як ліпше спорудити захисток. Тосі замануло ся чомусь пішки піти з Варварівки в Куток.

Йде вона хутором, аж ось на зустріч їй Мирон Ширатвас.

— Баришня! Пані! Б́ариня наша! Здорові були! — озвав ся Мирон, хитаючись з одного боку на другий; а правша його, підведена в гору, шукала голову його, щоб зняти шапку. Тося помітила, що Мирон на підпитуку і прикро їй стало...

— Люди в церкві, — мовила вона докірливо, — а ви, Мироне...

— А я! Ігі! Як бачите! Дайте міні поціловати вашу рученьку...

Мирон подав ся до Тосі. Тося відступила.

— Не даєте!... Не хочете!... Гордуєте мужиком!... А ми вас любимо і шануємо... От провалити ся міні, коли брешу.

Тосі соромно стало: „Чоловік думати ме, що я справді гордюю...“ Вона підійшла до його. Миронова рука намацала голову, зняла шапку і вдарила нею об землю...

— От нехай я отут-о скисну зараз, коли ми не всі любимо тебе, наша пані, більш за Бога любимо!... — говорив Мирон.

— Годі так говорити, Мироне! — відповіла Тося і хотіла йти далі. Мирон не давав...

— Панночко! Матінко! Стривайте! Дайте надивити ся на вас... Думаєте, я паний?... Трошки не без того, та не всім... А як ми любимо вас!...

— Коли-б любили, то-б і шанували, і горілки-б отак не пили... Чи то не сором вам, в таке велике сьвято, з самого ранку...

— Ні, павійко-б́аришня, не зранку; я ще з вечера почав!... Не можна було не почати.

Тося всьміхнула ся.

— Запекло, так запекло коло серця, — говорив Мирон, — що годі було терпіти; не можна було!... Лихо!... От я на потуху й хильнув, щоб не так пекло... Лихо, павійко-утінко!...

Тосі стало цікаво: яке лихо приневолило Мирона, господаря заможнього, чоловіка неледачого, роботугу „хильнути на потуху“? Вона спитала.

— Земський засудив мене на цілий місяць в арешт! — відповів підпийлий Мирон: — мало то лихо!... Я зроду-віку в тому арешті не був...

— За що він вас засудив?

— Отак, як я тобі, Господи! Коли-б було за що, то-б і не жаль міні було! З доброго дива взяв і засудив!... Що ти йому казати меш?! Його воля; я, каже, вас — хочу милую, хочу караю!... А бодай би його Бог сьвятий покарав, отак, як він мене...

— Та за що-ж? — допитувала ся Тося. — Не вже так, так: „з доброго дива“?

— Нехай я Пуцання і Петрівки не діжду, коли брешу. От вам хоч землі з'їсти готов.

Мирон з сїм словом хотів нагнути ся, щоб взяти в жменю землі; але ноги його якомсь подавали ся на бік і примусили його подати ся до плетня і підперти присоху.

— Тпру, ви, ноги! — промовив Мирон: — вибачте матінко наша, баришня! Ноги мої норовисті, та я їх укоськаю... Тпру!... Еге! стійте, ноги, доки говорити му. Ото іду я з мішками в поле гречку сїяти. Тепер у нас земельки, спасибіг вам, от скільки! о! і краю нема їй... Дак віз у мене навантажений врівень з полудрабками... я їду, а проти мене біжить Говоруха... я на волах, а він кіньми... Він на мене: „пади!“ а я на волів „соб!“ вони й не встигли звернути... він їх і ну хвискати пугою; а мене досада взяла... я й собі хвиснув, та не вгадав якомсь: хотів по конях, та по йому... Він до земського; а земський вчера й засудив мене“...

Тосю взяло за серце. Вона хотіла завернути до Говорухи і розпитати у його; чи так воно справді було, але згадала, що він поїхав до церкви і рушила на Куток.

— Тривайте ще на одну-однісеньку годиночку! Тривайте!

Тося спинила ся.

— Що вам, Мироне?

— Коли-б ми вас... панійко наша!... Ех!... коли-б, та що й казати!... Тоді-б... От коли-б...

— Що „коли-б“? — спитала зацікавлена і здивована Тося.

— Коли-б ми вас... теє... на рушничку побачили... значить, щоб у парі стали... під вінець би то! от що! Дак де, ні! в цілому світі нема вам пари!... Нема вам рівні!... Хіба тільки й рівня вам, що отой кутківський пан... поздоров вас! Боже, обох!...

У Тосі чогось спалахнуло усе личенко.

— На що міні під вінець... — промовила вона зовсім не те, що думала...

— Без сього вже не можна! — відповів Мирон, по-важно розводячи руками і знов захитався: — Ах, ви пеські ноги! От які неслухняні... не постоять; наче їм куди треба!... Стійте! кажу вам... Се я на ноги так гримаю... Не можна! ми цілим хутором і встаючи й лягаючи молимо за вас Бога, що-б послав вам женишину, та такого, що — на, подивись!... Такого щоб... такого... такого як ви! От якого!... Еге! а то-ж як згадаємо, дак усі, цілий хутір так і жахнеться...

— Чого? — питається зацікавлена Тося.

— А того, матінко наша, того... що як... ну, не дай Боже!... візьмете та й одружитесь з ким отаким!... як отой песький син... знаєте, що у кутківського пана — жінку вкрав... Бодай над ним воронне кракало... Еге! от над такими дак і суду нема; а як мене — дак і під арешт, за те, що моя пуга помилила ся та замість по конях хвиснула по Говорусі...

— Ви, Мироне, таки не любите, Говорухи?

— Бодай його Бог так любив, як я його люблю!... Хутор наш він обідрав; був би чисто обілував, коли-б йому кутківський пан не дав дулі під ніс! Так йому й треба, у його й так кишенья туга... розжив ся з вашого добра, та з наших сліз... Вибачте мене дурного... він і вас обдере... Вибачте... бачте, що язик мій меле... вибачте... Прощавайте! на здорове вам!...

Мирон поплентав ся, Тося рушила далі і холодком пролісками прийшла саме на обід в Куток.

IX.

Під вечір того-ж дня Інночка з Тосею ходили по саду. Тося розповідала про своє минуле життя і нарешті мовила:

— Коли-б не тато твій, так би я й пропала була в тому життю; на віки-б воно мене засмоктало. Дякуючи татови, я зрозуміла, що далі так жити не можна. Яке було моє життя? Сьпівала, збирала гроші, та гірш, ніж в воду їх кидала. То було життя чисто матеріялістичне, життя еґоїстки, коли хоч, життя животини; життя недостойне чоловіка. Міні тепер гидко стає й згадувати про його. Я хочу, повинна жити і жити му інакше.

— Твоя правда, Тосю, — мовила Інночка. — Думати про самий лишень матеріялізм, жити тільки матеріялізмом, і гидко і соромно. Се не життя, а чеврінне; чеврінне без того інтересу, без тих елементів, що відкривають людям нові духові обрії і розширюють людям сьвітогляд, що саме життя людське одухотворюють... Але-ж... не кожному спроможно увесь свій час віддати такому життю...

— На що, серденько, увесь час?... Як би високо не був чоловік освічений і розвинений, як би глибоко не переймав ся він ідеями гуманізму, а про те ніколи він не може і не повинен забувати самого себе. Кожен чоловік тоді найбільш може працювати на других, коли особисті потреби його серця і розуму задоволені... Я тямлю, що кожен чоловік усі свої вчинки, чи то в добру, чи в лиху сторону засновує на потребах свого я... Від чоловіка треба вимагати тільки того, що він спроможен дати. Але-ж нехай кожен дає, скільки спроможеть ся, та дає добре, а не лихе; нехай дбає не про себе тільки, а й про других...

Подруги порівняли ся з високим кущем розкішного бузку. Тося зірвала вітку з квітками і мовила:

— А ну, Інночко, ну-ж щастя шукати... Добре? Твоє яке?... Моє пять... Твоє три?

— Нехай і три.

Тося кільки не відривала квіточок, все було по пяти лепісточків.

— А що, Тосю, хіба не правда? Щаслива ти...

— А ти, Інночко, хіба ні?

Інночка глянула в бік, зітхнула і відповіла:

— Сама бачиш і тямш!... Не велике моє щастє. Хіба за таким життям батьківським можна бути щасливою?... Я завжди глибоко любила і шанувала батьків... Хіба не тямш, Тосю, що вчинок ненї зруйновав мою шанобу до неї і отруїв гіркою трутою моє серце! Не за себе міні гірко, а за батенька... Гір-

ко міні бачити, тяжко спостерегати, як він нудить ся, сумує; як йому скорботно... Він ховає своє горе, але від мене не ховає, я його наскрізь бачу і тямлю, яка страшенна боротьба журить і гризе йому серце.

Тося задумала ся і трохи згодя спитала у Іночки:

— Як на твою думку: не вже вони ніколи не погодять ся знов, не зійдуть ся?

— Ні во вік!... Коли-б вона покинула його, не втікаючи, тоді-б ще хто зна; може-б тато й забув і помирив ся-б; голова у його світла і серце добре. Він людина не лестива; але-ж такий вчинок вчинити, який мама заподіяла, нишком, крадькома!... Се не тільки образило тата, але се сплодило в серці його огидливість до тієї особи, яку він не тільки кохав, шановав, вважав за своє друге я... От в сьому то і вся сила. Я знаю тата: отсієї огидливости він до віку не переможе. Він силкуєть ся перемогти її; звідсіль — боротьба; а в боротьбі і головний корень його горя. Мама не добре, необачно вчинила; вона не подумала, що взагалі на людське горе треба раховати. Можна було їй поїхати з Гайченком відкрито; було-б тоді задля тата гірко; але не було-б так образливо і огидливо... Ні, — додала Іночка, журливо хитаючи головою; до віку вже вони не зійдуть ся... Тато!... Сядьмо, Тосю, отут на лавці...

Іночка почула, що у неї тремтять ноги і швидче сіла. А Тося чула, що серце у неї ніби зраділо з тих слів: „До віку не зійдуть ся“.

— Отже, — говорила далі Іночка, щиплючи голівки квіток, що росли в траві біля неї, — хоч як тато гидує тепер, а він і вболіває про маму і гризе його отсе вболіванне. Він певен, що отсей роман тяжко для мамі скінчить ся...

— Чого-ж так? — спитала Тося: — аж той Гайченко кохає її.

— Хто його зна!... Тато певен, що хоч який там не є той Гайченко; він не може її кохати, та не може шанувати... Вони один одному може й дадуть кохання, та не дадуть обопільного поважання... З часом кохання похолоднішає; річ натуральна, — переюдом і зовсім зникне... Що-ж тоді лишить ся у Гайченка?... Прихильність в найлучшому разі; але прихильність та перейде в бажання спекати ся; а потім — як знати: чи не прокинеть ся і ненависть...

Обидві якийсь час мовчали... Личенько Інни покрила густа хмара журби; а по личеньку Тосі ходили якісь думки.

— Ходім, Тосю, чай пити... — промовила Інна зітхаючи.

— Тривай, серце; посидьмо ще... Скажи, Інночко, як на твою думку: не вже нема жадної ради запомогти татови? Загоїти його рану?

— На те, щоб зовсім загоїти — нема! Отсей клопіт його за Варварівців, отєї твої і його заходи служити народови реально; служити з усієї сили Україні, се все вельми зменшує його скорботній біль; не дає йому чути другий біль. Але-ж в серці у тата, як в кожній людини, є ще один куточок, де на дні лежать чисто особисті потреби... Той куточок у його тепер порожній; а коли-б його наповнити, дак, здасться міні, рана його заповідяна мамою, коли-б зовсім і не загоїла ся, так певне-б заструпила; занімала і тато, може-б ще ожив... Ти не тямши його, Тосю; ти мало його знаєш, тим то й не добачаєш, як він ховає, прикриває, щоб ніхто не помітив ворожнечи того куточка в його серці: а я те добре бачу!...

— Чим же йому запомогти, Інночко? Не вже не можна? Коли-б я тямла!... Коли-б міні можна було... Я усієї-б сили доложила...

— Та чи доложила-б? — перебила її Інна.

— Я все-б, все зробила... Душу-б свою виняла та віддала-б йому.

Інночка невимовно зрадїла: очі її заблищали, личецько повеселїшало, вона мовила:

— Тосю, від тебе залежить; в твоїх руках ліки...

У Тосі затьохкало на серці.

— Що ти кажеш? Інночко! серце! у мене?

— У тебе...

— Дак кажи-ж швидче, говори — де? В чому? Що? Я все, все зроблю... Кажи, Інночко?

Тося вхопила Інночку за руки, трясла їх, вила ся в очи до неї... А в очах бігали іскри.

— Добре, скажу; але умова: говорити мемо широко.

— Добре, добре, присягаю ся тобі говорити широко.

— Слухай же!

Тося вся стала увагою.

— Ти кохаєш тата?

Замість відповіді Тося припала личеньком на груди до Іночки.

— Чого-ж мовчиш? Кажі правду?

Тося обвила їй шию і тихо промовила:

— Кохаю, кохаю! Глибоко, на віки кохаю... Іночко, серденько моє, ти не гніваєшся за те на мене? — питала ся вона, сиплючи гарячі поцілунки по Іночкиному личеньку.

— Гнівати ся? Тосю? За що? Я рада, рада... Я давно помітила. Ну, отже ти не гаючись, признай ся татови, що кохаєш його.

Тося принишкла, немов здеревеніла: вона на таку пораду не сподівала ся і не тямала, що відповідати. Вона держала свої руки на плечах в Іночки і мовчки дивила ся в вічі до неї.

— Признаєш ся? — спитала Інна.

— Як же його Іночко, так!... А як часом тато, коли-б я знала...

— Чи кохає він тебе? Будь певна, що кохає; але він до віку першим не признаєть ся тобі. Я добре знаю його вдачу.

— А ти певна, що він мене кохає?

— Певна, певна і ще раз певна.

Тося що сили було притисла Іночку до серця і цілювала, цілювала її. Потім раптом спинила ся, постояла одну хвилиночку і побігла по алеї до будинку.

— Куди ти, Тосю?! — гукала у слід їй Інна. — Тривай мене!

Але Тося не чула вже того гукання. Та вона в ту хвилину і нічого не чула, не бачила; тільки прожогом летіла до будинку. Іночка й собі пішла за нею, але пройшовши кілька ступнів, вона повернула ся і повагом, задумана рушила на берег; зійшла на кручу і глянула навкруги. Дівочно прегарний був вечір. Дніпро і Перебендівка лежали нерухомо. Місяць і зірки сипали на їх сріблом. З небесного перекоту наче тремтить пашучи блакить. Навкруги тихо, тепло, простірно. Іночкині груди широко зітхнули і набрали в себе, разом з чистим повітрям чогось благого, доброго, спокійливого. Іночка глянула на небо; зняла до його руки і впала навколішки. Душа її, повна чистого, горячого почуття молила ся серед торжественно предивної тиши вечорової: „Боже! —

благали чисті уста Інночкині: — пошли їм щастє! Дай йому спокій душі і серця! Нехай тато з Тосею, нехай і мама з Гайченком зазнають щастя!“

І коли хто молив коли, благав небо щирим, чистим серцем, просячи щастя і спокою не собі, а другим, то се саме Інночка. Щастє батьків, найпаче щастє тата було керницею її щастя.

Після молитви Інночка почула, що на серці у неї стало легко, на душі весело, ясно... Вона ясочкою веселою йшла до дому і здавало ся їй і небо, і місяць, і зорі, і квітки і увесь сад і все-все навкруги усміхаєть ся до неї і витає її...

Пригара і Тося сиділи на ганку, коли прийшла Інночка: вона глянула на них і зрозуміла, про що вони розмавляли...

X.

Усім трьом нашим кутківським знаємим: Пригарі, Інночці і Тосі — тієї ночі спало ся однаково не гаразд; тільки неоднакові думки не давали їм спати. Тосі не давало спати дивочне для неї самої раюваннє; серце її з того раюванпя занадто тьохкало; буцім і воно, наче отой соловей в куці бужку, витинало пісню кохання. Раювання лило ся через край у Тосиному серці і наливало повну душу... „Чудне діло, — думала Тося: — не вперше-ж я кохаю; була я тоді і молодшою і жвавійшою, а так глибоко, так палко я не кохала...“ Тося почула, що їй душно в постелі; вона скинула одіяло; не помагає! Вона відчинила вікно; потягло чистим запашним повітрєм; духота наче поменшала, так же соловей так голосно виводить, що не дає спати. І Тося знов радіє-думає... Та ні; вона нічого властиво не думає; раюваннє не дає їй і думати! Перед очима у неї образ сивоусого Пригари; вона впила ся очима в галюцинацію і дивить ся, дивить ся, не надивить ся. Очи видивила... Наче зроду вперше його бачить... „Татуню! — промовила вона голосно: — я щаслива, щаслива на віки; тепер міні нічого більш не греба, аби ти був щасливий!... Я чинити му все, що скажеш, що порадиш!... Я стану до віку твоєю вірною помічницею; твоєю до віку незрадливою робітницею!... Усе, усе відам на добро України і її народу, га на радощі, на спокій тобі... Тільки, тільки, татуню, кохай мене, люби мене!...“

Не такі думки і почуття хвилювали спокійну Інночкину натуру. Вона не поклала на почуття свого серця; вона глибоко-преглибоко зазірала в свою совість і вимагала у неї холодної, щирої відповіді: чи добре вона вчинила своєю порадою Тосі? Чи добре, чи личить їй, знаючи, що Тося кохає її тата, спостерегаючи, що й тато кохає Тосю, сприяти їх коханню?... І совість відповідала Інночці: „Добре, на віки добре! Вчинок твій високо-честний і високо-гуманний! Ти бачила тяжкий недуг тата; ти спостерегла причину недугу; ти вгадала ліки, яких потребує недуг і ти, яко лікар тямущий і гуманний, подала болящому саме тих ліків, що вгамують тяжкий біль покраяного, поточеного серця...“

„Справді: чи було-б ліпше, коли-б я не вмішала ся?“ думала Інночка. „Ні, було-б гірше; а чи годить ся-ж, чи личить чоловікови прохочаючи повз пекельні муки, затуляти собі на їх очи, єдине ради холодного, безсердешного „личить, не личить“?... І знов Інночка питала свою совість: чи своїм вчинком вона не зневажила, не образила нені? Совість її не турбовала і знов відповідала їй: „Ні, ти нічим, нічим не образила, не зневажила матері. Мати твоя, під впливом поривання серця, під впливом модних фраз — зневажила твого тата!...“ „Що-ж! — думала Інночка; — вона зневажила його, навіть тяжко образила його тим, що покинула нишком; але і її чи можна за се вповнатити?... Трудно, тяжко трудно дітям судити батьків... Одначе-ж мама те-ж не вольна від впливу того хоробливого вітру, що заносить до нас пошести!... Мама двичі старійша за мене; а про те стійким характером не наділив її Бог... Підскочила людина промовиста... Мама не розібрала, що слова його — самі тільки слова без змісту; що сам він людина без певних моральних принципів, без дисципліни моральної... Їй здало ся, що перед нею якийсь новий пророк!... А ми, найпаче жіноцтво, овва, — які охочі до пророків.. Аби тільки хто став голосно говорити, та ще коли промовисто та забористо... От і пророк!... Нема такої нісенітниці, що-б не придбала собі адептів...“

Інночкина думка мимо волі її перелетіла на Тосю і вона спитала сама себе: „Чи не так само і з Тосею? Чи не виобразила вона собі, що й тато мій пророк?... Ні, не повинна; тато — людина з міцними принципами; ворог фрази... Ні, ні, гнала Інночка від себе таку думку; тато не вабив, не спо-

кушав Тосю; коли-б вона не признала ся — він і вмер би, а не повідав би їй, що кохає її...

І знов Інночка звернула думку на власний вчинок, на власні відносини до матері і до Тосі. І на сей раз вона чула, що совість її спокійна і не чула боротьби... „Люди осудять мене...“ — мигнуло у неї на думці. — „Байдуже, не осудить Бог...“ Заспокоєна і утихомирена щирою сповідю перед судом совісті, Інночка перед світом заснула спокійним сном...

Знов инчі думки турбовали Пригару. Він двичі раював: раз з того, що Тося його кохає, вдруге з того, що Інночка, довідавшись про його кохання, не стала до його ворогом; а стала вірним другом, дитиною, щирою порадницею!... „Завжди здавало ся міні, — думав він, — що Інночка й не може інакше поводити ся; вона, знати, наскрізь переняла ся моєю думкою, що діти з щиро-гуманою влачею, хоч би як вони не згоджували ся з батьками в поглядах, можуть жити з ними в доброму ладу не ворогучи. З якої речі ворогувати? Боротьба поглядів — діло неминуче, без неї і поступ людський — річ неможлива. Минуле — по віки бореть ся з будучим. Минуле — то ми, батьки; будуче — наші діти. Але-ж хіба боротьба неминуче повинна викликати сварку, вороговання, ростич?... Всему головна річ — щирість; скоро люди переняли ся щирістю, скоро ні в серці, ні в думці нема підступства, боротьба не викличе вороговання...“

Думки його перейшли на Тосю, на кохання її: чи міцне її кохання, чи на довго воно? Стійкого характеру їй бракує; вона ентузіястка... І мене і ідею вона любить щиро, всім серцем. Се для мене певна річ; але хіба можна вгадати, що далі буде?... Раз, що вже моя доля така — не зазнати доброго кінця, тому, що починаєть ся добре; а вдруге і те сказати... Але-ж! На що вгадувати?... Буде те, що буде... Хіба можна було сподівати ся на те, що стало ся з Ольгою?... В життю людей — що в темному непроглядному гаю!... Житте наше, найпаче житте сучасне — се просто нетри, де чоловік стежить чоловіка гірш, ніж собака звіря!... Люди озвірили ся, не вгадаєш, хто несе до тебе добро, хто лихо!... Не вгадаєш, де доля стринеть ся, де нещасте окульбачить тебе. Здаєть ся біля тебе приятель, от як Гайченко був до мене; аж глянь: не чоловік то, а твоє нещасте; ходить воно коло тебе невидимо, ти й не гадаєш собі, що воно біля тебе, а воно

тебе — лулусь!... І встеретись не можна, бо не знаєш, коли і з якого боку воно зайде і вкусить тебе!... Одначе-ж Тося!... Вона, певна річ, принесла до мене щастє!... Я певен в тому!... Я чую, як вона налила міні в серце спокою... Варварівці відвернули мене від смерти, привернули до життя!... Тося осьвітила і нагріла моє життє... Да благословить її небо!... А я!... Я буду для неї найщирійшим її другом і що сили стане запонадиво пікловати мусь про її щастє!... Вона, Інночка і Варварівці — от кому віддам я усеї сили свого серця і розуму. Благослови нас Боже і поможи нам!

XI.

Непомітно минуло літо. Люди обжали ся, обробили ся в полі. Серпень підходив до кінця. За увесь сей час одну лишень прикрість зазнав Пригара: земські гласні не з'їхали ся на зібраннє, а через те і Пригарине поданнє про заемогу земства проєктованій в Кутку хліборобській школі зістало ся непорушеним. Треба ждати цілий рік; або хоч до надзвичайного зібрання... А коли то воно буде. Одначе Пригару се не вельми турбовало. Він з Тосєю прирадили собі не сподівати ся на земство. Тося зимою поїде в Одесу, Київ, Варшаву і ин. великі міста; дасть концерти, збере гроші і поверне їх на фонд школи хліборобської. А Пригара тим часом з'їздить в Щаснівку, придивить ся там до Майнівської школи хліборобської і на весні, так, чи інак, а добеть ся у кого треба буде, дозволу спорудити школу в Кутку... А тепер от Варварівка більш турбує і Тосю і Пригару: Говоруху прирадили вони довше не держати; треба значить управителя; треба лікаря; треба акушерку, але таку, щоб спромогла ся бути помічницею шкільному учителеви... І все то треба, щоб люди були не тільки тямущі, але й під „наші мисли“, як казав Пригара. Де-ж його таких людей шукати?

— А от як зробимо, тату, — мовила Інночка: — на тім тиждні міні пора й до двора; за чоловіком вже занудила ся... Я зроду в Києві не була...

— І я не була, — перебила Тося.

— Та й я, признати ся, не був; — додав Пригара: — і гріх і сором! Вік звіковав, а батька Тараса могили не видав.

— Дак от і добре, тату. Я поїду на Київ, а ви з Тосею проведіть мене; заїдемо в Канів на Тарасову гору; побачимо Канів; там недалеко й до Щаснівки... От ти й туди з'їдши, а в Києві, певна річ, спізнаєшся і порадишся з своїми людьми; от вони тобі й допоможуть знайти і лікаря і всіх, кого тобі треба.

— Браво, браво, Інночко! — зазвеніла Тося, лясаючи в долоні: — Інночкина думка — просто чудово-гарна! Їдемо, татуню, їдемо.

— Справді, добре!... Славно у тебе голова, донечко! — мовив Пригара: — дай, поцілую її! Пригара обняв і поціловав Інну.

— А серце у неї ще ліпше! — додала Тося і те-ж обшпала Інночку палкими поцілунками, додаючи: — Їдемо, їдемо!

За кілька день вони на пароході „Цар“ плили до Києва.

Скоро парохід загудів-замахав своїма величезними колесами. Пригара з Інночкою і з Тосею пішли на горішній чердачок і любовали з прекрасних берегів Дніпра. Проїзжих тут було не багацько і звичайно тільки з 1 та 2 класи... Небавом почав здіймати ся вітер і наганяти хмари; небо охмарило ся всіма сторонами; починав бризкати дощ; треба було йти в каюту.

Тут було чоловіка 10—15 проїзжих, переважно молодіж-студенти, що вертали ся до Києва після вакацій. Чотири з них „вінтили“ за зеленим столом. За другим столом сів Пригара з Інночкою і Тосею.

— Ну, що діти? Будемо або чай пити або снідати, аби так не сидіти! — мовив Пригара.

— Рано ще, тату, підождемо.

— Добре, але перед Каневом треба таки пообідати... В Каневі вийдемо, поїдемо на могилу, та й перебудемо там до ранкового пароходу, — мовив Пригара.

— А вже-ж! — відповіли в один голос Тося і Інночка. Бесіда зайшла про Шевченка.

Не вгадати, чи сама українська мова, чи зміст бесіди, чи вродливі лиця розмовниць привертали увагу пасажирів: тільки небавом усі проїзжі, окріч чотирьох грачів у карти, згуртовали ся ближше до того стола, де сиділи наші знаємі. В дорозі люди знаємлять ся швидко: не диво, що частина пасажирів небавом познаємила ся з Пригарою і його супут-

ниціями. Розмова зробила ся загальною, але зміст її не перемінив ся. Не вмівував ся в розмову тільки піп, щó сидів на канапі супроти стола. Він сидів мовчки. Худорлява твар його, облямована рідким рижим волоссєм, дивила ся своїми вузенькими сірими очима якось не то що непривітливо, неприязно, а навіть з досадою. Хрестик на груди у попа давав знати, що він скінчив духовну академію.

Один з студентів почав рівняти талант Шевченка до таланту Пушкіна і Лермонтова і доводити, що талант першого був менший, що Пушкін, яко художник, непомірно висше Шевченка.

— Таке порівняннє, — змагала ся Інночка, — річ коли не зовсім неможлива, дак принаймні вельми трудна. Талант Пушкіна розвив ся і зріс за найліпшими умовами; ніщо не шкодило йому зростати; навпаки — усе допомагало. Талант його виріс заввишки до того ступня, до якого можна було йому зрости і дальше, якого він не ріс би вже. Одно слово: Пушкіна ми бачимо усеґо; бачимо цілу постать його таланту. Що иньче Шевченко: ми бачимо тільки невеличку частинку Шевченкового таланту. Змалку і до останку Шевченкового віку, доля, обставини життя і люди тільки те й роблять, що придавлюють Шевченкову кебету, таланту його не дають зростати. Спершу придавлює, пригнічує його дяк Богарський, потім Енгельгардт, Ширяєв, нарешті Орлов з Дубельтом... Тюрма, заслання, казарми; десятилітнє катованнє заборонаю писати... Де-ж тут було розвинути ся таланту?! Яке тут можливе порівняннє!... — скінчила Інна, кидаючи навкруги своїми яскравими очима.

— Ні, Інночко, коли хоч, так воно можливе, — озвала ся Тося. — Коли порівняти освіту Шевченка і Пушкіна, обставини і всі умови, за якими минав вік обох їх, та тоді взяти їх твори, ідейність і світогляд тих творів, дак побачимо, що прирощений талант Шевченка — дійсне непомірно більше таланту Пушкіна...

Молодіж переглянула ся і не тямла, що відповідати...

— Знати, що ви добре знаєте Шевченка, — озвав ся один з студентів: — але-ж не можна не признати, що в творах Шевченка чимало є позиченого у Пушкіна.

— На приклад? — задирливо спитала його Тося: — а ну те, скажіть?

Студент трошки почув себе наче не в сіх, ні в тих. Але треба було щось відповідати, бо Тося дивила ся на його так, що коли-б він замовк, то вона-б зневажно поглумила ся з його.

— На приклад? — спитав він: — гм, дай Боже пам'яті... Признати ся я докладно не стежив Шевченкових творів; а иньчого й зовсім не читав... Одначе, скільки пригадую, на приклад: от поема його „Наймичка“... Найкраща за всі його поеми... Сюжет її Шевченко взяв прямо з романа Пушкіна „Подъ вечеръ осени ненастной“...

Інючка і Тося почервоніли і спустили очи на долівку Пригара проковтнув води з шклянки... Кільки хвилини усі мовчали; тільки за сусідним столом, там де „вінтили“, чутно було термінологію „вінта“. Пригара не вмшував ся в розмову; він був певен, що „баби“ дадуть і самі здачи. Переговором Інючка мовила:

— Отсе саме про „Наймичку“ читала я у Петрова... Петров мене не дивує: треба-ж було йому чимсь довести свою тенденцію, що в українській літературі нема свого нічого; усе позичене у великоруської... Воно й вийшло те-ж саме Тургенівське: „Грає, грає, воропає“...

— А мене от що дивує, — мовила Тося. — На що тут ще доводи ті?... Досить би було одного „доводу“. В творах Шевченкових, Квітчиних і ин. українських письменників є і про гори, і про місяць, і про сонце. Але-ж про те саме є і у Пушкіна, і у Жуковського і у Козлова... Вони писали ранійш за українських поетів... Очевидна річ, що в творах останніх, усе що є про місяць, зорі, про сонце — те все не своє, а позичене у Великоросів...

„Добре, — подумав Пригара: — далєбіг добре! А ну, що далі буде?“

Студент мовчав; але Інючка, обернувшись до його, мовила:

— Кажете — „Наймичка“ найліпша за всі поеми Шевченкові... Міні здасть ся — се помилка... На пр. „Марія“...

— Я не читав, — перебив розмовник.

— Отсе то й лихо!... На превеликий жаль українська інтелігентна молодіж геть ліпше знає чужих, навіть дрібненьких поетів, ніж свого рідного, великого...

— Се за тим, — додала Тося, — що московські дзвони голоснійші!...

— Дайте й міні слово промовити, — озвав ся під-академік, звістно, мовою російською: — коли воно справді так, а я певен, що так, що українська інтелігентна і шкільна молодіж знає, на пр. Кольцова ліпше, ніж Шевченка, то з сього треба радіти; бо так воно і повинно бути! Значить, школа добре справляє своє завдання!.. Де є Пушкін і Лермонтов, там не може бути місця Шевченкови.

Останні слова під промовив з притиском.

„Он воно куди йде!“ — подумав Пригара. — „Ну, тут годі змагати ся; а то як раз домагаємось до „Положення обь усиленной охранѣ“.

Але Тося не вгамовала ся.

— Добре, добре! — мовила вона: — нехай Шевченкови і не буде місця в Тулі або в Пензі; але не в Києві і не в Ніжині!... Українці — люди толерантні: маючи свого рідного поета, вони знайдуть у себе місце і про Пушкіна, і про Байрона, і про Данта і про иньчих великих письменників...

— І Київ і Ніжин, — перебив їй під в Росії, а в Росії повинна бути одна віра, одна мова... До сього повинні ми усі пильновати; сього вимагає наш патріотизм; любов до Росії, до її величності...

„На моє й вийшло!“ — подумав Пригара.

— Правда, правда!... — обізвали ся голоси зза зеленого столика.

Бесіда спинила ся..

— Ну-мо обідати! — озвав ся перегодом Пригара.

XII.

Вже цілий тиждень наші знаємі живуть у Києві і не хочеть ся їм покидати його. Що дня зранку до вечера вони роздивляють ся його; а у вечері спізнають ся з Киянами, та радять ся з ними, що і як ліпше робити. Є на що й подивити ся у Києві: і людям освіченим і людям темним, є чим зацікавити ся у Києві. Скрізь по Київу розкидано чимало пам'ятників славного минулого з життя України, хоча немало сьвідків і тяжкого сучасного!... Мати не тільки української, але й російської освіти, культури, релігії, Київ не може не зворушити почуття навіть в серці заскоринілому. „Одначе-ж —

думала Інна — оглядаючи київські сьвятощі і пам'ятники минулого: які байдужі Кияни до свого минулого, пишного славою, волею! По людях приватних скільки останків, що будять споминки минулого, а про те таке велике, таке багате і таке старе місто не має історичного музею, де-б були згуртовані систематично усі останки історичні!“

Розповідаючи отсі думки батькови, Інна спитала, яка причина такої байдужости?

— Перш за все причина загальна, — відповів Пригара: — всеросійський брак приватної ініціативи, утиски, гніт, а через те та темнота і ростиц, з яких животіють „об'єднителі“. Добре споруджений музей історичний засяяв би таким сяєвом, що сяєво те посліпить очи рабам... Не в інтересі сторожів темного льоху давати людям сяєво сьвіту історичного...

Раз якось, коли наші знаємі вже огледіли Київ і спізнали ся особисто з Киянами, Пригара спитав Тосю:

— Що, Тосю, як сподобав ся тобі Київ?

— Київ сподобав ся міні так, що хоч би й віковати тут; а Кияни — ні.

— Та знаєть ся і ми не сподобали ся Киянам, — мовив Пригара. — Справді Пригара не помилив ся. Одні з Киян дорікали і йому і Тосі за те, що вони заводять в Варварівці не земску, а церковну школу. „Така школа, — казали їм, — опріч темноти клерикальної, жадної просьвіти не дасть хуторянам“. Ще більш довело ся від декого почути дорікання за те, що Пригара, придбавши у Пашенківни землю Варварівцям, не попилював завести у них господарство „общинное“. На думку отсіх людей такі вчинки Пригарині ніщо більш, як „обскурантизм“ і сам Пригара і Пашенківна — „просто обскуранти“.

А в другому кутку — навпаки: прославили їх „червоними радикалами“. Не такий тепер час, щоб заходжувати ся над такими справами!... Воно то добре і школа, і земля, і шпиталь і все там иньче... Але-ж!...

— Що? — питав ся Пригара.

— Да от, Антоніна Василівна радить ся, як би ще тее... українські книжки... євангелію, псалтир... ще каже й часопись... Не такий тепер час!... Треба пережити лихоліття, та тоді вже...

— А чи був же такий час, щоб ми не зазнали лихоліття? Згадаймо останні двадцять п'ять літ, — говорив Пригара.

— Так, але такого лихоліття, яке тепер, не було... Треба переждати...

„І сидіти згорнувши руки.. Ждїть собі на здоровлє, — думав Пригара: — се дурниця, що нічого не можна робити... Аби була охота“.

Не таланило Пригарі і на лікаря. Прийшов один, другий, третій, — все йому не під мисли. Кожен перш за все питає: „яка платня“? — а не питає: „яка робота“?

— Та яка-ж там лікарська робота? — говорив молодий лікар Санік: — звісно яка, скрізь вона однакова: прийде недужий, чи до недужого покличуть, та до шпиталю що дня навідати ся, коли раз, а коли й двичі...

— Ні, — мовив Пригара; — треба ще дечого. Антоніна Василівна хоче, щоб лікар хоч раз що тиждня обійшов хати усіх хуторян...

— Що-ж він pomoже їм тим своїм обходом, коли по хатах укуші поросята і діти? Тут лікарєви нічого робити... Причиною тут — єдине злидні, економічний побут. Нехай Антоніна Василівна спершу перемінить обставини економічні своїх хуторян, тоді иньча річ, а то що їм pomoже гігієнічна порада!... Гігієна — се гроші! — скінчив Санік і кинув очима на Пригару.

— Та, бачте, — відповів Пригара: — я сам лікар, принаймні лікарем скінчив університет; так дешицю тямлю. Тямлю, що гігієна — гроші; що здоровлє людське доволі залежить від економічних останків людий, але я певен, що гігієнічні поради не зайві навіть і там, де в одній хаті і поросята і телята і діти...

— У кожного свій погляд, — відповів Санік.

Пригара встав, хотів прощати ся; аж ось ввійшов лікар Тюленев, той, що рекомендовав Пригарі Саніка.

— Ну, що? — мовив він, привітавшись; — не йде у вас діло на лад? А я оце до Антоніни Василівни: у мене до неї друге діло є... Дома вона?

— Нема; пішла десь...

— То може ви, Артеме Олександровичу, перекажете їй нашу просьбу... Молодіж просить її... Вона, яко відома співачка, коли захоче може вельми запомоти нам в одній

справі... Треба нам грошей; а ми, знаєте, яка голота! Так от ми приміркували спорудити концертик... Певна річ, що концерт з такою артисткою, як Антоніна Василівна — дасть добрі гроші... Дак я оце до неї прохати, щоб співала в концерті... Згодить ся вона?

Пригара повів плечем і відповів:

— Не скажу... А на яке діло вам треба гроші?

— Та на одно; на добре діло... на гуманне...

— Не допитувати мусь на яке, коли не хочете сказати; але, скільки я знаю Антоніну Василівну, вона не згодить ся, не знаючи на яке саме діло...

— Хіба для неї не все одно; аби діло було добре...

— Не знаю, не скажу за неї... Шкода, що її нема... Одначе вдруге кажу вам, що у неї таке вже правило: знати, на яке діло вона працює. Скоро те діло не відповідне її думкам і переконанню, вона на його і мідного шага не дасть...

— Чудно! — промовив скривившись Тюленев. — Значить, вона людина в усеми принципіальна? — спитав він з ледві помітною іронією.

Пригара знехтовав ту іронію і відповів:

— Принципіальна і пильнує раз-у-раз бути консеквентною.

— От, як!... А я чував, що у артистів ніколи не буває консеквентности...

Пригара всміхнув ся.

— Одначе я сподіваю ся, — мовив далі Тюленев, — що запомігши нашій справі Антоніна Василівна не зробить гріха проти консеквентности... Принципи її, здаєть ся, загальнолюдські... Так міні здало ся вчора з розмови з нею...

— Загально-людські на ґрунті українському, національно-народньому, — додав Пригара.

— То все таки се не шкодить їй допомогти нашому доброму ділу...

— Нічого вам не скажу певного; побалакайте самі з нею. Для мене одно певно, що Антоніна Василівна нічого не вдіє такого, що не було-б відповідним її переконанням національним...

Пригара знов встав. Провідачі догадали ся, що час їм йти.

— Хто тепер з людей добре освічених уважає на на-

ціональність! — мовив прощаючись Тюленев; — а Антоніна Василівна людина добре освічена...

„Се значить, подумав собі Пригара, иньчими словами: — А ти мов людина темна“.

— Нічого ми тут не скріпимось! — мовив вийшовши з готелю на вулицю Санік до Тюленева: — Обскурант! Камінь якийсь!...

— Фанатик! — додав Тюленев.

XIII.

Тоді саме, коли Пригара балакав з лікарями, Тося ходила в бюро товариства сільського господарства розпитати ся там, чи не пораять їй тямущого і досвідного чоловіка на місце Говорухи. Секретар товариства подав їй цілий реєстер людей, що шукали собі управительської посади. Тося стала читати і погляд її спинив ся коло наймення „Гайченко“. Вона вся затремтіла. За хвилину вона подумала: „Та певне, що се не він“; — одначе жіноча цікавість взяла гору і Тося спитала, що се за Гайченко?

Відповіли їй, що се ще молодий чоловік; здасть ся, чи не технольоґ; до Київа він перебрав ся не що давно; по-вдовів; людина одинока і хоче знайти собі місце чи де на цукроварні, чи де за управителя.

Між иньчими адресами Тося записала собі і Гайченкову і, вийшовши на вулицю, вона кілька хвилин йшла повагом, потім взяла звощика і казала їхати на львівську вулицю, де саме в адресі і стояла Гайченкова квартира. Господиня того дому сказала їй, що Гайченка вже більш двох тижнів нема у неї, що „він „ще за три дні до смерти своєї жінки перебрав ся на другу квартиру; а вона тут у мене й померла“.

Тосі ще більш цікаво стало знати: чи той самий се Гайченко, що накоїв стільки лиха в Кутку? Але вона не відала, як його наймення? Вона хвилину, другу, стояла, міркуючи, яким побитом найліпше зняти бесіду з бабусею, що відчинила їй двері. і допитати ся у неї, як було наймення Гайченкової жінки? Спитавши, чи не відає вона, куди саме перебрав ся Гайченко, Тося мовила:

— Шкода, що я її не застала вже...

— Померла, у мене на руках і померла... А ви мабуть приїзжі?

— Приїзжа... — відповіла Тося, не рушаючи з місця.

— Може родичка яка?

— Ні; так... Колись були добре знаємі...

Бабуся кинула на Тосю поглядом з голови до ніг і мовила:

— Еге! Шкода, шкода!... Хоч би одна знаєма душа була провела її; а то опріч мене, нікого за труною... Він... Нехай вже його Бог простить... трошки провів, та й вернув ся.

— Довго вона нездужала? — спитала знов Тося, бажаючи протягти бесіду.

— Де там довго... Не встигли й запричастити... Та що-ж отсе, ми стоїмо. Коли вам цікаво, зайдіть в світличку до мене, я все розповім.

Тося радо згодила ся.

А бабуся та й розповіла їй:

— Наняли ото вони в мене три світлички. Я така рада, що всі три наняли... Я з того тільки й живу, що наймаю ті три світлички, а отсю четверту задля себе... З мене того й досить... Я одинока; от лихо тільки, як часом пустує квартира або доводить ся наймати по одній світличці, клопоту тоді багацько... От може й вам треба квартири?

— Ні, я не на довго до Київa.

— Дак ото й наняли вони; гроші за місяць з гори дали, так як слід. Бачу я, що вона душі доброї, не скупа і знати, що люди не нужденні... Кажуть: — „Побачимо, як там що буде; коли зазимемо у Києві, дак і за всю зиму з гори заплатимо...“ Правда: він сього міні не говорив, тільки вона... Живуть собі... День, другий, а на третій — чую через стіну, — стіна отся тоненька, дак усе до мене чути; чую, сварять ся вони... Як почали, як почали, та що дня... Помічаю я... Щось наче вони не вінчани... Чи вони вінчани? — спитала знеацька бабуся у Тосі.

Тося не сподівала ся на таке питання і не зразу відповіла:

— Не скажу...

— І я запевне не скажу... Прописати треба було в поліцію, дак він не прописав її жінкою... Ну, міні яке до того діло: чи жінка вона, чи не жінка, про мене байдуже; міні аби гроші платили, та тихо жили; а прописуй ся собі — як

тобі треба — хоч князем, хоч сьвятим, аби не отим... як бо їх, оті, що дороги рвуть, антихристи вони, чи що?... Ну, їх к Богу!... Еге, дак і я так думаю, що ледві чи були вони вінчані... Сварять ся, та й досварили ся до того, що він перебрав ся на другу квартиру... Вона ще за день перед тим занепала... Все за серце брала ся. „Пече“ — каже. Я раю їй лікаря покликати; а вона: „Не треба, каже, минеть ся й так“. Я й собі думаю, що минеть ся; се, думаю, від сварні тієї — і пече... Другого дня вранці гірше їй; стала вона блювати; а його нема, не йде. Я пішла-б по його, дак ні на кого її покинути... Нарешті вже в вечері приходить він... А вона ледві дихе!... Побіг він по лікаря... У нас десять разів можна вмерти, заким докличеш ся в ночі лікаря... Лікар каже: „Погано!..“ Написав рецпенту... Доки прийіс ліків з аптики, — звісно в ночі, аптика далеко; — дак вона у мене на руках і дух Богови віддала... Царство їй небесне!..

Бабуся перехрестила ся...

Тося німо мовчала і журливо дивила ся. І все таки вона не здіймала ся йти; бо й досі вона не була певна в тому, що ота Гайченкова „жінка“ — була ніхто більш, як Пригариха. Що-ж діяти? Спитати ся просто, як було наймення помершої? — ніяково: вона-ж сказала, що померша була знаєма їй, було-б чудно — не знати наймення знаємої... Піти так — тоді нічого було й приходити. Тося трошки помулила ся і сказала:

— Кажете — не схотів і прописати її жінкою?...

— Таки не схотів; а з якої причини? — не скажу.

— Як же він її прописав?

— Так, просто: забула вже, як саме він її найменовав... Звав її і він і я Ольгою Антонівною; а на призвище забула, як він її прописав... Та от книжка: коли бажаєте — подивіть ся; я стара, не добачаю...

Бабуся подала їй „подворную“ книжку. Тося глянула в книжку і їй стало ясно, хто була Ольга Антонівна...

XIV.

„Кому-ж першому повідати отсю новину?“ — мірковала Тося, вертаючись до квартири: — „чи Пригарі, чи Інвоцці?“

На кого з них смерть Ольги Антонівни більш недобре вплине? А може й зовсім не говорити?... Ні, ліпше сказати; на що таїти? Шила в мішку не сховаєш. Скажу, треба сказати...“

І в голові Тосі, мимо її волі, мигнула, усміхаючись думка: „Тепер нам можна й на рушничку стати... Тільки-ж!... А що подумає, що скаже на се Інночка? Та що-ж їй казати? Вона-ж знає, що ми кохаємось... Коханне наше не може стати наругою над помершою... Ми покохали ся і кохаємо ся; і ніхто не може заборонити нам кохати ся і взяти шлюба... Ольга Антонівна лишила і в Інночкиному серці недобру пам'ять; а наш шлюб — хоч трохи може покрие її... Вона знати ме, що дороге для неї житте любого їй тата, — хоч трохи вияснить ся; їй буде лекше на серці; вона менш сумовати ме... Інночка любить більш тата, ніж маму... Любов до живого — міцнійша, ніж до пам'яті помершого... Скажу... Треба сказати; але кому з них попереду сказати?...“

Відповідь вагала ся сюди й туди; Тося не спроможна була дати собі ради; вона тільки почувала, що серце у неї б'єть ся в грудях, наче місяця собі не знайде; наче його там хто і коле і лоскоче... Так і не дала собі відповіді Тося; питання наче замерзло; буцім щось иньче не пускало відповідь: без неї прийшла Тося на квартиру.

Пригара з донею сиділи у двох: знати було, що розмова у них була про щось веселе, бо ні в одного на тварі ані сліду чого будь журливого, невеселого.

— Де ти так барилася? — спитала Інночка Тосю. — Час обідати...

А Пригара, глянувши на Тосю, спитав:

— Щось ти, серденько, наче чогось смутна?... Чого?...

— Ні, татуню, то вам так здаєть ся; я тільки втомила ся, — відповіла Тося і відвела погляд на бік.

Інночка те спостерегла і мовила:

— Неправду кажеш, Тосю... Кажи — що там таке у тебе?

Тося мовчала і думала: „Нехай, нехай довідають ся; не сховаєш; ліпше сьогодні, ніж завтра...“ Вона глянула на Інночку: її взяв такий жаль за Інну, що личенько її в один мент охмарило ся, буцім потемнішало.

— Справді, Тосю, щось з тобою недобре; — промовив Пригара: — глянь ти в зеркало, подивись на себе; на що ти похожа?!...

Тося повела очима на зеркало і сама злякала ся свого сумного виду. „Годі таїти ся!“ — мовила вона собі на думці і додала голосно:

— Сядь, Інночко, отут, попліч зо мною!

Інночка мовчки сіла і обняла її.

— Ну, Тосечко, кажи швидче.

Тося потерла долонею чоло і мовила:

— Мушу сказати вам недобрі звістки; але я певна, що ви...

Пригара і Інночка дивили ся на неї стурбованими очима і ніби бояли ся розпитувати далі.

— Звістно, на все воля Божа!... — промовила Тося і знов зупинила ся.

— Та що таке?... кажи швидче! — промовила нервово Інночка.

Тося розповіла їм...

Інночкине личенько зблідло, наче крейдою взяло ся. Голова її якась упала; очі дивили ся німо.

А на серце до Пригари ринула хвиля чогось гіркого. Чудне почуття обгорнуло його, немов він спричинив ся тому, що стало ся; немов він був тому винен...

Правда — особисто його вини жадної не було. Совість його була спокійна, не гризла і не можна було їй гризти його за відносини до Ольги Антонівни. „Сліпий я був, не додивив ся“, подумав Пригара: „не спостеріг, що за ягода отой Гайченко“...

„Чоловік не винен тому, що очі його не бачать далеко“; шепнув йому голос когось невидимого.

Пригара суворо похитав головою; брови йому насунули ся; він засунув пальці в свою попеляту шапку, повів їм по всій голові і подумав:

„Гидка ягода! правда; але-ж яка і та атмосфера, що зрощує такі ягоди... та хіба у нас одна тільки така ягода? А чи не винен часом і я, чи нема і моєї долі в тому, що наше життя обгортає таке соціально-моральне повітря? Чому ми, — раз ми свідомі, що повітря шкідливе, — не вживаємо відповідної дезінфекції? Чому ми не нівечимо, не вириваємо з коренем таких ягід; не топчемо таких грибків як отой Гайченко?..."

Вся твар Пригарина затремтіла; на чолі видали ся жили, що набубнявіли кровю, очи горіли кервавим огнем. Пригара почув, що в йому, десь там в утробі його, прокидаєть ся хижий, лютий звбір. Він заскреготів зубами і мовив:

— Геть звідсіль... швидче, зараз тікати з Київа. Лаштуйтесь, дітки! Пакуйте ся! — зараз, зараз виїздити.

— Чого так швидко, татуню? Що з вами? — спитали ся в один голос Інночка і Тося.

— Не можна! треба тікати... я бою ся зустрінути ся з Гайченком... Одна думка про се — жахає мене. Швидче з Київа... він... він її збив з пуття; він її обікрав... він її вбив!... І, не доводи мати Божа, я зустріну його!... я... я прилюдно, серед улиці задушу його.

— В ту хвилину Пригара був страшний!... Люте обурення іскрами сипало ся з очий його.

— Пакуйте ся, дітки швидче... зараз їхати...

— Пароход, тату, попливе завтра вранці... — промовила Тося...

— Так на залізницю... Ти Інночко, як? На Одесу?

— Ні, татоньку, тепер не поїду вже; швидче до дому...

— Добре, але я тебе саму не пущу!... Проведемо тебе до самого Севастополя... Пакуйтесь!

— Татуню! нехай на завтра: вранці пароходом поїдемо. Пробудьмо тут сю ніч... у мене діло тут є... — промовила Інночка таким голосом благання, що не можна було відмовити їй.

— Яке діло?... Можна знати? — спитав ся Пригара спокійніше.

— Я поїду до тієї бабусі, де вмерла мама; розпитаю де її могила; та піду помолю ся за неї...

Наче хто нове серце вложив в груди до Пригарини: в один мент зникло у його озвбірєння. Він обняв Інночку і притис до лона. Інночка почувла, що на личенько до неї упали теплі слези тата...

— Добре, добре, Інночко! І я — з тобою. Але-ж коли-б нам не стрінутти там Гайченка...

— Будь певен, тату, що не зустрінемо... Я бачу, що він радів з маминої смерти; а на могилу — не ходять вилити радощів...

— Коли-б я був знав таке!...

Пригара не договорив... Перегодом він глибоко зітхнув і промовив:

— Добре, добре! Поїдемо, помолимо ся за неї, щоб Господь простив її... Вона смертю спокутовала... Не згадуймо лихом про неї...

Е П І Л Ь О Т.

Минуло два роки.

Мало що перемінило ся за сей час в Кутку: Весело грає над ним сонечко ясне; повагом тече повз Куток Дніпер прекрасний; тихо плине спокійна Перебендівка! Все як і колись було: той самий двір, і будинок і сад; та-ж сувора скеля завітчана одинокою сосною. Тільки за двором, саме проти брами невеличка переміна: тут виросло два нових будинки: сказав би хто, що вони ще не докінчені; бо не знати бовдурів з печий дак ні-ж!... Біля обох їх чути веселий сьміх і регіт дівтори-підлітків. Та й немало-ж тієї дівтори!

Он один гурток дівчат сидить під кленом в холодку: хто шиє, хто плете панчоуху, хто гаптує, а одна читає книжку. Другий гурток — граєть ся в „горю-дуба“; третій — самі хлопці — біля гойдалки; ще один гурток — майструє щось. Звідкіль же стільки дівтори?

А от звідкіль: Пригара, вернувшись з Київа, одружив ся з Пашенківною: перебрали ся вони жити в Куток і з'організували тут літню санітарну кольонію єдине для дітей-підлітків, що та, чи иньча причина почала псовати здорове. Кольонія переважно для дітей убогих батьків, не спроможних платити. Одначе кольонія не цураєть ся і дітей людей багатих; тільки-ж з таких вже бере кольонія платню і вимагає, щоб вони в усьому підлягали тому простому поводженню і ладу, який панує в кольонії. Перша річ — ніхто з кольоністів і з кольоністок не може цурати ся роботи. Дві години до обіду і одну по обіді, кожне з кольоністів мусить робити в гурті з другими товаришами те діло, яке йому призначено

відповідно його здоровлю і иньчим умовам. Але про всіх однаково: робота проста, що вимагає фізичної праці, відповідної віку і здоровлю.

Що року спочатку мая приїздить в Куток Інночка з своїм маленьким Кондратком, а на серпень приїздить сюди і чоловік її. Головним керманцем кольонії — Інночка, хоча властиво ніщо нове в кольонії не робить ся без ради з Пригарами і головними доглядачами кольонії — молодими освіченими педагогами Ганною Шнурківною і Яковом Мозковим. Ганна скінчила педагогічні курси, а Мозковий — університет у Києві. Обидвоє учителюють в сільських школах. Скоро скінчить ся школа, вони приїдять в Куток і тут через усі ваканції працюють, звісно за плату, коло дітей, привезених літовати в кольонії.

А от в Варварівці, дак там за отсі три роки чимало дечого перемінило ся. Ні Говорухи, ні обідраних стріх нема. Замість Говорухи, під кермою самого Пригари, править його таки годованець Юрко Заяць, син простого селянина, але скінчив школу в Умані.

Уся Варварівка, наче під яке велике свята причепурила ся: хати побілені, горожа дивить ся весело зпід зеленого віття молодих шовковиць, посаджених біля кожного двору... По улиці чисто, наче оце зараз виметено...

Наче не та Варварівка!

На панському будинку, де жили колись Пащенки, довга вивіска з написом, що свідчить нам, куди повернено той будинок. Там вже другий рік триклясова хліборобська, переважно практична, школа. З обох боків старого будинку Пригари побудували нові: в одному елементарна школа і читальня; править їми Арсен Дратва і його жінка, молоденчка фершалка. Арсен має біля школи добрий земельний наділ і горід. Сам він власними руками за допомогою наймита обробляє свій наділ: сам оре, сам сіє, сам і жне. Жінка його опріч школи, читальні і шпиталю, працює на городі, — власними руками копає, садить, поле. В читальні — мало ще таких читальників, що-б самі читали; а про те народу, що — неділі і в свята по обіді, збираєть ся до читальні чимало — послухати, що учитель або учителька читати муть.

В другому будинку, в одній половині — позичкова каса. Касою править рада вибрана хуторянами; але до тієї ради

належить з однаковим правом і Юрко Заяць. В хуторі на майдані, де був колись шинок, сама громада поставила новий будинок; але горілки тут і духу нема: в одній половині будинку — чайна; в другій громадська крамничка. І чайною і крамничкою править, під доглядом виборної ради, хто-б вдумали? Той самий Лейба Хапштайн, що до того шинковав в Варварівці!... Хуторяни самі припоручили йому орудовати і чайною і крамничкою і самі з початку, трохи було, дивують ся: як отсе воно стало ся так, що Лейба може жити не шинькуючи, але й не шахруючи? Небавом зрозуміли, що з якої речі Лейба шахровати ме, коли він не голодний й не холодний! І хоч він жидівської віри, а душа у його людська і віра не шкодить йому бути чесною людиною, таким самим громадянином, як і всі інші Варварівці і посилати своїх синів до хліборобської школи.

Супроти сього будинку, на другому краю майдану — те-ж новий невеличкий будинок, обсаджений молоденькими деревами. Стереже і доглядає його наш знаємий Чобітько. Тут громадська збірня; а підчас жив тут захисток для дітей.

В другому кутку Хутора, на узліссі великого панського гаю, стоїть два нових будиночки: в одному шпиталь; в другому живе лікар Пегро Барилка, товариш по університету відомого нам Саніка. Землею, що Тося подарувала Варварівцям, вони лишивши, скільки треба під громадський вигін, поділили ся відповідно тому, скільки у кого в родині ротів. Кожен знає свою ниву і сам піклуєть ся коло неї. Не спромогла ся ще Варварівка на те, щоб у кожного хуторянина був власний плуг волів, але в сьому разі великою запомогою стає їм супряга. Улаштовують ся вони що року так, щоб усі пшеничні, чи там житні ниви приходили ся межа в межу, в одну смугу і не перебивали одна одну; щоб не було так що за Ивановою, чи що, пшеницею, йде Семенове жито, або ячмінь. А вже коли жито, дак в одну смугу в усіх жито. Се так прирадив їм Дратва на те, щоб усім одним заходом сіяти, жати і молотити. Не спромогли ся ще Варварівці придбати собі власних машин — ту, що жне, і ту, що молотить: вони їх позичають у Пригари. І так отсе гарно, так зручно: позичать машину на день, чи на два; зразу по всіх своїх нивах вижнуть пшеницю, чи жито, а вже кожне само собі вяже своє. Сійбу Дратва прирадив хуторянам трохи відмінну то:

було кожен сам собі сіє що хоче і тоді сіє коли встигне. Тепер не так; тепер Варварівці, послухавшись Дратви, приносять до гурту кожен своє насінне. Дратва переглядує те насінне; коли яке невідповідне, те каже перечистити, а коли замірковате, то й зовсім не прийме, а радить перемінити його на добре. Перебравши насінне, він каже усе добірне перемішати, щоб, бач, в усіх однаково було. Тоді вибирають найбільш умілих сіячів і засівають усі ниви однаково. Знов і після молотнечи, хто з господарів задумує яке збіже продати, той спершу йде до Арсена прохати, щоб подивився, чи досить збіже чисте. Коли збіже таке чисте, що не сором продати, Арсен дає квіток. З тим квітком господар везе своє збіже до громадської комори: там комірник зважить збіже, запише в книжку і лишить в коморі, а господареві дає квіток. Як що господареві зараз треба грошей, він несе той квіток до позичкової каси і бере під його гроші. Ото-ж як назносять збіжя не менш як на цілий вагон, везуть його на залізницю; продають, а тоді вже ділять гроші. Спершу дехто з Варварівців не приставав до такого ладу; а иньче ще й кепковало з такої „опіки“. Але за рік запевнилися люди, що воно справді так добре, що „Кутківський пан не стане вчити дурному“ і що тепер варварівська пшениця, жито, найпаче лен йдуть в продаж геть дорожче, ніж з сусідніх сіл. Коли за Нехворощанське або Чаплинське жито купець дає 40 копійок за пуд дак за варварівське — без слова платить 55—60 копійок.

— Усе-б воно було у нас добре! усе добре! — говорив якомсь Савура Пригарі. та от за одно шкода.

— А що? — питав Пригара.

— До церкви далеко ходити... півчу у нас у школі пані завела вельми добру; піп казав міні, що таку півчу хоч би і архієрею... Еге... а церкви в нас нема... далеко ходити... треба-б сього нам, пане, церкву.

— То вже ваше діло! Коли спромога, дак і заходжуйтесь...

— Ледві, пане, чи вистачимо ще кошти... Мабуть треба підождати... А без церкви якомсь ніяково...

* * *

Що неділі уся варварівська інтелігенція збираєть ся в Куток до Пригара: часом зустрінеш тут і Шляху і його то-

варшів — Гавриленка і Трохименка. Шляга одружив ся і окукобив ся в Нехворощі; а Гавриленко і Трохименко по-заходили невеличкі крамнички — один в Чаплинці, другий в Пустівцях і всі вони повагом сіють там те насінне громадського життя, якого набрали ся у Пригари.

І коли всі отсі люди зберуть ся до затишного Кутка, здасть ся, що се зібрала ся одна щира українська родина; що перш за все живе вона єдиною думкою, єдиною ріжноманітно-одноманітною працею позитивною на користь рідного народу.

Тоді в Кутку в отсій щирій „родині“ чуєш і пісню, і музику, і жарти і веселий сьміх — і поважну бесіду про всякі сучасні громадські справи і на Україні і поза Україною... Усім в Кутку добре. Але не без того, що інколи сиву Пригарину голову охмарять невеселі споминки... Сидить він, раює з своєї „родини“; любує і раює з своєї дорогої Тосі, веселої, жвавої і жизнерадісної Тосі, любує та часом і подумує:

„Чому не ранком веселим, не в південь ясний —
Прийшла ти до мене богиня весни“...

весни нашої української, національно-народньої весни...

К О Н Е Ц Ь.

I. Ланска. Обрученіє, повість з рос. життя, 2 часті	—60 зр.
О. Обачний. Соціалісти межі семінарїстами	—15 "
Григ. Квітка. Маруся, оповіданє	—10 "
Волод. Масляк. Поезії ч. I.	100 "
Закон о загальнім ополченю	—45 "
II. Гоголь. Оповіданя	—35 "
" Вечерниці	—10 "
" Мертві душі, повість	180 "
C. Наглибда. Про руску правоність	—05 "
Абгар Состан. При стрілецькій ватрі	—40 "
Корн. Устиянович. М. Ф. Раевский і російський панславїзм	—80 "
Залуквич. Кістяки Гольбайна ч. 2.	—15 "
"Зеркало" з року 1890, 1891 і 1892 по	200 "
Бібліотека Батьківщини ч. II.	—20 "
Север. Задля святої землі	—50 "
Вас. Чайченко. Твори ч. I. 80 кр., ч. II. 60 кр., ч. III.	—80 "
" Книга казок поезії часть II.	—60 "
" Під хмарним небом, поезії ч. I.	100 "
" Хома Макогін, убогий наймит	— 5 "
" Робінзон	—20 "
" Олеся, Комар, Дума про княгиню, Грицько,	
Що страшнїше, по	— 5 "
" Книга байок	—50 "
К. Т. Подоленко. За громаду. Хроніка	—20 "
Зашиске товариства імені Шевчика ч. I, II, III, IV, V, VI, VII	100 "
О. Кенан. Сибір ч. I. і II.	120 "
Г. Данилевский. Збігні в Новоросії	100 "
Тарас Шевченко. "Кобзар" 2 томи 4:50 зр. без перес., з перес.	500 "
" Кобзар для дітей	—20 "
" Поезії ч. I. и II. по	—35 "
Мапа етнографічна України Русї	—20 "
Каталог предметів малоруської старини колекції В. В. Тарновського	—30 "
Книга пісень Генрика Гейне, Лесї Українки і Маке. Ставнєського	—80 "
Леся Українка. На крилах пісень	—60 "
М. Лисенко. Роза дерева, дитяча оперета	—80 "
" Гадяня віч, опера	—30 "
Твори Трофима Зінківського ч. I. і II. по	100 "
Еміль Золя. Мрія, повість	100 "
Еркан Шатрїли. Папі Тереса, повість	—80 "
Вол. Короденко. Сайній музика, повість	—60 "
О. Я. Кониський. Оповіданя	—30 "
" Т. Шевченко, вік парубочий	—21 "
" " " в академії	—20 "
" " " до арешту	—20 "
Юрій Еберс. Пошо sum, повість	120 "
Евген. Гребіка. Чайковский, повість	—70 "
" Байки	—10 "
Ганна Керї. Замок Деяї, повість	280 "
Всеволод Гаршин. Маларі, оповіданє	—10 "
М. Родзєвчївна. Девайтіс, повість	100 "
Павло Граб. Збірник поезій ч. I.	—20 "
" З чужого поля	—20 "
Вальтер Скот. Рїшард львине серце, повість	120 "
Уманець і Спілка. Словар російсько-український часть I і II. по	250 "
Петро Лютї. Рїбак ісландський, повість	—60 "
Іван Безстороний. Відношеня обрядовї в всхідній Галичинї	—30 "
І. А. Гончаров. Обломов, повість	180 "
М. Загірня. Жанна д' Арк, орлеанська дїва	—10 "
" Про Оврама жидовина і Хведора християнина	—10 "
Юрій Онег. Великий лїм, повість	200 "
Володимр Навроцкий. Твори ч. I.	120 "
Вільгельма Целер. Власними силами, повість	120 "
Ігнат Онїшкенич. Руска бібліотека ч. III.	150 "
Федор Достоевский. Вина і кара, повість	400 "
Др. Кость Левіцкий. Німецько-руський словар правничий	350 "
Юд. Стінде. Родина Бухгольців, повість	100 "

B-1351

Кость Федьків. Книточка	—20 зр.
Вісн	—20 "
Гордієнко. Картатен	
Забавки, менеджери	
Др. Л. Кельнер. Іст	
Др. Евг. Оленички	
Шевченко в 26 році	
Мих. Вербицький. За	
Др. Кміцькевич. Вісн	
Вол. Барвінський. І	
А. К. Толстой. Кня	
З чужих візників	
Василь Барвінок. Безталанне сватане, оповідане	—50 "
І. Баштовий. Українство на літературних повах з Московщиною	—20 "
Стефан Качала. Похід Собеского під Відень 1683	1'00 "
Історія коротка Руси	1'00 "
Микола Костомаров. Руска Історія в життєписах 3 томи	2'00 "
Історичні монографії т. I.	6'10 "
Богдан Хмельницький т. I, II, III, IV.	1'60 "
Гетьм. Ів. Виговського і Юр. Хмельницького	1'25 "
Гетьманованє Брюховецького	1'25 "
Гетьманованє Дам'яна Многогрішного	1'25 "
Гетьманованє Самійловича	1'60 "
В. Антонович і Д. Ізюваїський. Історія велик. Князівства литов.	1'60 "
Д. Ізюваїський. Князій період до Володимира Мономаха ч. 1.	1'80 "
Князій період до Данила Галицького ч. 2.	1'50 "
Смирнов, Дашкевич, Шараневич. Монографії до істор. Гал. Руси	—15 "
Василь Лукич. Угорська Русь	1'00 "
Ватра, альманах стрийський	—50 "
Др. Смаць-Стоцький. Minoritätsvotum	—30 "
Руська школа, випуск 1 і 2 по	—15 "
Хванько. В народ, оповідане	—10 "
Мих. Пачовський. Про Білини і думи рускі	1'00 "
Олександр Колееса. Шевченко і Міцкевич	—80 "
Левенко. Шан і люди, повість	—10 "
Салдатський розрух	—10 "
Іван Сурик. Твори з московського	—20 "
Герин-Герасимович. Що то є господарність	—25 "
Шевченко в балдуру над Дніпром	—20 "
Осип Маковей. Посаї ч. I.	—0 "
Оферма	—10 "
Весільні бурі	—20 "
Михайло Старийський. В темряві драма	—60 "
Юлії Верне. Подорож до колола землі	—20 "
Молитвенник народний (фонетичний)	—20 "
Осип Барвінський, Павло Полуботок, трагедія	—10 "
Марко Кропивницький. Титарівна драма	—20 "
Василь Щурат. Замітки до Черниа Шевченка	—20 "
Школяченко. Між народ, повість	—20 "
Кирило Студинський. Лірички студія	1'00 "
Пересторога	—20 "
Панас Мирний. Димерівна, драма	—10 "
Митро Омелькович. Писання українські	—10 "
Василь Куляк. Писання	—10 "
Василь Щурат. Чернеча республіка на Афові	—50 "
Пісня про Рояльда	—60 "
Брет Гарт. Крісеї, повість	—65 "
Тургенев Ів. Дворянське гніздище, повість	—30 "
Вас. Ріленко. Іфігенія в Тавриді, драма	—10 "
Мих. Коцюбинський. „Хо“ оповідане	—10 "
Цервантес-Мірон. Пригоди Дон Кіхота	—90 "
Вол. Шухевич. Записки школяра	—5 "
Дніпрові Чайки. Казка про сонце, писанка по	2'00 "
Учитель з року 90, 91, 92, 93, 94, по	1'00 "
Давінок рочн.: 90, 93, 94 по	—5 "
Байки Гайбова	—10 "
Вас. Іваницький. Читанки 1, 2, 3, 4, по	—10 "
Лев Толстой. Микола Палкин	—80 "
Герстекер. Розбашаки на ріці Місіні	

B 1.351

ГРИШНИКИ

РОМАН-ХРОНІКА

Написав

О. Я. КОНИСЬКИЙ.

Ціна 50 кр.

У ЛЬВОВІ, 1895.

Накладом Редакції „Зорі“.

З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка.
під зарядом К. Беднарського.